Олександр Мокрогуз
Алла Єрмоленко

НОВА УКРАЇНСЬКА ШКОЛА

Вступ до історії України та громадянської освіти

5 клас

Підручник

академія

Олександр Мокрогуз
Алла Єрмоленко

ВСТУП ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ

ПІДРУЧНИК

для **5** класу

закладів загальної
середньої освіти

Рекомендовано
Міністерством освіти
і науки України

Київ
Видавничий центр «Академія»
2023

УДК 94(477)(075.3)
М74

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 08.02.2022 № 140)

Видано за державні кошти. Продаж заборонено

Мокрогуз О.
М74 Вступ до історії України та громадянської освіти : підруч. для 5 кл. закл. заг. серед. освіти / Олександр Мокрогуз, Алла Єрмоленко. — Київ : ВЦ «Академія», 2023. — 272 с. : іл.

УДК 94(477)(075.3)

ISBN 978-966-580-652-3

Підручник створено відповідно до модельної навчальної програми «Вступ до історії України та громадянської освіти. 5 клас» для закладів загальної середньої освіти (авт. Желіба О. В., Мокрогуз О. П.).

© Мокрогуз О., Єрмоленко А., 2022
© Штогрин В., дизайн книжки, 2022

ISBN 978-966-580-652-3

Привіт, тебе чекає захоплива і корисна мандрівка!

Навчання — це завжди цікаво, а ти починаєш вивчення нового предмета — «Вступ до історії України та громадянської освіти».

Чому така довга його назва?

Це зовсім не означає, що мандрівка буде втомливою. Просто цей навчальний предмет поєднує елементи історії України та громадянської освіти.

Історія України відкриє тобі інформацію про людей, які колись заселяли територію нашої країни. Вони вирощували хліб і випасали худобу, виготовляли різноманітні вироби і торгували, зводили будівлі та виховували дітей, боронили рідну землю, засновували держави і дбали про благополучне життя.

Громадянська освіта допоможе збагнути, що таке людина та її потреби, яку цінність для неї мають сім'я, спільнота і суспільство. Це завжди мало значення для людей. Тобі й твоїм друзям теж важливо.

А ще ти збагнеш, як себе організувати, щоб володіти своїм життям і приносити користь своїй громаді й державі.

Чому в назві предмета є слово «вступ»?

Звісно, ти вже здогадався чи здогадалася: у наступних класах історію та громадянську освіту вивчатимеш детальніше — як окремі предмети.

Про що цей предмет?

Вивчаючи цей предмет, ти знайдеш відповіді на безліч питань, які стосуються твоїх справ, життя твоєї родини, потреб кожної людини, правил і прав співжиття у громаді. І стане зрозуміло, що суспільство — це єдність людей, їхнє вміння жити разом, поважаючи гідність кожного і не завдаючи нікому зла.

Ти будеш самостійно і в групах досліджувати історичні джерела. Вони можуть стосуватися тебе особисто, твоєї родини, школи чи населеного пункту, в якому живеш, видатних людей громади, країни. Почнеш цим займатися — і відчуєш, зрозумієш, наскільки цікавим є історичний пошук. Можливо, з часом це стане справою твого життя.

Щоб твоя мандрівка сторінками підручника була по-справжньому пізнавальною і ти багато навчився робити особисто, ми підібрали оригінальні запитання і завдання. Вони передбачають роботу з текстами, наочністю, розміркування та розгадування, складання розповідей, здійснення уявних подорожей і, звісно, пошук в інтернеті.

Усе розраховано на твою уважність, допитливість й ініціативність, як і на те, що ти охоче співпрацюватимеш зі своїми однокласницями та однокласниками, дискутуючи, виконуючи завдання в парах чи групах. Завдяки цьому ти навчишся працювати з історичними термінами, стрічкою часу, порівнювати історичні факти та події, розв'язувати задачі й заодно пограєш у різноманітні ігри, які розвивають уяву та думку.

Які елементи підручника?

Щоб тобі було зручніше орієнтуватися в підручнику, у ньому виокремлено розділи і параграфи. Параграфи мають авторський текст, ілюстрації, а також рубрики:

«Робота із джерелом» — те, що містить інформацію. Ти будеш працювати як справжній дослідник/дослідниця і зробиш свої висновки про минуле та сьогодення.

«Варто запам'ятати» — слова, які потрібно зрозуміти. Їхнє значення справді варто запам'ятати для роботи з підручником і для життя.

«Поміркуйте» — запитання. Вони допоможуть зробити паузу в сприйнятті тексту і спонукатимуть задуматися над прочитаним чи побаченим.

«Обговоріть» — запитання для обговорення. Відповіді на них можуть мати багато варіантів. Головне — уміти вислухати інших і пояснити свою позицію.

«Цікаво знати» — цікавинки. Якісь із них здивують, інші спонукатимуть замислитися чи розповісти їх комусь із знайомих.

«Алгоритм» — пам'ятка, як виконувати конкретні завдання.

Ми раді можливості подружитися з тобою в цій мандрівці. Сподіваємося, що тобі вона теж буде захопливою.

Як працювати з підручником?

Робота над підручником має допомогти пізнати основи історії та громадянської освіти. Разом з учителем чи вчителькою, однокласницями та однокласниками ти зможеш пройти цей цікавий шлях.

Кожен параграф починається із запитання. Воно допоможе віднайти в пам'яті знання, на які варто спиратися при вивченні нового матеріалу.

Параграф має три запитання, які необхідно засвоювати послідовно. Читай текст, відповідай на поставлені запитання та виконуй завдання. Завжди порадниками тобі в цьому будуть учитель/учителька. Зваж, що невчасне засвоєння навчального матеріалу може спричинити труднощі у вивченні наступних параграфів.

Рубрики параграфа допоможуть пригадати важливе, звернути увагу на цікавинки, виконати завдання в підручнику чи онлайн, попрацювати самостійно і в групах. Також ти побачиш виокремлені запитання — обміркуй їх перед тим, як відповідати. І завжди будь уважним до нових понять і дат — робота з ними допоможе систематизувати знання.

Така праця не минатиме даремно: з кожною новою темою ти знатимеш більше і розумітимеш краще.

Віримо в тебе і сподіваємося, що підручник допоможе тобі:

- осмислити минуле, сучасне та зв'язки між ними;
- зрозуміти взаємодію між процесами у світі, країні, твоєму населеному пункті, особистих справах;
- поглибити усвідомлення себе громадянином України.

Щиро — автори

1. Вступ

Пригадай, чим людина відрізняється від інших живих істот.

1. Людина та її потреби

Людина є живою істотою. Як усі живі істоти, вона має *біологічні потреби*, тобто потреби її організму. Людина також є соціальною істотою, бо живе серед людей, спілкується та співпрацює з ними. У взаємодії з людьми проявляються її *соціальні потреби* — бути такою, як вимагають звичаї, традиції та правила спільних дій.

Людина наділена розумом і здатна мислити. Завдяки розумові й мисленню вона усвідомлює свої потреби, поведінку та діяльність. І це робить її унікальною серед усіх живих істот.

Потреба — відчуття нестачі чогось і прагнення досягти цього.

Потреби зумовлюють мету і спонукають людину діяти для їх задоволення. Передусім людині потрібні повітря, вода, їжа, одяг, житло, предмети побуту. Ці потреби є базовими, основними, бо їх задоволення забезпечує виживання людини.

Інші потреби — теж важливі, бо завдяки їх задоволенню людина почувається добре серед людей. Доступність засобів для їх задоволення робить життя цікавішим, змістовнішим, комфортні-

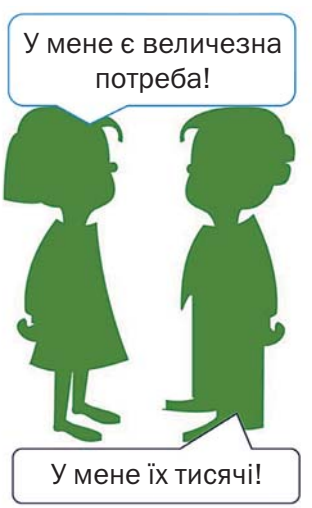

шим. А ще є потреби, які забезпечують розвиток людини, — це потреби в освіті, творчості та в інших видах діяльності.

Необхідні людині предмети задовольняють її *матеріальні потреби*, а пізнання світу, переживання краси, намагання бути совісним, чесним — *духовні потреби*.

1. *Назви матеріальні та нематеріальні потреби людини.*
2. *Які потреби мають інші живі істоти?*

Потреби стають важливими для людини не одночасно, а в певній послідовності. Американський учений Абрахам Маслоу розподілив їх на п'ять рівнів, зобразивши як «піраміду потреб». Людина насамперед прагне задовольнити потреби нижчого рівня, після того стають важливими потреби наступного рівня.

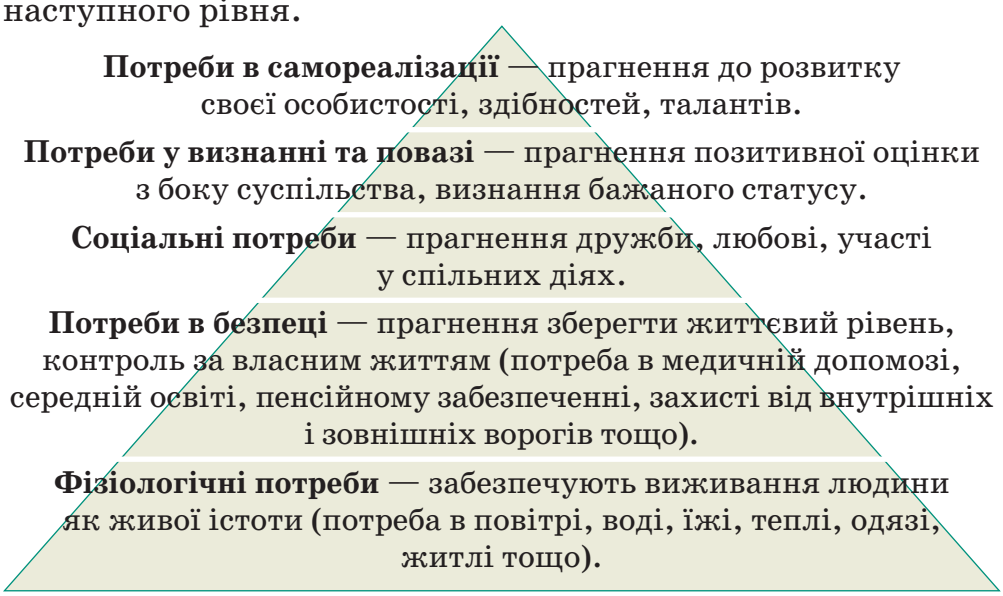

1. *Чому Абрахам Маслоу розташував потреби саме в такій послідовності?*
2. *Чому для людини важливе задоволення кожної потреби?*
3. *Придумай до кожної групи потреб піктограму*[1].

[1] Піктограма — малюнок із зображенням дій, явищ, предметів.

4. Розглянувши малюнки, подані нижче, з'ясуй, які потреби зображені, та обґрунтуй свою думку.

Кадр із мультфільму «Як козаки куліш варили». Режисер Володимир Дахно, 1967 р.

Мітинг[1] на підтримку Українського Євромайдану в Парижі 24 листопада 2013 року. Фото Артема Кононенка

Картина І. Їжакевича «Мені тринадцятий минало» (1926 р.)

Від того, наскільки задоволені матеріальні, культурні та духовні потреби людини, залежить якість її життя. У світі для цього застосовують різні критерії, а в Україні переважають такі:

Критерій	Зміст
Природне середовище	Сприятливе чи несприятливе для життя людини
Соціальне середовище	Здоров'я, безпека, житло, транспорт, освіта, культура
Економічне середовище	Добробут (матеріальна забезпеченість), зайнятість, умови праці
Суспільно-політичне середовище	Людські стосунки, громадянська активність, суспільні норми і політична культура

Поміркуй, як можна доповнити перелік критеріїв визначення рівня життя.

Результатами задоволення потреб є життя людини в достатку, спокої та радості. Таке життя називають благо-

[1] Мітинг — відкрите зібрання людей для обговорення важливих проблем.

получним. Відчуття задоволення життям робить людину щасливою. Щастя прагнуть усі.

2. Значення пам'яті в реалізації потреб

Щоб досягти благополуччя, треба усвідомити свої потреби та запланувати шляхи їх задоволення. Під час планування визначають порядок дій і розподіляють ресурси, які потрібні для досягнення мети.

Зміст процесу планування полягає в пошуку відповідей на такі запитання:

1. Якою є людина в момент планування?
2. Чого вона прагне досягти?
3. Що необхідно зробити, аби досягти бажаного?

У цій справі дуже важливо правильно побачити себе в той момент, коли це відбувається, уявити бажане майбутнє і порівняти зі своїм минулим. Отже, людина мусить мати розвинену уяву, а також добру пам'ять.

Пам'ять — закріплення, збереження та відтворення минулого досвіду.

Завдяки пам'яті людина має змогу повторно застосовувати в житті власний досвід і досвід інших людей.

1. *Чому одні події життя запам'ятовуються, а інші — ні?*
2. *Як краще розвивати пам'ять?*

Пам'ять допомагає людині усвідомити завдання, що постали перед нею, як виконувати конкретні дії, з ким взаємодіяти. Суспільство також має пам'ять — її називають колективною, суспільною. Вона допомагає збагнути причини того, що відбувається в суспільстві в конкретний час. Збереженню суспільної пам'яті допомагає історія.

Історія — наука, яка вивчає розвиток людства та закономірності цього процесу.

Історія є відповіддю на важливу суспільну потребу пам'ятати те, що відбувалося з людиною та людством у минулому. У Давній Греції історію уявляли в образі богині Кліо, яку вважали музою (покровителькою, натхненницею) історії.

1. *Розглянь скульптури Кліо різних авторів. Знайди в них спільні та відмінні ознаки. Чим вони зумовлені?*
2. *Що в скульптурах Кліо символізує пам'ять?*
3. *Як, на твою думку, потрібно зобразити сучасну музу історії? Опиши її.*

Колісниця часу. Карло Франціні (1819 р., Капітолій, США)

Кліо (II ст. н. е., Давній Рим, музей Ватикану)

Пам'ятник на могилі історика Генрі Чарльза Леа. Александр Стірлінг Колдер (1911 р., Філадельфія)

Допомогти в пошуку відповідей на запитання, чого прагнемо, куди прямуємо і як досягти бажаного, покликана громадянська освіта.

Громадянська освіта — набуття знань, умінь і навичок співжиття в демократичному суспільстві.

Для розуміння суті громадянської освіти важливо збагнути, що *громада* — це люди, які живуть на одній території, мають спільні потреби, інтереси і багато справ вирішують спільно. А громадянська освіта допомагає людині усвідомити свої потреби, узгодити їх із потребами інших людей і всього *суспільства* — групи людей, які об'єднані територією, мають спільні інтереси, життєві цінності[1] та взаємодіють між собою.

Історія показує, чого досягали люди, коли об'єднувалися і громадою долали свої проблеми, і що було з ними, коли їм єдності не вистачало.

1. *Чому історія та громадянська освіта — два різні погляди на одні й ті самі події, явища та процеси?*
2. *Пригадай зі свого досвіду ситуації, які підтверджують важливість володіння історичними та громадянськими знаннями, навичками мислення і розумінням.*

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

РОЗУМІЮ

1. Яким потребам, поданим у «піраміді потреб» А. Маслоу, відповідає твоє розуміння змісту народних прислів'їв: «Водою сити не будеш», «Поважай старих, бо й сам старий будеш», «Де дружніші, там і сильніші», «Дерево міцне корінням, людина — друзями», «Не місце людину красить, а людина — місце», «Закопати талант у землю»?
2. Які події із життя людині важливо пам'ятати? Чому?
3. Як підручник задовольняє потреби учнів/учениць та сприяє розвитку пам'яті?

РОБЛЮ

1. Склади таблицю або схему «Мої потреби» за зразком (стор. 12). У кожному рядку вкажи не більше трьох найважливіших для тебе потреб.

Потреби	Найважливіші для мене потреби
Потреба в самореалізації	
Потреби у визнанні та повазі	
Соціальні потреби	
Потреби в безпеці	
Фізіологічні потреби	

2. Склади повідомлення, використавши слова «Україна», «потреба», «пам’ять», «учні», «учениці».
3. З якими героями мультфільмів або казок у тебе асоціюється історія? Намалюй (зобрази) їх у зошиті. Чому ти обрав/обрала саме цих персонажів?

ДУМАЮ

1. У багатьох людей слово «пам’ять» асоціюється з корінням. На підставі чого вибудовується така асоціація?
2. Як ти уявляєш життя суспільства, якщо його громадяни забудуть своє минуле?
3. Які почуття та емоції, на твою думку, виникають у людей, коли вони:
   - перемогли у війні;
   - відвідали іншу країну;
   - створили комп’ютерну гру;
   - здобули медалі у спортивних змаганнях;
   - дізналися, що захворів хтось із рідних;
   - побудували власний дім;
   - зав’язали нову дружбу?

Тема 1

Що таке суспільство та історія

2. Що таке суспільство

Пригадай поняття «людина» та «людство».

1. Людина як біологічна і соціальна істота

З дитинства людина бачить різноманітних живих істот, фіксує спільне між собою і ними, знаходить відмінності. Спільним є те, що людина — також біологічна істота. Однак людина вирізняється в природі мисленням, свідомістю і культурою.

1. *Пригадай ознаки живих організмів. Доведи, що людина — жива істота.*
2. *Які системи органів має людина? Яка з них керує організмом, вивчає навколишнє середовище, мислить?*

Тобі, напевно, відомі історії про хлопчика Мауглі. Про нього є збірка оповідань Редьярда Кіплінга, кілька фільмів і мультфільмів. Він виріс серед вовків, міг жити серед них і спілкуватися з людьми. Дійсність насправді інша. Історія знає випадки, коли діти-мауглі, які виросли серед тварин, поводилися так, як їхні «опікуни». І що раніше вони потрапляли туди, що довше перебували поза людьми, то складніше їм було вживатися в людське середовище.

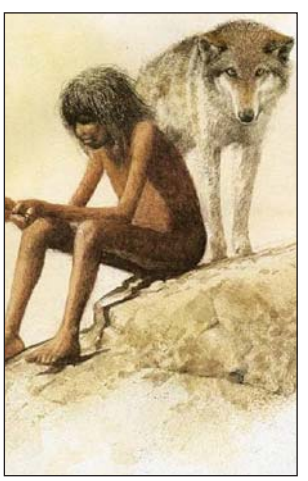

1. *Чому людські діти, які виросли серед тварин, поводилися як тварини?*
2. *Чому багатьом дітям-мауглі було складно перебувати серед людей?*
3. *Чому тварини, вирощені людьми, не можуть бути людьми?*

Щоб людський організм сформувався і проявив себе як людина й поводився як вона, необхідне виховання в людському середовищі. Багато чинників впливає на формування особистості: сім'я, друзі, освітні заклади тощо.

Усвідомлення людиною своїх потреб стимулює її активність. Отже, завдяки усвідомленню потреб, впливу соціального середовища (сім'ї, школи, друзів і багатьох інших людей), самовихованню та саморозвитку вона формує себе як особистість.

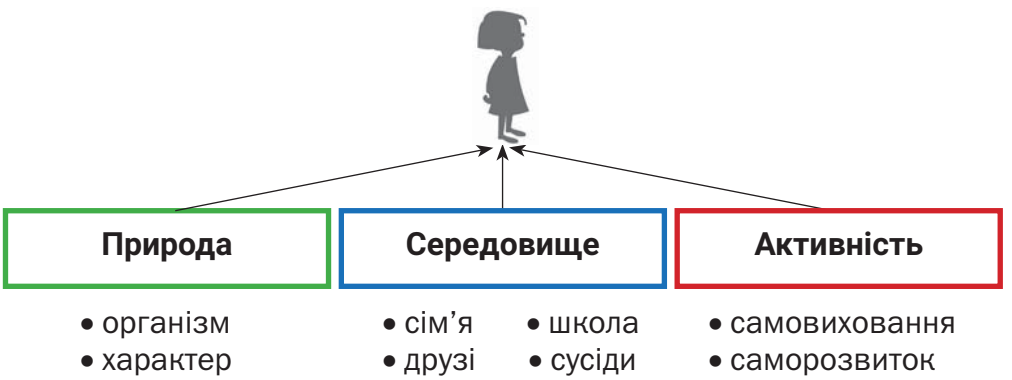

Поміркуй, що необхідно робити людині для самовдосконалення.

Результатом виховання та самовиховання є самоусвідомлення людини, її здатність взаємодіяти з іншими людьми й реалізовувати свої плани.

2. Людська різноманітність

У процесі виховання та самовиховання людина набуває ознак і якостей, що роблять її повноцінною серед інших лю-

дей. Усвідомлення людиною, що вона така, як і всі люди, і водночас — самобутня, унікальна, визначає її *ідентичність як особистості* — втілення в людині значущих для життя в суспільстві ознак і якостей.

Деякі характеристики людини, як відомо, є природними: кровна спорідненість, раса, стать. Вони незмінні. Інші вона може свідомо обирати, формувати й розвивати. Існує кілька поділів ознак ідентичності людини на групи. Один із варіантів такого поділу подано в таблиці нижче.

Ознаки ідентичності

Група ознак ідентичності	Зміст ознак ідентичності
Природні	Вік, стать, кровна спорідненість, походження, раса
Культурні	Мовна, релігійна належність, хобі
Територіальні	Село, місто, область, країна, регіон, кліматична зона, континент, півкуля
Політичні	Погляди на політичне життя, відданість лідеру, групі інтересів, державі
Економічні	Робота, професія, посада, матеріальне становище
Соціальні	Друзі, гуртки, команди, колеги

1. *Поясни, чому подані в таблиці ознаки ідентичності є природними або набутими.*
2. *Поміркуй, які групи ознак ідентичності властиві тобі. Назви їх.*

Як ми з'ясували, ідентичність людини складається з багатьох ознак, наявність яких у собі вона усвідомлює. *Ідентичність* — це усвідомлення своєї причетності до людей, які мають спільні інтереси та цінності, взаємодіють для задоволення своїх потреб і досягнення цілей.

Родину єднають кровна спорідненість, пам'ять, відповідальність усіх перед усіма, спільне господарство; терито-

ріальну громаду — спільний життєвий простір; релігійну спільноту — віросповідання, спільні обряди; друзів — подібні погляди, захоплення, приємне спілкування.

Різноманітність — сукупність різних речей або людей.

Різноманітність ознак ідентичності, а також їхніх проявів у різних сферах життєдіяльності робить людину *унікальною* — особливою, неповторною. Унікальність людини приваблює, робить її цікавою для інших людей.

Уяви світ, де всі люди мають однакову зовнішність — усі дівчата такі, як Барбі, а хлопці — як Кен. Вони однакові за характером, темпераментом, інтересами, манерами. Правда, з ними було б нудно? Тому будьмо унікальними! Цінуймо унікальність одне одного!

ЦІКАВО ЗНАТИ

Барбі (англ. Barbie) — лялька американської компанії Mattel для дітей від трьох до чотирнадцяти років. Цю іграшку колекціонує багато дорослих. Першу Барбі було виготовлено 1959 р., у 1961 р. з'явився її бойфренд Кен, а згодом — серія ляльок-родичів, подруг, приятелів, знайомих.

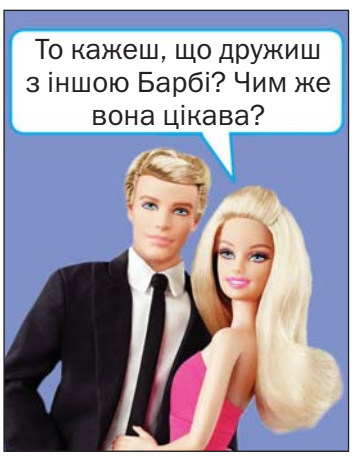

1. *Чому, крім Барбі й Кена, компанія Mattel почала випускати інші ляльки?*
2. *Чи є в тебе улюблена іграшка? Чи можна за іграшкою визначити ідентичність людини?*
3. *Подивися на зображення людей на стор. 17 і визнач якомога більше ознак ідентичності кожної особи.*

4. Які з виявлених ознак ідентичності є природними, а які набутими?

3. Суспільство та його складники

На основі спільної території проживання та ідентичності люди формують суспільство.

Суспільство — організована спільність людей.

У суспільстві високий рівень єдності людей, в основі якої — їхні спільні потреби.

1. *Які потреби суспільства зумовлені спільною територією?*
2. *Які потреби суспільства зумовлені культурною ідентичністю?*
3. *Назвіть спільні потреби всіх людей.*
4. *Як усі люди, що належать до конкретного суспільства, можуть задовольнити спільні потреби?*

Суспільство не однорідне, у ньому є багато різноманітних груп, сформованих на основі спільних потреб та інтересів. Належність людини до групи може бути зумовлена і її самовизначенням (ким людина себе вважає). Спільне для всіх людей — прагнення задовольнити свої потреби. Ідеальним є

те суспільство, де більшість людей може задовольняти більшість своїх потреб.

З різних причин не всім людям вдається здійснити свої плани. Для забезпечення справедливості суспільство визнало за всіма людьми право на *рівність* — наявність у них однакових можливостей для задоволення своїх потреб.

Суспільство допомагає тим людям, які не мають змоги задовольнити свої основні потреби.

1. Розглянь малюнки й уяви, що може думати кожна дитина на першому і другому малюнках.
2. На якому малюнку показано рівність?

Художник
Ангус Магуайр

У кожному суспільстві є люди, які мають певні особливості здоров'я. Їм може бути складно рухатися, бачити, чути або розмовляти. Це люди з порушеннями, вродженими або набутими. Важливо розуміти потреби людей з порушеннями або інвалідністю, визнавати їхню гідність, право на працю, навчання, відпочинок на рівні з іншими членами громади. Адже всі люди є рівними у своїй гідності та правах незалежно від стану здоров'я.

У суспільстві є також об'єднання людей: спільноти, громади, товариства, організації. Усі люди світу утворюють людство.

Які заходи із забезпечення прав людини з порушенням зору (слуху, опорно-рухового апарату) можуть бути вжиті у твоєму місті (селі)?

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

РОЗУМІЮ

1. Обґрунтуй унікальність і неповторність кожної людини.
2. Добери приклади, які розкривають основні положення теми.
3. Поясни, чому важливо визнавати людське різноманіття.

РОБЛЮ

1. Склади опис себе як людини на основі різних ознак (інтереси, смаки, уявлення про світ тощо).
2. За поданим у таблиці описом людей визнач, які ідентифікації можуть бути їм притаманні.

30-річний власник кількох ресторанів з порушенням слуху, любить велоспорт	45-річна сільська жінка, прибиральниця у школі, любить читати
65-річна пенсіонерка, любить мандрувати	35-річна підприємиця, любить їзду верхи на конях
40-річний чоловік без постійного місця проживання, любить котів	22-річна безробітна біженка з двома дітьми, любить співати
15-річний учень київської школи, любить вишивати	38-річна українка з великою родиною, учителька, греко-католичка
28-річна снайперка збройних сил, любить футбол	10-річна прийомна донька в родині водія та бухгалтерки, любить малювати

3. За допомогою пантоміми зобразіть улюблені заняття та вподобання описаних у таблиці осіб.

ДУМАЮ

1. Як забезпечити рівність людей у суспільстві незалежно від статі, віку, походження, майнового становища, релігійної належності?
2. Запропонуй правила спілкування з людьми, які належать до інших культур.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Одним із вірувань первісних людей був тотемізм (у перекладі з індіанської — «його рід»). Це віра в існування кровно-родинного зв'язку між групами людей і твариною. Давні люди вважали її предком роду, пов'язували з нею своє існування і благополуччя. Вони уявляли себе вовколюдьми, ведмеделюдьми, оленелюдьми. Можливо, звідси походить віра в перевертнів — людей, здатних перетворюватися на тварин. Сила перевтілення у тварин надається героям багатьох літературних творів, ігор, кінофільмів та мультфільмів.

3. Поясни, чому виник тотемізм. Як він пов'язаний з ідентичністю людини?

3. Правила співжиття в суспільстві

Наведи приклади поваги одних людей до інших.

1. Права людини

Кожна людина від народження є рівною з іншими людьми і має рівні з ними права. Так проголошено в Загальній декларації прав людини, яка є головним документом про права людей на Землі:

«Всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю й повинні діяти один стосовно одного в дусі братерства».

Права людини — комплекс можливостей, необхідних для існування та розвитку людини в суспільстві.

1. *Які головні ознаки визначають права людини?*
2. *Як би ти пояснив/пояснила цю статтю тим, хто не задумувався/не задумувалася про права людини?*

Як бачимо, основою прав людини є людська гідність і рівність. У будь-якому суспільстві людині мають бути забезпечені достатні умови та гарантовані права, щоб вона могла жити з почуттям людської гідності.

Людство, пройшовши через багато конфліктів і війн, зрозуміло цінність життя кожної людини. Це розуміння є основою норм і правил співжиття людей у суспільстві й у світі. Гарантією справедливих відносин між ними є права людини. Їх нікому не можна порушувати.

Чи вважаєш ти ситуацію, що наведена на малюнку, прикладом порушення прав людини? Чому?

Цінності, на яких ґрунтуються права людини

1. *Розглянь схему і поясни, як ти розумієш подані в ній цінності.*
2. *Запропонуй інші цінності, без яких неможливе забезпечення прав людини.*

Права людини об’єднують у групи за різними критеріями.

Групи прав	Права
1. Громадянські (особисті) права	Право на життя; свобода місця проживання і пересування; свобода совісті, думки, слова, віросповідання; таємниця листування, телефонних розмов
2. Політичні права	Свобода зборів, мітингів, заснування політичних організацій; право обирати і бути обраним в органи влади[1], брати участь в управлінні державою
3. Соціальні та економічні права	Право на достатній рівень життя; право на відпочинок і дозвілля; право на охорону здоров'я; право на працю та її оплату; право власності
4. Культурні права	Право на освіту; право на користування досягненнями людства; свобода творчості; право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності

У 1991 р. Організація Об'єднаних Націй (ООН), до якої належать майже всі країни світу, прийняла Конвенцію[2] про права дитини, де зафіксовано більше тридцяти прав дітей.

Розглянь малюнки нижче. Про порушення яких прав людини вони свідчать?

[1] Органи влади — організація, що має владу.
[2] Конвенція — вид міжнародного договору.

1. *Уважно переглянь онлайн-інформацію про права дитини (https://www.unicef.org/ukraine/uk/convention). Які права дитини охарактеризовано на сайті?*
2. *Чому права людини, що записані в Загальній декларації прав людини, відповідають правам дитини, які подані в Конвенції ООН про права дитини?*

2. Демократія і свобода

Для того щоб співіснувати в суспільстві, людям потрібно узгоджувати всі рішення. Цій меті слугує демократія.

Демократія — процес прийняття важливих для суспільства рішень волею більшості зі збереженням прав меншості.

Термін «демократія» походить від грецьких слів «демос» (народ) і «кратос» (влада) й означає, що народ є джерелом влади. Тільки він може довірити здійснення владних повноважень конкретним політичним організаціям, людям. Отже, демократія здійснюється «іменем народу, силами народу і для народу». Вона неможлива без свободи людини. Свобода — це право і можливість робити все, що потрібно і подобається, але не завдаючи шкоди правам інших людей.

Для того щоб спільнота, суспільство чи країна були демократичними, всі справи в них мають бути організовані за такими принципами:

1. Визнання прав і свобод людини.
2. Дотримання встановлених правил взаємодії.
3. Участь громадян у прийнятті рішень і обранні влади.
4. Виконання законних рішень.
5. Самоврядування (самоуправління) місцевих громад.
6. Поділ влади на законодавчу (ухвалення рішень), виконавчу (втілення рішень у життя) та судову (контроль за дотриманням установлених правил).

1. Як можна назвати цього птаха? Чому?

2. Поясни єдність демократії та прав людини.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Перед вами пам'ятник, назва якого — «Свобода, що осяює світ», відомий як «Статуя Свободи» (Нью-Йорк, США). Висота пам'ятника від землі до кінчика смолоскипа — 93 метри (разом з підставкою і п'єдесталом). Висота статуї — 46 метрів. Зелений колір — це колір міді, що змінився під дією повітря. Статую створили у Франції, привезли по частинах і встановили в 1886 р. Корона, до якої можна дістатися, подолавши 356 сходинок, є також оглядовим майданчиком для відвідувачів.

Про що спонукає тебе думати назва цього унікального пам'ятника?

Демократія не допускає дискримінації.

Дискримінація — позбавлення або обмеження прав людини на підставі будь-якої ознаки.

В історії відомі випадки невизнання прав жінок, темношкірих людей, осіб з інвалідністю, релігійних меншин тощо. І тільки поширення ідей про рівність, багатолітня боротьба за права людей сформували переконання в необхідності ухвалити і впровадити в життя справедливі закони.

1. Поясни зміст малюнків. Порівняй своє пояснення зі змістом статті, поданої під малюнком.

Стаття 2. Заборона дискримінації. Жодна дитина не повинна піддаватись дискримінації через колір її шкіри, стать, мову, релігію, думку, країну походження, бідність чи багатство, фізичні вади або належність до етнічної меншини.

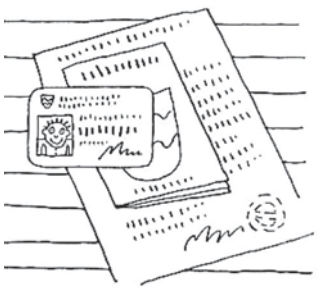

Стаття 7. Ім'я та громадянство. Кожна дитина з моменту її народження має право на ім'я, набуття громадянства та на догляд з боку своїх батьків.

Стаття 15. Право на мирне публічне зібрання. Кожна дитина має право збиратися разом з іншими дітьми, приєднуватися або утворювати організацію чи об'єднання за умови, що не будуть порушуватися права інших осіб.

2. Зобрази візуально статтю 17 Конвенції ООН про права дитини: дитина повинна мати «доступ до інформації і матеріалів із різних національних та міжнародних джерел».

3. Правила і закон

Демократія забезпечує ухвалення потрібних для суспільства рішень про правила взаємин між людьми.

Правило — вимоги, яких дотримуються люди в конкретній діяльності.

Правила створюють з метою полегшення вибору поведінки, способів діяльності людей у різноманітних ситуаціях.

У давні часи таку роль виконували неписані правила — табу, звичаї, традиції, які передавали усно від покоління до покоління. Подібно до них ви демократично домовляєтеся під час ігор про те, як треба поводитися в різних ситуаціях. Правила можуть змінюватися, адже в людей виникають нові обставини та нові потреби.

1. Чому важливо дотримуватися встановлених правил?
2. До яких наслідків призводить порушення правил?

Однакові для всіх правила потрібні для того, щоб узгодити життя людей у державі.

Загальнообов'язковим правилом (правилами), яке має найвищу силу, є **закон**.

Органи державної влади віддавна затверджували закони у письмовій формі, щоб ніхто не зміг перекрутити їхнього змісту. За порушення закону неминуче покарання. І що складніше порушення, то суворіше покарання.

Кількість законів постійно збільшується, і всі знати неможливо. Кожній людині важливо знати ті закони, які можуть впливати на її життя. Незнання закону не звільняє від відповідальності за його порушення. Це варто пам'ятати завжди.

1. Чому важливо дотримуватися законів?

2. *Чому покарання за порушення закону наявне в законодавстві всіх держав?*

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

РОЗУМІЮ

1. У чому цінність поваги до прав людини всіма людьми?
2. Наведи приклади правил, яких ти дотримуєшся щодня.
3. Які думки закладені в народні прислів'я і вислови:
   - «Закон любити — в мирі жити»;
   - «Де закони виповняють, там усі праві бувають»;
   - «Закон — не ціпок: через коліно не поламаєш»;
   - «Свобода полягає в можливості робити все, що не завдає шкоди іншому»;
   - «Бережи порядок, і порядок збереже тебе» (латинське прислів'я);
   - «Закони створено для того, щоб сильний не був усемогутнім» (латинське прислів'я)?

РОБЛЮ

1. Прочитай тези щодо того, чому не можна порушувати закони, та обери тезу, яку б ти поставив/поставила на перше місце.
   Закон порушувати не можна, тому що:
   - не можна завдавати шкоди іншим людям;
   - можуть покарати за порушення закону;
   - це поганий приклад для інших;
   - якщо злочинця не знайдуть, то виникне недовіра між людьми;
   - без закону в суспільстві настане хаос;
   - це порушує права і свободи людини.
2. Склади перелік прав, які відповідають кожному рівню піраміди потреб людини.
3. Намалюй піктограми до п'яти обраних прав дитини.

ДУМАЮ

1. Який зв'язок існує між правами і свободами людини, демократією та законами?
2. Як демократичні рішення відображені в літературних творах і фільмах. Чому такі рішення можна вважати демократичними?
3. Чим закони природи відрізняються від законів, прийнятих людьми?

4. Що таке історія

Пригадай зміст понять «історія» та «людство».

1. Для чого вивчають історію

Слово «історія» грецькою мовою, з якої воно походить, означає «оповідка», «знання», а також: «я знаю», «я бачив». Греки вважали доказом достовірності свідчень власне спостереження або документальну довідку. Досліджують історію історики.

Головною метою вивчення історії є засвоєння досвіду людства, необхідного для розуміння сьогодення та планування майбутнього. У різні часи люди бачили зміст і завдання історії по-різному.

Історія — наука, яка займається вивченням минулого людства, покладаючись при цьому на письмові та матеріальні свідчення минулих подій (*Вікіпедія*).

Історія є вчителькою життя (*Марк Туллій Цицерон*).

Якщо ми будемо вивчати історію, то навчимося не повторювати помилок (*Меггі Фюрі*).

Історія — це союз між померлими, живими і ненародженими (*Едмунд Берк*).

Кожне слово, що дійшло до нас, спотворене часом, забобонами, навіть станом здоров'я літописця (*Андре Нортон*).

Історія — найкращий учитель, у якого найгірші учні (*Індіра Ганді*).

Історія світу — це біографія великих людей (*Томас Карлейль*).

Добре робити історію — важливіше, ніж гарно писати її (*Михайло Грушевський*).

1. Поясни зміст наведених вище висловів.
2. Який із висловів тобі найбільше до вподоби? Чому?

3. *Як знайти інформацію про автора/авторку висловлювання?*

Давні греки вважали, що:

- історія складається з багатьох подій;
- історичні знання мають вибудовуватися на доказах;
- історичні докази необхідно перевіряти на наявність помилок;
- історики мають з'ясовувати не лише «що сталося?», а й «чому?».

Сучасні історики продовжують традицію досліджень, яку започаткували греки.

2. Що таке моя історія

Найлегше вивчати і розуміти свою історію, адже людина є свідком і учасником подій, що пов'язані з нею. Однак вона пам'ятає не все. Щоб заповнити прогалини в знаннях, потрібно шукати додаткові дані. Вони можуть бути у спогадах рідних і знайомих, на фото та у відео подій, в інших документах. Щоденні вчинки також творять історію людини. Те, якою буде ця історія, залежить від неї. Спробуй зайнятися дослідженням своєї історії, і ти переконаєшся, наскільки цікава й корисна ця праця.

Цілком можливо й написати власну історію. Один із варіантів — зробити перелік розташованих у часовій послідовності подій.

1. *Як ти вважаєш, про що думають люди, які дивляться в дзеркало?*
2. *Чому людині важливо пам'ятати свою особисту історію?*

Історія кожної людини є частиною історії її сім'ї. Історію сім'ї дуже важливо знати, бо від родичів людина успадковує фізичні дані, уявлення про світ, правила поведінки та спілкування. Ці знання допомагають зрозуміти зміст родинних свят, цінність родинних реліквій.

Розмови про сімейну історію зближують і об'єднують людей. Завдяки їм можна дізнатися більше про своїх предків — ким вони були, звідки походили, що з ними відбувалося і чому. Усні розповіді про все, що відбувалося в сім'ї, називають сімейними переказами. Багато цінної інформації зберігають давні фотографії та документи, які можна знайти вдома в шафі, на горищі чи в підвалі, а віднедавна і в оцифрованих архівах або на вебсайтах із генеалогії[1].

Історія родини формується з індивідуальних історій (біографій). Дані про родину систематизують у формі родовідного дерева.

Історії окремих людей також є частиною історії спільнот, до яких вони належать. Для тебе — це історія школи, населеного пункту, гуртка, компанії друзів.

«Коли народилася Ганна, Соломія Крушельницька (…) опікувалася нею, як мати. Коли Соломія досягла перших успіхів на музичній сцені і вже могла матеріально допомагати сім'ї, то найдужче опікувалася

[1] Наука, що вивчає походження та родинні зв'язки осіб.

сестрою. Дівчинка росла також здібною до музики, освоїла фортепіано, (…) вчилася в музичній школі.

(…) Саме Соломія (…) підготувала молодшу сестру до вступу у музичний інститут, вивозила із собою на гастролі, «у світ»: в Америку, Італію, Єгипет, виховуючи в ній не лише музичний, а й життєвий смак».

https://ukrainky.com.ua/tragediya-dvoh-sester-solomiya-ta-ganna-krushelnyczki-dva-talanty-rizni-doli-odne-bozhevillya/

1. Чим тебе вразила ця історія?
2. Чи можна цю історію назвати сімейною? Чому?

3. Що таке історія суспільства

Історії людей, сімей, інших спільнот зливаються в історію суспільства. Історії країн і регіонів утворюють світову історію.

Що цікавить учених, які досліджують історію України і світу? Відповідь на це запитання знайдеш, опрацювавши подану таблицю.

Базові знання	Зміст знань
1	2
Людина і природа	• Як формувалося середовище життєдіяльності людини? • Як людина сформувалася і розселилася? • Як людина освоює і перетворює природу? • Як людина освоює нові простори? • Як людина забезпечує розвиток середовища свого життя?
Людина і світ матеріальних речей	• Якими були виробництво та споживання в різні історичні епохи? • Які матеріали й технології людина використовувала в різні часи?

1	2
	• Якими знаряддями праці й предметами побуту користувалася людина? • Як науково-технічні винаходи змінювали життя людини? • Як змінювалися умови життя і праці в місті та селі? • Як більшість людей переселилася до міст? • Які особливості матеріальної культури різних суспільств?
Людина і суспільство	• Як розвивалися людські спільноти: родини, стани, класи, нації, культурні, релігійні, етнічні та інші групи? • Як відбувалася взаємодія людей, формувалися інтереси і цінності, ідентичність, гідність і патріотизм людини? • Як формувалися культура і людська спільнота? • Як поширювалася інформація і розвивалися медіа? • Як відбувалося забезпечення толерантності та залучення всіх громадян до суспільного життя? • Які виникали конфлікти між людьми та які були способи їх розв'язання?
Людина і влада	• Як суспільство організовувалося і формувало органи влади? • Як утворювалися держави і як деякі з них утрачали незалежність? • Як розвивалися багатонаціональні та національні держави? • Як розвивалися самоврядування (самоуправління) та демократія? • Як відбувалися становлення прав людини і протидія дискримінації? • Як відбувалися набуття і зміна прав громадян? • Як зароджувалися та розгорталися протестні рухи, революції та реформи? • Як розвивалися міжнародні відносини?

Продовження таблиці

1	2
Людина і світ уявлень та ідей	• Як формувалися та змінювалися уявлення про світ і цінності, ідентичність та основи її формування? • Як ідеї, ідеології впливали на людину і суспільство? • Як розвивалися міфи, символи, релігія? • Як образи минулого, теперішнього і майбутнього отримували відображення в суспільній думці?

1. *Які із зазначених у таблиці базових знань тобі найцікавіші? Чому?*
2. *Обговоріть у групах, чому базові знання розташовані в таблиці саме в такій послідовності.*
3. *Які з наведених запитань можна використати, досліджуючи власну історію та історію сім'ї?*

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

РОЗУМІЮ

1. Для чого вчені досліджують історію?
2. Як написати власну історію та історію сім'ї?
3. Які базові знання дають історичні дослідження?

РОБЛЮ

1. Намалюй плакат із рекламою, що закликає вчити історію.
2. Досліди схему «Дворянство[1] Тобілевичів» (стор. 34). Які знання про рід Тобілевичів вона містить?
3. Опиши подію з власного життя, яку ти міг би назвати «Моя історія».

ДУМАЮ

1. Як людина своєю діяльністю впливає на спільноти, суспільство і державу?

[1]Дворянство — привілейована спільнота у Російській імперії.

Герб Тривдар

Герб Кривда

Предок роду отримує інструкцію з Комісії коронного скарбу щодо своєї службової посади — 1774 — Шимон Тубілевич (Тобілевич)

Київське дворянське депутатське зібрання визнало у дворянстві Шимона Тобілевича та його синів — 1804 — Вікентій Тобілевич; Адам Тобілевич

Рішення про визнання Тобілевичів у дворянстві скасували — 1832

Степан Тобілевич починає листування про відновлення дворянства — 1852

Рішення про визнання у дворянстві для Карпа, Степана і Гаврила Тобілевичів не затверджене Департаментом Герольдії Сенату — 1856 — Степан Тобілевич; Гаврило Тобілевич; Карпо Тобілевич

Перший лист Івана Карповича київському губернському предводителю дворянства — 1868 — Іван Карпенко-Карий[2]; Микола Садовський[3]; Панас Саксаганський[4]

Останній лист-клопотання Карпенка-Карого щодо дворянства — 1878

П’єса «Мартин Боруля», головний персонаж якої у відчаї спалює всі документи щодо свого дворянства — 1886

---

[1]Іван Карпенко-Карий — актор, письменник і драматург.
[2]Микола Садовський — актор, режисер і громадський діяч.
[3]Панас Саксаганський — актор, режисер і драматург.

2. Як погляди та потреби людей сьогодні та в минулому пов'язані з:
   а) подіями їхнього життя;
   б) станом суспільства?
3. Чи погоджуєшся ти з думкою, що все негативне в історії треба забути, а пам'ятати тільки добре?

5. Що досліджує історія

Як ти розумієш поняття «багатоманітність»? Які емоції та думки воно викликає?

1. Багатоманітність історії

З давніх-давен людські спільноти різняться побутом, мовою, ритуалами та звичаями, вірою тощо. Ще на початку своєї історії люди, беручи за основу очевидні відмінності, поділялися на «ми» і «вони», «свої» і «чужі», а світ розглядали як «близький» і «далекий». Усе це відповідало тогочасним умовам життя, яке відбувалося в межах конкретної спільноти — роду, племені, поза якими для людини був «чужий світ». Спільноти між собою торгували, обмінювалися досвідом. Між ними бували конфлікти і війни за багатство, землю, вплив. Тоді ще ніхто не думав про рівність людей і єдність людства.

Історія людства складається з історій окремих людей, спільнот і суспільств. Різноманітність суспільств і держав, що існували в минулому, зумовила багатоманітність досвіду, традицій, історичних пам'яток.

На території України в різні часи існувало понад десять державних об'єднань. З часом якісь зникали, а на їхньому місці поставали інші. І завжди вони залишали для нащадків те, що створили своєю працею і розумом. Наступні покоління все це зберігали і примножували. Чимало з тодішніх надбань втрачено або ще не знайдено і не досліджено. Спадок різних спільнот формує багатоманітну і водночас єдину нашу історію.

1. *Чому історію показано на малюнку як комбінацію пазлів?*

2. *Що б ти зобразив/зобразила на окремих пазлах історії?*

2. Особа та суспільство в історії

Хто творить історію — особа чи суспільство? Відповідь на це запитання однозначна: і особа, і суспільство.

Згадай ситуації, коли тільки від тебе залежало здійснення задумів, а відповідальність за конкретні вчинки також була покладена на тебе. І не завжди було зрозуміло, як вчинити правильно, тому доводилося приймати і помилкові рішення.

Буває й так, що діяльність однієї людини впливає на справи, долю багатьох людей і навіть на перебіг історичних подій. Таких людей вважають історичними особистостями, історичними постатями — людьми, які зробили вагомий внесок у життя спільноти, держави, зумовили значні зрушення в історії.

1. *Розглянь діаграму «Найзапитуваніші історичні постаті у Вікіпедії» на стор. 37. Чому люди цікавляться ними?*
2. *Хто із цих постатей відомий тобі своєю діяльністю?*

Люди не народжуються видатними. Ними вони стають. Цьому сприяють історичні умови, коли суспільство потребує змін, і виняткова активність тих, хто все робить, аби ті зміни відбулися. Весь шлях людства переконує, що творять історію суспільство й окремі особистості.

Історичні постаті, інформацію про яких найчастіше запитували у Вікіпедії (2020 р.)

1. *Чому активність людини без відповідних історичних умов не приносить результатів?*
2. *Чому роль особи в історії не можна переоцінювати?*

Людина, як ми розуміємо, творить своє життя і є учасницею подій історії. Їй важливе все, що відбувається в особистому просторі, і події в суспільстві. *Особистий простір* — це простір навколо людини, який вона вважає своїм і намагається нікого не впускати туди. Людині буває дуже незручно, коли під час спілкування до неї доторкаються або надто близько стоять. Це зумовлено її потребою бути в безпеці.

1. *Наведи приклади, коли важливо дотримуватися власного особистого простору та особистого простору інших людей.*
2. *Який зв'язок між дотриманням особистого простору людини та потребою в безпеці?*

Особистий простір стосується і внутрішнього світу людини — її думок, почуттів і переживань. Безцеремонне вторгнення в нього є порушенням прав особистості. Важливі для

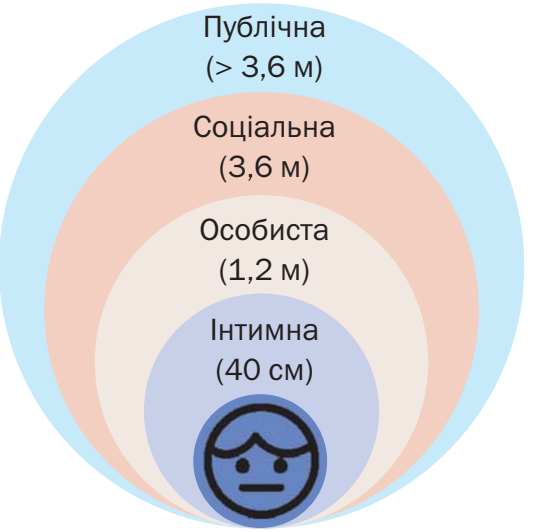

Відстані особистого простору

людини також особисті час і місце, матеріальні речі. Особистий простір тісно пов'язаний із суспільним і є його складовою частиною.

Простір	Приклад
Особистий простір	Відстань навколо мене, моя кімната, моя квартира, мій дім
Суспільний простір	Моя вулиця, мій населений пункт, моя країна

Історія знає багато прикладів порушення особистого простору людини, а також простору спільнот іншими людьми, спільнотами чи державами. Особливо це стосується суспільств, у яких відсутня повага до прав людини.

1. Що спільного між фотографією і кадром із фільму (стор. 39)?
2. Доведи, що особистий простір людей порушують.

Визнання прав людини в суспільстві сприяє дотриманню особистого простору всіх громадян. Особистий та суспільний простір досліджує також історія.

Вивезення євреїв до концтабору. Фотографія 1942 р., Братислава

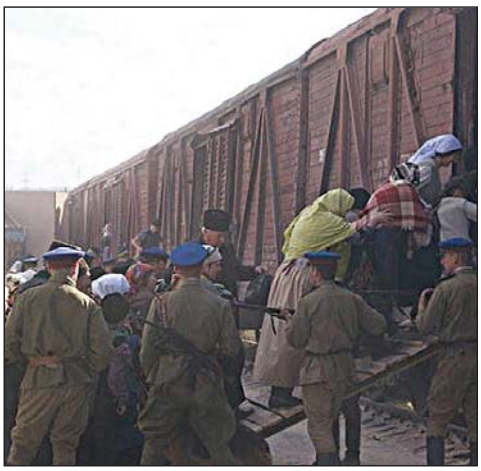

Вивезення кримських татар із Криму. Кадр з фільму «Хайтарма». Режисер Ахтем Сеітаблаєв. 2013 р.

3. Факт, судження і фейк в історії

Дослідження історії мають ґрунтуватися на фактах. Усе, що не має у своїй основі фактів, не є історією.

Факт — подія, достовірність якої доведена.

Факти існують незалежно від бажання та волі людини. Про них дізнаються завдяки *історичним дослідженням* — пошуку нових знань з метою відтворення подій минулого.

Факти завжди можна перевірити. Наприклад, день твого народження є фактом. Станція метро «Арсенальна» в Києві є найглибшою у світі й розташована на глибині 105 метрів; Конституцію України прийнято в 1996 р. — це також факти. У науці вважають фактом неодноразово підтверджений результат дослідження. Шкільні підручники містять факти, перевірену інформацію.

Наведи приклади фактів зі свого життя та життя суспільства.

Щодо конкретного факту можливі різні судження.

Судження — думка, твердження про предмети, події та явища.

Судження є особистою думкою, ставленням людини до того, про що вона думає. Судження можуть стосуватися особи, події, явища, кінофільму, історичного героя тощо. Вони бувають або правдивими, або хибними. Хибними є тоді, коли не ґрунтуються на фактах або на основі фактів роблять помилкові висновки.

1. *«Давні люди будували собі житло з дерева і глини, тому змогли б швидко звести сучасні будинки». Що в наведеному тексті є фактами, а що — судженням?*
2. *Це повідомлення загалом є правдивим чи хибним?*
3. *Чому наведений колаж є судженням про Україну?*
4. *Чому фотографія є фактом?*

Колаж «Україна»

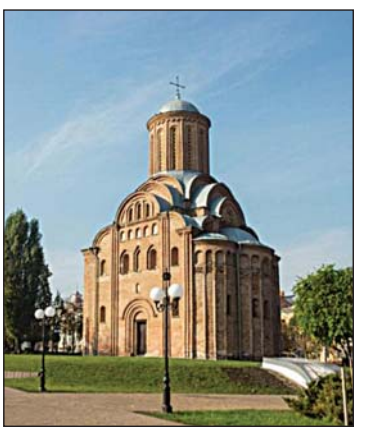

П'ятницька церква в Чернігові (фотографія, сучасний вигляд)

Є люди, які заради власних інтересів навмисно спотворюють факти і вводять в оману інших. Такі повідомлення, судження називають фейком. В англійській мові це слово означає «підробка, фальшивка».

Фейк — неправдива інформація.

Фейковим може бути вчинок задля обману. Фейки можуть лякати, ображати, заплутувати, налаштовувати проти когось, рекламувати щось або когось, спонукати діяти за чиїмось умислом. Їх умонтовують у тексти, зображення чи відео, поширюють у медіа, в повсякденних розмовах. Причинами цього є нездоровий інтерес, низька культура, невміння розрізняти правдиву інформацію від оманливої, а також неуважність і необережність. Щоб не стати жертвою фейків, інформацію обов'язково треба перевіряти.

1. *Яке запитання на малюнку найважливіше для розкриття фейку? Поясни свій вибір.*

2. *Прочитай твердження:*
   - *Найдавніше місто України — Львів. Про нього є згадки в рукописних книгах.*
   - *На купюрі 20 гривень зеленого кольору зображено письменницю Лесю Українку.*
   - *Одеса розташована на березі Чорного моря.*
   - *Мобільні телефони винайшли в Китаї 30 років тому.*
   - *Учителька історії є свідком заснування Києва.*

   Які з наведених тверджень є фейком?
   Як можна перевірити правдивість тверджень (інформації)?

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

РОЗУМІЮ

1. Поясни зміст наведених прислів'їв. Чи допомагають вони зрозуміти зв'язок між особою і суспільством?
   - Один у полі не воїн.
   - Де дружніші, там і сильніші.
   - Громада — це рада: що вирішила, так і буде.
   - Отаманом громада міцна.
   - Без ради і військо гине.
2. Які передумови багатоманітності історії?
3. Чим факт відрізняється від судження та фейку?

РОБЛЮ

1. Одного разу сусід показав двогривневу купюру і сказав, що такий вигляд вона мала у 2005 р. За допомогою QR-коду (https://uk.wikipedia.org/wiki/2_гривні_(банкнота)) перевір, чи це є фактом.

2. Сформулюй правила для учнів/учениць початкової школи «Як не потрапити під вплив фейків».
3. Зобрази багатоманітність історії через малюнок.

ДУМАЮ

1. Агресія проти країни — це посягання на особистий простір кожної людини чи тільки на суспільний простір? Що із цього приводу ти думаєш?
2. Чи є вимога дотримуватися соціальної дистанції під час карантину, спричиненого пандемією, порушенням особистого простору?
3. Чому необхідно обов'язково перевіряти інформацію на достовірність?

6. Як дослідити історичний факт

На що потрібно звертати увагу, досліджуючи факт?

1. Історична подія, явище та процес

Історію можна розглядати як нескінченність фактів. Вони є в основі всіх подій і явищ.

Подія — факт суспільного або особистого життя, що вже відбувся.

Вона одноразова і неповторна. Скажімо, твоє народження є одноразовою подією, і його повторити неможливо.

Наведи приклади подій власного життя, життя твоєї громади та країни.

Подія обов'язково має назву, яка акцентує її унікальність, неповторність. Наприклад, історична подія «Проголошення незалежності України» вказує на те, що проголошення незалежності відбулося саме в Україні. Подію обов'язково характеризує вказівка на час і місце (проголошення незалежності України відбулося в Києві 24 серпня 1991 року). Розглядаючи події, важливо звертати увагу на учасників (Акт проголошення незалежності України ухвалили депутати Верховної Ради).

Варто пам'ятати, що історична подія є фактом і містить інші факти. Наприклад, фактом є те, що авторами Акта проголошення незалежності України були депутати Левко Лук'яненко, Сергій Головатий, Михайло Горинь та В'ячеслав Чорновіл.

1. *Розглянь фото на стор. 44. Які додаткові факти про проголошення незалежності України воно дає?*
2. *Уяви, що думають люди, зображені на фото.*

Явище — сукупність подій, які мають спільні ознаки.

Момент голосування за Акт про державну незалежність України, 24 серпня 1991 року

Природне явище — сукупність процесів перетворення у природі, що зумовлені загальними причинами.

Прикладом явища є святкування твого дня народження. При цьому кожне окреме свято є і неповторним фактом, і подією. Інший приклад — вибори Президента України. Це явище складається з конкретних виборів, що відбуваються раз на п'ять років і є подіями. Як і подія, явище має назву, його характеризують час і місце. Оскільки воно є сукупністю подій, то інколи буває тривалим у часі та може охоплювати значну територію.

Проте події можуть бути не однорідними, а свідчити про поступові зміни.

Послідовну, закономірну зміну подій та станів називають **процесом**.

Прикладами процесу є твоє дорослішання, формування колективу твого класу. Усі важливі досягнення народів і держав є результатами історичного процесу.

1. *Наведи приклади процесів і явищ власного життя, життя твоєї громади та країни.*
2. *Наведи приклади природних явищ. Чим природні явища відрізняються від історичних?*

3. *Чи потрібно для характеристики процесу вказувати час і місце?*
4. *Розглянувши подану схему, прокоментуй відмінність явища від процесу.*

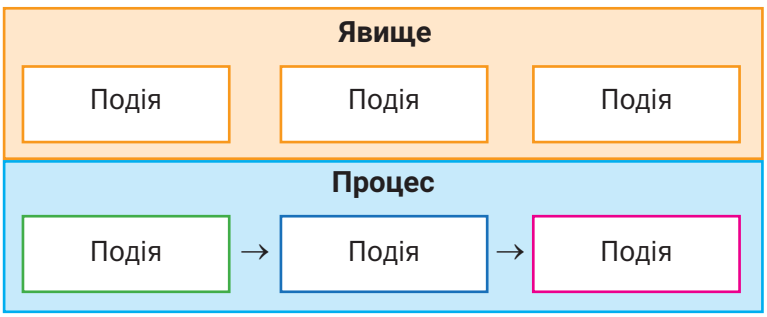

2. Причина, привід, наслідок, значення

Просто так у світі нічого не відбувається — усе має свої причини.

Явище чи подія, які зумовлюють або породжують інше явище чи подію, є їхньою **причиною**.

Одні причини роблять подію можливою, інші — необхідною. Скажімо, одна з причин виборів депутатів Верховної Ради України прописана в Конституції України: закінчення термінів повноваження депутатів — п'ять років. Для того щоб Верховна Рада могла діяти далі, депутатів потрібно переобрати або обрати нових.

Причини, які роблять подію необхідною:
• ти хочеш їсти;
• батьки зайняті

Подія – приготування бутерброда

Причини, які роблять подію можливою:
• у тебе є хліб, ковбаса, сир, помідор, салат;
• ти знаєш, як готувати бутерброд

Наведи причини того, чому ти ходиш до школи.

Трапляється так, що дія не відбувається, але причини для її здійснення очевидні. Іноді можуть діяти гальмівні причини. Скажімо, у когось є необхідність познайомитися з конкретною особою, але не вистачає сміливості. Це стає перешкодою. Якщо потрібно передати цій людині якусь річ, з'являється привід для знайомства, і зробити це стає легше.

Привід — справжня чи вигадана підстава для дій або вчинків.

Наведи приклади приводів конкретних подій.

Якщо в події є передумови, підстави, то мають бути і результати. Результатом виборів Президента України є обрання на посаду нової особи або її збереження за тією, що була. Кожна причина призводить до відповідних наслідків.

Наслідок — результат дії причини.

Наприклад, наслідком споживання морозива може бути охолодження організму.

1. Який зв'язок існує між малюнками?
2. Чи є тут причиново-наслідковий зв'язок?

Крім результатів і наслідків, подія має також своє значення.

Значення події — її історична вага, роль, важливість.

Погодься, що чиєсь споживання морозива для історії України має менше значення, ніж вибори Президента. Але кожна подія має своє місце в особистому житті людини. Уявімо: під час зустрічі зі своїм товаришем/товаришкою ти дізнаєшся, що він/вона займається в гуртку із вдосконалення іноземної мови. Згодом ти записуєшся в цей гурток і досягаєш значних успіхів у навчанні. Це відкриває тобі двері до престижного університету, де ти здобуваєш фах дипломата. Працюючи дипломатом, досягаєш успіхів у кар'єрі й пропонуєш дієвий механізм поліпшення життя людей у світі. Отже, твоя зустріч із товаришем/товаришкою матиме значення для історії людства.

Наведи приклади із життя своїх рідних, коли звичайні події приводили до значних результатів.

3. Умови та особливості історичних подій та явищ

Будь-яка подія відбувається за певних умов, які є її основою.

Умови — обставини, особливості реальної дійсності, за яких відбувається або здійснюється що-небудь.

Умови впливають на те, як саме відбувається подія. Пригадай, важливою умовою, за якої тобі хотілося влітку морозива, була спека. Інший приклад: для того щоб стати депутатом Верховної Ради України, однією з умов є те, що людині має виповнитися 21 рік.

1. *Охарактеризуй умови виконання домашнього завдання, отриманого у школі.*
2. *Поясни схему «Передумови. Умови. Значення» на стор. 48 на прикладі історії своєї сім'ї.*

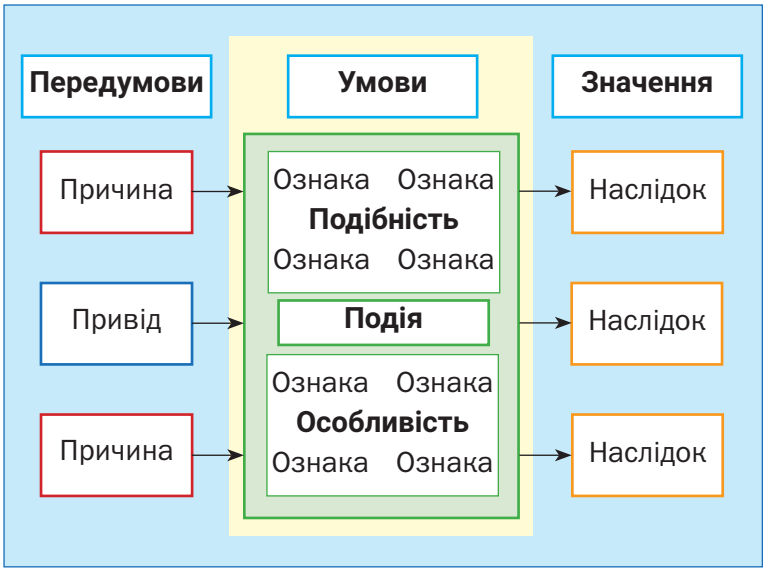

Усі події неповторні, відрізняються від інших. Для того щоб визначити, чим саме вони різняться, використовують ознаки.

Ознака — властивість кого-небудь або чого-небудь.

Ознаками можуть бути час, місце, учасники подій та їх кількість, наслідки. Історичні події, процеси, явища також мають свої ознаки. Так, ознаками держави є: територіальна цілісність, громадянство, єдина грошова система, збройні сили, державна мова, державні символи.

Запропонуй ознаки для характеристики класу, в якому навчаєшся.

Подія, яка не має неповторних ознак, не є унікальною. Такою її роблять особливі ознаки, які називають особливостями.

Особливість — властивість, яка вирізняє подію, процес чи явище з ряду подібних.

Наприклад, особливістю Дня знань, який відзначають 1 вересня, є урочистість, святковість — цього дня починається навчальний рік.

1. *За допомогою схеми, що на стор. 48, поясни події уявної ситуації.*

   Уяви ситуацію, яка складається з таких епізодів:
   - *Син і донька разом із батьком і матір'ю проходять поблизу плаката «Всі на вибори. Зробимо країну кращою через своїх представників».*
   - *Діти запитують дорослих: «Ви підете на ці вибори, як там написано?».*
   - *Дорослі кажуть: «Мабуть, ні. Нема часу».*
   - *Через якийсь час батько каже матері: «Знову ця влада не така, як хотілося».*

2. *Яке значення має те, що дорослі не пішли на вибори?*

Отже, для якісного вивчення події необхідно звертати увагу на всі аспекти її характеристики, що допомагають її краще зрозуміти.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

РОЗУМІЮ

1. Чим подія відрізняється від явища і процесу?
2. Чому події мають причини і наслідки? Визнач причини і наслідки на поданих зображеннях.
3. Як визначити особливість події?

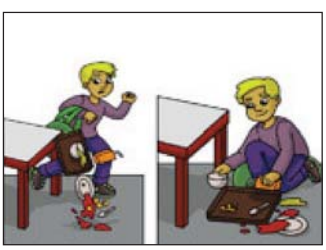

РОБЛЮ

1. На основі пам'ятки проаналізуй будь-яку важливу подію з власного життя.

Пам'ятка для аналізу історичної події, явища чи процесу

1. Час і місце.
2. Учасники/учасниці.
3. Причини і привід.
4. Особливості.
5. Етапи.
6. Наслідки та оцінка.

2. Придумай піктограми для трьох понять на вибір: «подія», «процес», «явище», «причина», «привід», «наслідок», «значення», «умови», «особливість».
3. Прочитай наведений текст. Цей текст визначає історичну подію, історичне явище чи історичний процес? Визнач у ньому причини, привід, наслідок, значення, умови та особливості того, про що йдеться.

У давні часи на півдні України жили козаки. Тоді це були прикордонні землі Великого князівства Литовського і Руського — держави, у якій проживали українці. Уперше козаків згадують ще в 1489 р. На кордоні степу вони займалися полюванням, рибальством, скотарством, землеробством, охороною купців і поселень, а інколи і грабунком. Відчайдухів приваблювало небезпечне, але вільне життя.

У ті часи люди ще не навчилися жити в мирі, тому військові конфлікти між сусідніми державами були звичним явищем. Щоб оборонятися від нападів, козаки об'єднувалися в загони й обирали собі керівників — отаманів. Прикордонні поселення укріпляли оборонними стінами та ровами. Щоб знати про наближення ворога, у степу чатували розвідники. Центром козацтва, що об'єднував зусилля різних загонів, була Січ, облаштована за порогами Дніпра, тому її

називали Запорозькою. Січ — фортеця, де були основні ресурси та військові сили козаків.

Поступово козаки так зміцнилися, що почали влаштовувати походи на сусідні держави. Через 170 років після першої писемної згадки про козацтво вони поширили свою владу на більшість українських земель і створили власну державу.

ДУМАЮ

1. Чому, починаючи щось робити, варто думати про наслідки?
2. Неправильні дії, вчинки як реакція на причини призводять до негативних наслідків. Як запобігти цьому?
3. Чи можна виправдати вчинок людини умовами, в яких вона перебувала?

7. Поняття

Звідки ми дізнаємося, що означає слово?

1. Слова та їхнє значення. Поняття

Будь-яка оповідь складається зі слів. Слова, передаючи емоції й думки, формують фрази та речення. Усе, що людина знає про світ, вона виражає подумки або письмово за допомогою понять.

Поняття — називання об'єкта через розкриття його істотних ознак.

Істотними є такі ознаки, без знання яких неможливо сформувати думку про об'єкт (предмет, явище чи процес). Саме на основі істотних ознак розкривають зміст поняття, тобто здійснюють його визначення. Для цього необхідно детально дослідити об'єкт, якого воно стосується.

Поняття	Визначення
Об'єкт	Істотні ознаки (необхідні та достатні), щоб відрізнити один предмет від іншого.

Відоме вам поняття «країна» має багато визначень. Ось кілька з них, узяті з різних джерел:

Країна — територія, що становить єдність із погляду історії, природних умов, населення тощо (*Словник української мови*).

Країна — територія, яка має певні кордони, державний суверенітет (*Юридична енциклопедія*).

Країна — територія з визначеними кордонами й населенням, що являє собою єдине ціле з погляду історії, культури, нації та в політико-географічному відношенні може бути незалежною або залежною (*Вікіпедія*).

1. *Чим різняться подані визначення? Укажи ці відмінності.*
2. *Яке визначення, на твою думку, найповніше? Чому ти так вважаєш?*
3. *Які ще ознаки можна зарахувати до поняття «країна»?*

Отже, поняття «країна» означає, що це — територія

- зі схожими природними умовами;
- яка має кордони;
- на якій може функціонувати єдина грошова система;
- на якій населення має спільну історію і культуру;
- яка може мати столицю та офіційні символи.

Отже, поняття допомагають висловлювати думку зрозуміло й точно, що дає змогу уникати непорозумінь і доходити згоди.

1. *За наведеними ознаками сформулюй власне визначення поняття «країна».*
2. *Які з цих ознак відображені в піктограмі «країна»?*
3. *Яким способом можна ускладнити піктограму?*

2. Терміни

Серед понять є такі, що стосуються конкретної науки чи сфери діяльності, тому їхнє значення розуміють не всі. Таких слів, словосполучень багато в мові людей різних професій, наприклад істориків.

Трипільська культура — це археологічна культура часів енеоліту. Її назва походить від назви села Трипілля, що на Київщині. Вона є однією з основних землеробських культур мідно-кам'яної доби на території України. Археологічні розкопки на Київщині наприкінці XIX ст. очолив Вікентій Хвойка. Мальована кераміка визначила її особливий характер і відмінність від інших культур цього періоду.

1. *Чи всі слова цього тексту тобі зрозумілі? Відповідь обґрунтуй.*
2. *Які слова тобі незрозумілі? Запитай в однокласників/однокласниць чи у вчителя/вчительки, що ці слова означають.*
3. *Що полегшило б тобі сприйняття і розуміння цього тексту?*

Як бачиш, у цьому тексті багато слів, які стосуються тільки історії як науки. Як ти вже знаєш, такі слова і словосполучення є в усіх сферах діяльності. Їх називають термінами.

Термін — слово або словосполучення, яке виражає одне значення.

Отже, термін теж є поняттям, тільки таким, що стосується однієї істотної ознаки об'єкта. Наприклад, «історія» у значенні «наука, що досліджує минуле» — поняття, а словосполучення «історія архітектури», «історія музики» — терміни. Кожна сфера має свої терміни. Історики застосовують

історичні терміни, літературознавці — літературознавчі, хіміки — хімічні тощо.

1. З наведених на малюнку прикладів обери терміни, які стосуються минулого та історії, і слова, які не є історичними термінами. Чому ти так вважаєш?

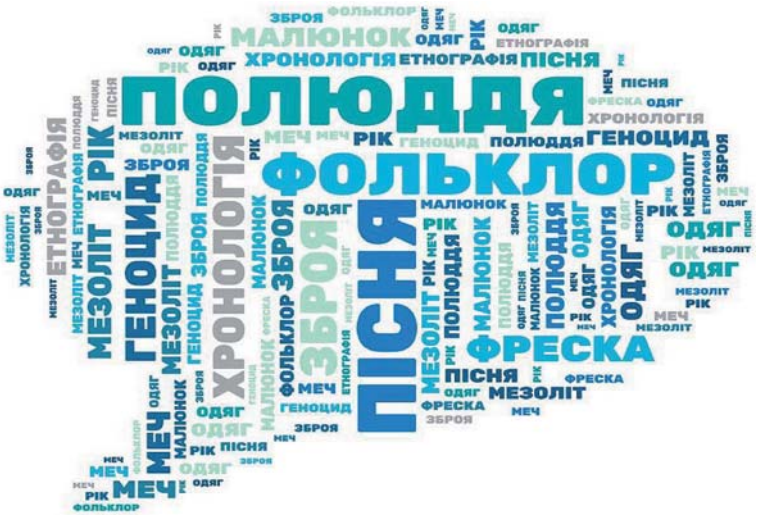

2. Які слова не є термінами, і ти можеш їх пояснити?

3. Де можна знайти пояснення незрозумілих термінів?

Від розуміння людиною змісту термінів залежить її сприйняття інформації. Людина більше довіряє тому, про що знає, а маловідоме викликає в неї недовіру. Тому важливо під час навчання засвоїти якомога більше термінів, зрозуміти їхнє значення і доречність застосування. Ними можна буде скористатися в розповідях, письмових повідомленнях і під час виконання завдань. І ми вже почали це робити.

Пригадай терміни, засвоєні на попередніх уроках.

Читаючи текст, варто пам'ятати, що в різні часи значення слів може бути неоднаковим. Скажімо, для нас «гімна-

зія» — це заклад освіти, а в Давній Греції — місце для фізичних, гімнастичних вправ. Може видатися дивним, однак для давніх греків слово «школа» означало відпочинок, дозвілля.

Мова — універсальний засіб спілкування людей. І дуже важливо, щоб усі його учасники — ті, хто промовляє повідомлення, і ті, хто сприймає, — однаково розуміли зміст слів. Наслідком різних їхніх трактувань є фейки.

1. Пригадай, що таке фейк.
2. Як дізнатися, що учасники спілкування однаково розуміють слова?

3. Як працювати з поняттями

Для того щоб привернути увагу до конкретного поняття, його виокремлюють у тексті іншим шрифтом. За потреби уточнити його зміст необхідно звернутися до словника чи енциклопедії. Щоб запам'ятати поняття, потрібно добре уявити об'єкт, який воно позначає, і якомога частіше його застосовувати в усній та письмовій мові. Людині важливо і самій уміти формулювати визначення понять.

Правильному визначенню, тлумаченню та застосуванню понять і термінів допомагають знання логіки та навички логічного мислення.

ПАМ'ЯТКА
«Як сформулювати визначення нового поняття»

1. Визнач істотні ознаки об'єкта (предмета або явища).
2. Зафіксуй поняття, яким позначають цей об'єкт (предмет або явище).
3. Сформулюй визначення поняття, чітко розкривши ці ознаки.
4. Перевір, чи справді розкриває воно зміст поняття.

Визначення поняття «волонтер» за поданими джерелами

Розглянь візуальні матеріали.

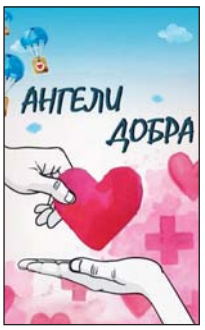

Прочитай уривки зі статей.

Уривки зі статті
«Українське волонтерство — явище унікальне. Йому завдячуємо суверенітетом»

...Волонтер діє за покликом душі, з відчуття потреби реалізувати свою громадянську позицію (саме такі люди формують суспільну свідомість). Діяльність волонтерів безкорислива, неприбуткова. Вони не отримують ні зарплати, ні жодної матеріальної вигоди, все роблять безкоштовно. І єдина їхня нагорода — визнання громади, що може трансформуватись в обрання на різні державні посади чи висування на нагородження медалями та орденами. І нарешті, волонтерська робота має суспільно важливий характер, тобто спрямовується на розв'язання проблеми, що турбує багатьох громадян і з певних причин не може бути повністю подолана зусиллями держави...

Уривок зі статті
«Волонтерство — все, що потрібно знати»

За даними UN Volunteers (підрозділ ООН, присвячений волонтерству та волонтерській діяльності), при-

близько кожен сьомий землянин є волонтером — таких майже мільярд (970 млн, якщо бути точнішими).

В Україні близько 12 відсотків населення долучається до волонтерського руху, і ця цифра потроху зростає.

Допомагати можна безліччю способів:

1. Конкретними справами.
2. Власними навичками та знаннями.
3. Навчанням та менторством.
4. Збором коштів, ресурсів, поширенням інформації.

Найголовніше — не ставити собі обмежень. Будь-яка допомога важлива, тому варто робити те, що ви можете і хочете саме зараз, не чекаючи кращого часу чи ідеальних можливостей.

1. *Згадай: можливо, ви з друзями також працювали як волонтери.*
2. *Визнач основні думки, які містять ці матеріали.*
3. *Створи і запиши своє визначення поняття «волонтер».*

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

РОЗУМІЮ

1. Пригадай, яким є на вигляд кросворд. Що потрібно зробити для виконання завдання у кросворді? Які спеціальні слова використовують у кросворді для його заповнення?
2. Чому важливо знати значення слів? Як це може знадобитися в повсякденному житті?
3. Яке поняття можна визначити за такими ознаками: «приміщення, будівля», «здійснюється навчання», «колективи учнів і учениць», «педагоги», «тривалий процес»?

РОБЛЮ

1. Уклади мініслoвник до параграфа.

2. З допомогою вчителя/вчительки та малюнка порівняй поняття «країна» і «держава». Назви їхні спільні й відмінні ознаки. Порівняй визначення слова «країна», подані в тексті й на малюнку.

3. Створи власні визначення понять «учень/учениця», «демократія», «суспільство».

ДУМАЮ

1. Чому один термін може мати різні значення?
2. Чому для формулювання визначення поняття потрібні навички логічного мислення?
3. Поясни поданий малюнок, використавши інформацію цього параграфа.

8. Узагальнення теми 1 «Що таке суспільство та історія»

Вітаємо, ти опанував/опанувала перший розділ «Вступу до історії України та громадянської освіти». Ми з'ясували, що кожна людина має різноманітні життєві потреби. Для

задоволення особистих і суспільних потреб важливо спиратися на пам'ять про минуле країни, народу та засади громадянської освіти.

Людині важливо розуміти свої потреби. Серед них є фізіологічні — потреби в повітрі, воді, їжі, безпечному довкіллі. Є потреби, зумовлені життям у суспільстві, — мати сім'ю, друзів, колектив співробітників, розвиватися.

Кожна людина має також особливі потреби, не схожі на потреби інших людей. Особливі індивідуальні потреби роблять її унікальною, а спільні вселяють їй відчуття належності до конкретних спільнот, суспільства загалом. Спільноти і суспільства також різноманітні.

Для узгодження інтересів, способів задоволення своїх потреб люди створили правила співжиття. Ці правила виражені в законах. У їхній основі — права людини, що ґрунтуються на повазі до людської гідності та рівності всіх. Права людини, зокрема і дитини, різноманітні, вони стосуються різних сфер життя. Правила співжиття діють у демократичних, вільних суспільствах. Демократичні держави забезпечують дотримання цих правил.

У кожної людини є історія, що стосується її особисто та її родини. З таких історій складається історія спільнот, суспільства та людства. Вона охоплює історію відносин між людьми, матеріальних речей, уявлень про світ і багато чого іншого. Так вибудовується історія суспільства, в основі якої — спільний досвід.

Хто ж творить історію? Яка роль особистості в історичних процесах? Відповіді на ці запитання дуже важливі для розуміння всього, що відбувається в суспільстві.

Кожна людина має свій особистий простір. У демократичних державах його недоторканність захищають закони. Дотримання прав людини, спільнот, людства — одна з багатьох тем, які вивчає історія.

Ти вже знаєш, що історію як науку створюють люди, які мають власні уподобання, можуть помилятися і вводити інших в оману. Справжня історія ґрунтується лише на фактах.

Для історика і для людини, яка щойно почала вивчати історію, постають запитання: що таке історичні подія, явище та процес; які події утворюють явище; як послідовність подій формує процес? Для розуміння історичних подій важливо віднайти відмінності між причинами та приводом, наслідками та значенням. При цьому варто пам'ятати, що події завжди відбуваються за конкретних умов і мають конкретні ознаки.

Дуже важливо, щоб усі однаково розуміли, про що йдеться в історичних творах. Кожне слово може мати особливе значення для окремої людини. Тому, досліджуючи історію, учені застосовують терміни і поняття, значення яких виражають істотні ознаки об'єктів (предметів, явищ і процесів). Без розуміння змісту понять ми не зможемо однаково розуміти наше минуле.

Отже, у першому розділі ми почали ознайомлюватися зі змістом і завданнями історії та громадянської освіти, знання про які надалі будуть розширені.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Створи розповідь про наслідки зображеного на фотографії, що демонструє випадок зі шкільного життя.

2. Створи розповідь за двома фотографіями, поданими на стор. 61, описавши уявну ситуацію та використавши поняття «подія», «явище», «причина», «особливість», «умова», «наслідок».

3. Перед тобою кросворд. Створи до поданих слів короткі визначення, але так, щоб вони не повторювали визначення, подані в підручнику. Наприклад, «Громадянська освіта — освіта, яка готує людей до життя в демократичному суспільстві». Можна обрати не всі, а декілька слів.

За горизонталлю: 2. Пам'ять. 4. Особливість. 5. Факт. 6. Різноманітність. 8. Причина. 10. Фейк. 12. Історія. 14. Потреби. 16. Наслідок.

За вертикаллю: 1. Суспільство. 3. Подія. 7. Громадянська. 9. Явище. 11. Умова. 12. Історик.13. Судження. 15. Поняття.

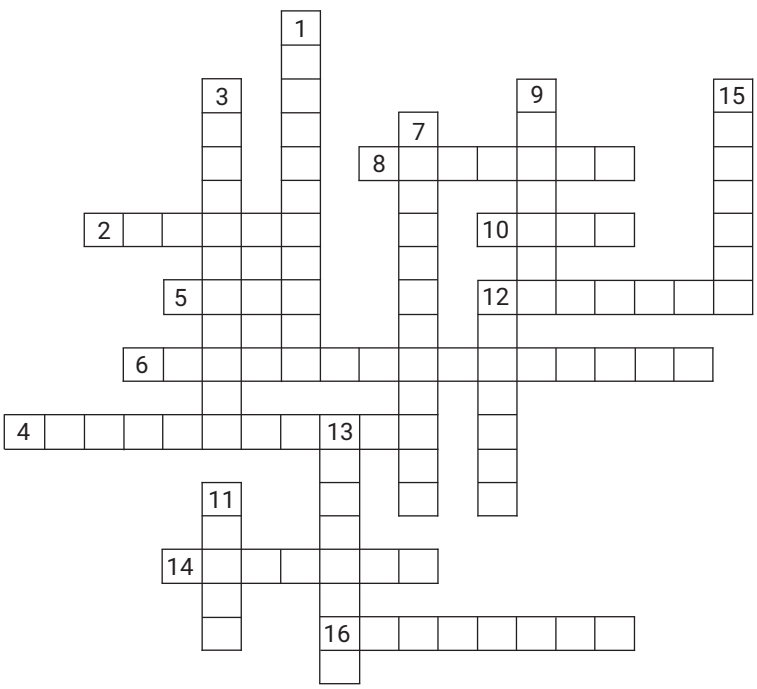

4. Поєднай групу ознак ідентичності та їх зміст, виконавши вправу: https://learningapps.org/watch?v=pyjc0n3h522.

5. Як за допомогою цих малюнків, що зображують події минулого, пояснити, що таке «порушення прав людини» і навіщо потрібні демократія та свобода?

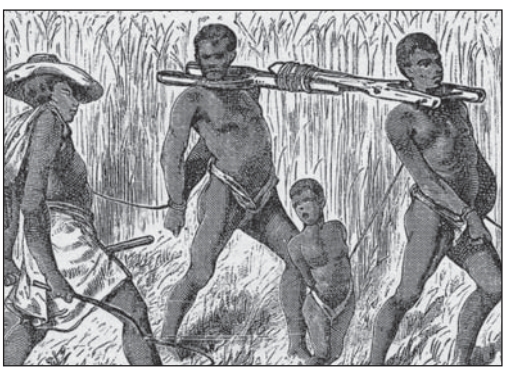

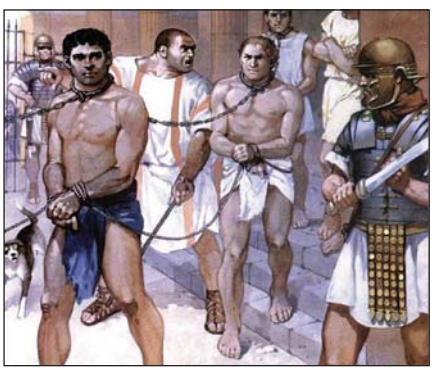

6. Зістав окремі права з групами, до яких вони належать, виконавши вправу: https://learningapps.org/watch?v=p3mggir4c22.

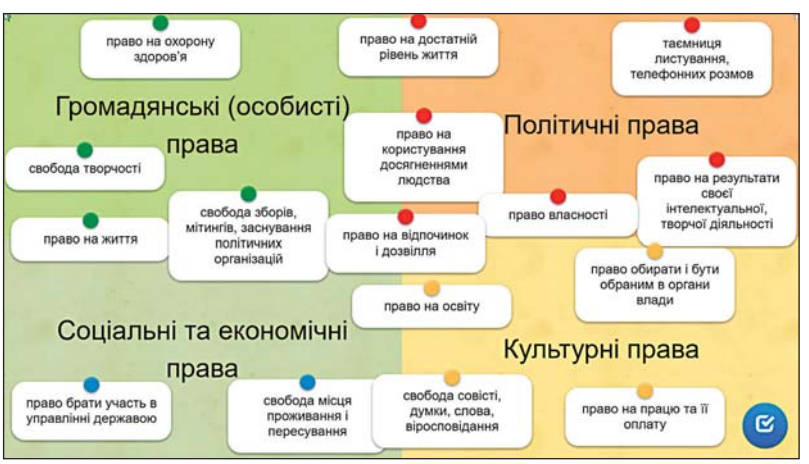

7. Поділи твердження на правильні та неправильні, виконавши вправу: https://learningapps.org/view23733969.

8. Подані нижче зображення, на твою думку, є фактами, фейками чи судженнями? Чому ти так вважаєш? Що з історії України символізують ці зображення?

Тема 2

Джерела пізнання суспільства

9. Джерела інформації

Звідки ти отримуєш інформацію впродовж дня?
Чому людині важливо отримувати інформацію?

1. Джерело інформації

Усім уже зрозуміло, що інформація надзвичайно важлива в житті людини та суспільства.

Інформація — дані про навколишній світ.

Інформація повідомляє про факти, події та явища. Її можна зберігати, повідомляти іншим людям, переробляти. Сучасна людина отримує за день дуже багато інформації. Способів її отримання безліч.

1. Що на поданому малюнку є інформацією?

2. Можливо, на малюнку не вказано ще якісь джерела, з яких ти черпаєш інформацію?

На початку своєї історії людство дізнавалося про світ зі спостережень, усних оповідей, предметів. З часом почали з'являтися нові джерела інформації.

Придумай назву для цього малюнка.

Джерело інформації — людина чи предмет, що зберігає інформацію.

Джерелами інформації можуть бути співрозмовники, різні предмети (книга, комп'ютер, телевізор тощо). У процесі взаємодії ця інформація доходить до інших людей. Головне, щоб джерело інформації допомогло людині задовольнити її інформаційні потреби.

Інформаційні джерела бувають первинні (першоджерела), вторинні й третинні.

Учені, які досліджують історичні події, працюють із джерелами, створеними в ті часи, коли вони відбувалися. Такими джерелами можуть бути предмети, писемні документи, легенди тощо. У дослідженні недавньої історії важливі спогади свідків.

Джерела, які ніхто не змінював, називають *першоджерелами*. *Вторинні джерела* містять інформацію, створену на основі узагальнення первинних джерел. Вони описують,

коментують, аналізують першоджерело, надають висновки про нього та події. Такими джерелами є наукові статті й книги.

Чому біографія людини є вторинним джерелом?

Третинні джерела узагальнюють відому інформацію з конкретної теми на основі результатів наукових досліджень із залученням узагальнень багатьох дослідників. Прикладом третинних джерел інформації є підручники, енциклопедії, словники, путівники.

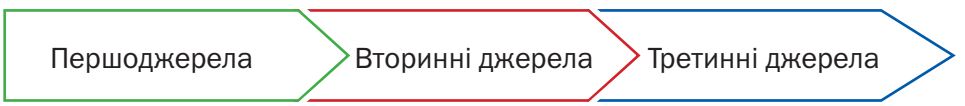

1. *Яким джерелом інформації є теленовини?*
2. *Який вид джерела інформації, на твою думку, є найбільш достовірним?*
3. *Запропонуй піктограми для цієї схеми.*

2. Види інформації

Інформацію поділяють не тільки за послідовністю її виникнення (це було з'ясовано в попередньому пункті параграфа), а й за іншими ознаками.

Пригадай, що таке ознака.

У таблиці подано види інформації за конкретними ознаками.

Види інформації

1	2
За способом сприйняття	*Зорова* — через зір. *Слухова* — через органи слуху. *Тактильна* — на дотик. *Нюхова* — через нюхові рецептори. *Смакова* — через смакові рецептори

Продовження таблиці

1	2
За формою подання	*Текстова* — з використанням літер та інших символів. *Числова* — з використанням цифр і знаків. *Графічна* — на основі зображень. *Звукова* — усна або у форматі звукозапису. *Авдіовізуальна* — одночасні рухомі зображення і звук
За призначенням	*Масова* — зрозуміла більшості людей. *Спеціальна* — зрозуміла окремим людям чи групі людей. Такою є і секретна інформація. *Приватна (особиста)* — стосується окремої людини
За значенням	*Актуальна* — цінна в конкретний момент часу, конкретним людям, групам. *Достовірна* — перевірена, отримана з надійних джерел. *Повна* — достатня для прийняття рішення або розуміння. *Цінна* — корисна для використання за визначеною тематикою

1. Наведи приклади видів інформації, назви яких виокремлені в таблиці.
2. Чи знаєш ти інші види інформаційних джерел?

3. Роль джерел інформації в забезпеченні повноти розуміння фактів

Як бачимо, існують різноманітні види інформації, які допомагають установити факти. Для того щоб зрозуміти зміст фактів, треба залучити кілька джерел інформації. Це дуже важливо, бо джерело може містити неправдиву інформацію (фейк). І якщо воно єдине, то дослідники зроблять неправильні, помилкові висновки.

Пригадай, що таке факт і фейк.

Прочитай, виконай завдання і дай відповідь на запитання

Ти знаєш, яким є прапор України, — про це сказано в Конституції України: *«Державний Прапор України — стяг із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і жовтого кольорів»*. Однак у соціальних мережах можеш прочитати повідомлення, що кольори прапора вигадані під час створення Конституції, а прапор українців був зовсім інший. Тому тобі потрібно з'ясувати, чим є згадане повідомлення — фактом чи фейком.

Опрацюй джерела.

Джерело 1. Текстове джерело.

Яків Головацький про прапор українців (Львів, 1848 р.):

«Синій колір, як чисте небо південної Русі, ясний, погідливий, як душа щирого Русина, зображав мир і спокій. Золотий колір, як ті зірниці на яснім небі, зображали ясне світло, до якого нам прагнути належить».

Про які кольори йдеться в цьому джерелі інформації?

Джерело 2. Візуальні джерела.

Герб Малої Русі (України) (німецький гербовник 1586 р.)

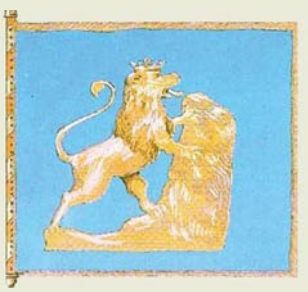

Прапор Руської (української) національної гвардії (1848 р.)

«Своїй хаті своя правда, і сила, і воля» (плакат 1917 р.)

Джерело 3. Власні джерела.

Знайди в інтернеті інші джерела, які допоможуть аргументувати відповідь на поставлене запитання.

1. *Чи вдалося знайти інформацію про історію кольору українського прапора?*
2. *Які види джерел інформації відповідно до їхньої класифікації, поданої в таблиці, використано в цьому мінідослідженні?*
3. *До яких висновків спонукало ознайомлення з ними?*

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

РОЗУМІЮ

1. Які із запропонованих джерел інформації належать до першоджерел?
   Щоденник, наукова стаття, оригінальна картина, підручник, договір між державами, сторінка в енциклопедії, словник.
   Відповідь обґрунтуй.
2. Поясни подані значення інформації: роз'яснення; виклад фактів і подій; витлумачення; представлення, поняття; ознайомлення, просвіта.
3. Чому існує так багато видів інформації?

РОБЛЮ

1. Класифікуй подані на стор. 70 зображення за видами інформації, яким вони, на твою думку, найбільше підходять. Візьми до уваги, що одне джерело може належати до кількох видів інформації. Поясни свій вибір.
2. Відшукай в інтернеті три джерела інформації, які розкривають будь-яке питання теми «Що таке суспільство та історія».
3. За допомогою інших джерел з'ясуй достовірність інформації: «Харків був столицею України. Згодом столицею став Київ». Які джерела стали в нагоді? Ця інформація підтвердилася чи виявилася хибною?

ДУМАЮ

1. Усю накопичену людством інформацію знати неможливо. Що зробили і продовжують робити люди, аби її не втратити, додавати до неї нову і легко знаходити в ній те, що потрібно?
2. Чи може першоджерело містити фейкову інформацію?
3. Чому в наукових роботах є перелік використаних джерел? Чому без цього роботу не вважають науковою?

10. Усна історія

Чому діти ставлять багато запитань дорослим?

1. Свідок подій

Найкращий спосіб дізнатися про суть події — особисто її спостерігати. Однак ми не можемо побувати скрізь, де хоті-

лося б. А перебуваючи на місці події, не вдається побачити все. Саме тому для з'ясування важливих деталей доводиться розпитувати якомога більше *свідків* — людей, які були очевидцями подій і готові підтвердити або спростувати пов'язану з ними інформацію.

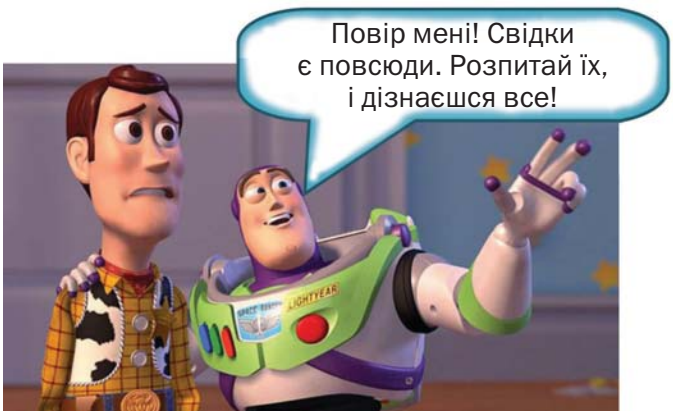

Кадр із мультфільму «Історія іграшок-2». Режисер Джон Лассетер, 1999 р.

Визнач відмінність між свідком та учасником подій.

У часи, коли люди ще не мали письма, телебачення та інтернету, розповідь свідка була основним джерелом інформації. Саме тому всюди радо зустрічали мандрівників, купців і розпитували про те, що вони бачили.

Відомо, що «батько історії» Геродот греко-перські війни досліджував на основі бесід з очевидцями. Усне свідчення як джерело інформації має цінність і тепер. Його ще називають усною історією.

Усна історія — інформація про людей, сім'ї, повсякденне життя і пов'язані з ними події.

Інформацію отримують від людей, які були в гущі подій або спостерігали за ними і чиї спогади варті того, аби їх зберігати для майбутніх поколінь. Усна історія може поєднувати різні погляди, більшість із яких неможливо знайти в писемних джерелах. Розповідь людини про себе також є усною історією.

Дослідники усних історій звернули увагу на те, що спогади людей про одну й ту саму подію і ставлення до неї могли бути різними. Це зумовлено залежністю сприйняття події від уявлення про світ, інтересів та ідентичності людини. Скажімо, поразка футбольної команди для одних людей буде драмою, а для інших — святом. Збережена в людській пам'яті історія може відрізнятися від офіційної, яку описано в підручниках.

1. *У чому суть суперечки дітей на фото? Як їм дійти згоди?*
2. *Чому одні й ті самі усні історії різних людей різняться: у зв'язку із знанням різних фактів чи внаслідок різного до них ставлення?*
3. *Чому свідок може казати неправду? Як визначити, де у свідченнях неправда?*

Наявність свідків важлива для дослідження подій та встановлення фактів.

Історія — це свідок, який свідчить про те, що час минає (*Марк Туллій Цицерон*).

Слухаючи свідка, ви стаєте свідком (*Елі Візель*).

Пісні часто пишуть люди, які є свідками історії (*Джордж Незеркат*).

Ні в що не можна вірити, крім того, що хтось бачив або знає від очевидця (*Томас Джефферсон*).

Прокоментуй зміст крилатих висловів.

2. Інтерв'ю

Дані усної історії отримують завдяки інтерв'ю.

Інтерв'ю — бесіда, що побудована за планом з обов'язковою фіксацією відповідей.

Людину, яка ставить запитання, називають інтерв'юером/інтерв'юеркою, а яка відповідає на них — респондентом/респонденткою, або інтерв'юйованим/інтерв'юйованою.

Інтерв'ю є одним із важливих джерел інформації. Крім розмови віч-на-віч, для його проведення активно застосовують дистанційні форми: телефонне та онлайн-інтерв'ю.

Як спосіб отримання інформації інтерв'ю має багато переваг, оскільки дає змогу:

- познайомитися з очевидцями події і переконатися, що в них може бути власне її розуміння;
- побачити й відчути їхнє ставлення до того, що вони розповідають;
- на підставі аналізу інформації, отриманої від різних людей, розвивати в собі критичне мислення;
- знаходити підстави для подальших досліджень події чи правдивості історії про неї.

Для історика важливо правильно опрацювати отриманий під час інтерв'ю матеріал, передусім порівняти його з іншими джерелами інформації.

1. *Розглянь ілюстрацію на стор. 74. Чому дослідниця вказує пальцем на текст?*
2. *Який діалог міг виникнути між особами, зображеними на малюнку?*

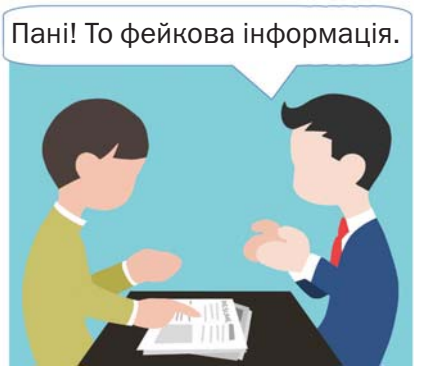

3. Уяви, що ця ілюстрація супроводжує публікацію на сайті новин. Запропонуй до неї заголовок.

Інтерв'ю є також можливістю усвідомити, що про минуле люди дізнаються з чиїхось розповідей, а всі джерела інформації мають свого автора.

3. Як брати інтерв'ю

Створення інтерв'ю відбувається в кілька етапів, а його проведення має відповідати певним правилам.

Схема інтерв'ю

Підготовка
- Визначення цілі
- Пошук інформації
- Підготовка запитань
- Підготовка зустрічі

Проведення
- Особиста зустріч
- Дистанційне інтерв'ю

Публікація
- Опрацювання інформації
- Узгодження інформації
- Публікація інформації

Спочатку визначають цілі інтерв'ю, наприклад дізнаються про роль події в житті її учасника. Потім опрацьовують доступні джерела: фотографії, текстові матеріали. Далі формулюють запитання та готують зустріч.

На зустрічі обов'язково треба зафіксувати дані про особу (ідентифікація), яка дає інтерв'ю. Це важливо, оскільки від того, ким є особа, залежатимуть її судження.

	Ідентифікація респондентки/респондента
ім'я (якщо є на це згода)	• Іванна Іванченко
дата та місце народження	• 1990 року народження, в місті Полтава
освіта	• середня — школа № 1 м. Полтава; вища — Вінницький національний медичний університет імені М. І. Пирогова
місце роботи	• сімейна лікарка
місце проживання	• м. Хмельницький
сімейний стан	• одружена, двоє дітей
інші дані	• відзнака Президента України «За участь в антитерористичній операції»
У жодному разі НЕ МОЖНА публікувати персональні відомості!	

1. *Які запитання ти поставив би/поставила б респондентці/респондентові?*
2. *Чому не можна розголошувати персональні дані?*

Уся розмова має бути записана на диктофон. Інтерв'юер/інтерв'юерка має заохочувати й підтримувати розповідь респондента/респондентки, не перебиваючи його/її.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Так було. Перший застосований на практиці мікрофон сконструйовано в 1876 р. — це був вугільний мікрофон Томаса Едісона. Примітивні мікрофони, названі трансмітерами, конструювали і раніше.

Після інтерв'ю необхідно відредагувати текст і надати його для ознайомлення оповідачеві/оповідачці. Він/вона має право уточнити, виправити або прибрати конкретні положення. І лише після його/її дозволу текст можна оприлюднювати.

Важливий елемент усної історії — спілкування з родичами на конкретну тему. Досвід такого інтерв'ю допоможе у створенні усних історій з незнайомими людьми.

1. Поясни важливість дотримання правил інтерв'ю.
2. Чому оповідач/оповідачка має надати дозвіл на оприлюднення свого інтерв'ю?

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

РОЗУМІЮ

1. У чому важливість свідка подій?
2. Чому для дослідження методом усної історії потрібно мати перелік запитань?
3. У чому полягає зміст кожного етапу інтерв'ю?

РОБЛЮ

1. Склади перелік запитань до родичів/знайомих про їхнє навчання у школі.
2. Проведи інтерв'ю з родичами/знайомими щодо важливої події, яка відбулася в їхньому житті.

ДУМАЮ

1. Чому під час інтерв'ю важливо дотримуватися етики поведінки?
2. Як негативні емоції можуть вплинути на зміст інтерв'ю? Як зупинити негативні емоції?

11. Писемні джерела

Згадай, що ти прочитав/прочитала за останні кілька днів, крім текстів у шкільних підручниках.

1. Писемне джерело

Ти вже знаєш, що спершу люди створювали, зберігали і передавали інформацію усно. Навіть літературні твори існували в усній формі. А для усного джерела потрібен *оповідач*. Якщо він зникає, то з ним зникають його знання. У ті часи своєрідною бібліотекою й архівом інформації була людська пам'ять. Пізніше для збереження і передавання інформації люди навчилися використовувати знаки. У давнину спершу ними були малюнки чи подряпини на дереві, кістці, камені, глині. Із цього розпочалося винайдення писемного джерела.

Писемне джерело — предмет, на якому записано інформацію.

Таке джерело називають історичним документом.

На підставі зовнішнього вигляду писемного джерела і матеріалу, на якому воно зафіксоване, історики визначають, хто, коли і де його створив.

Матеріали, на яких у ранні часи фіксували зображення і тексти, були ненадійними та незручними. Глиняні таблички були крихкі та важкі, кора дерев не підходила для великих повідомлень, очерет для папірусу ріс не скрізь, а шкіра молодих тварин, з якої виготовляли пергамент, була дорога. Через це людина постійно їх змінювала. Дешевшим, легшим і зручнішим був папір, який винайшли майже 2 тисячі років тому в Давньому Китаї.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Цей напис на висушених глиняних табличках вважають найдавнішим писемним документом. Його не розшифровано — ймовірно, він стосується господарства.

1. Які символи помітні на цих табличках?
2. Що вони можуть означати?

Використання сталого набору знаків, які виражали конкретний зміст, започаткувало писемність. Різні спільноти створювали свою писемність. Перше письмо було малюнковим (піктографічним) — у формі малюнків (піктограм), що виражали конкретне значення. З часом піктограми почали спрощувати, і вони ставали несхожими на предмети, які зображували. Окремі піктограми позначали склади слів. Так з'явилися ієрогліфи в давніх єгиптян і китайців, клинопис — у Месопотамії.

1. Як змінювалися зображення риби, птаха, сокири, стріли, глечика в писемності Месопотамії, Єгипту, Китаю (стор. 79)?
2. Чи схожі зображення об'єктів (риби, птаха, сокири, стріли, глечика) у цих видах писемності на початку і в пізніші часи?

Необхідність мати для кожного слова окремий символ змушувала людину, яка писала (писця), пам'ятати тисячі знаків. Фінікійці, які жили на Близькому Сході, почали позначати окремими знаками кожен приголосний звук. Так вони винайшли літери та алфавіт. За цим принципом створено більшість алфавітів на Землі, у тому числі й український алфавіт.

Писемні джерела, як і усні, доносять події такими, якими їх бачить і розуміє автор/авторка, а тому не завжди є об'єктивними. Автором/авторкою може бути конкретна людина, група людей, організація тощо. Вони по-своєму бачать події. Зміст джерел залежить і від обставин, які впливали на автора/авторку, його/її обізнаності, освіченості, зацікавленості повідомити чи приховати інформацію. Інколи в джерелах наявна *мова ворожнечі* — агресивні висловлювання, спрямовані на людину або групу осіб.

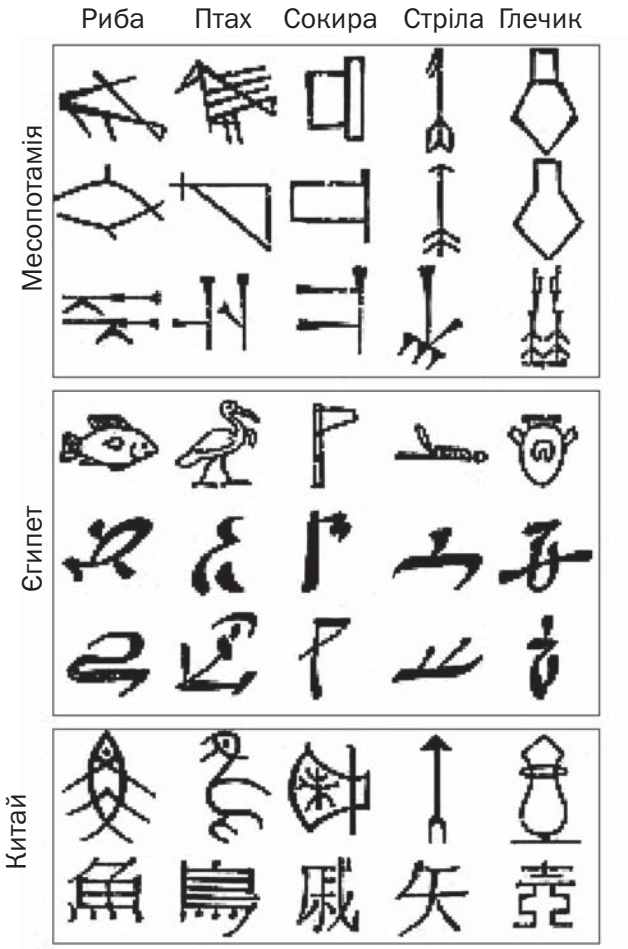

Перетворення піктограм на абстрактні знаки
(месопотамські клинописи, єгипетські ієрогліфи, китайські ієрогліфи

Сучасна латинська абетка	A	B	G	D	E	F	Z	H		I	K	L	M	N		O	P		Q	R	S	T
Рання латинська абетка	A	B	<	D	E	F	Z	H		≷	K	L	M	N		O	Γ		Q	P	ϟ	T
Грецька абетка ↑	Α	Δ	Γ	Δ	Ǝ	⅃	Z	Β		Ƶ	ϰ	ꓶ	ꓶ	ꓶ		ο	π		Φ	Ρ	Σ	Τ
Фінікійська абетка	𐤀	𐤁	𐤂	𐤃	𐤄	𐤅	𐤆	𐤇	𐤈	𐤉	𐤊	𐤋	𐤌	𐤍	𐤎	𐤏	𐤐	𐤑	𐤒	𐤓	𐤔	𐤕

Порівняльна таблиця «Як фінікійський алфавіт став подібним на римський»
(на темному тлі літери фінікійського алфавіту,
а над ними — грецького та римського)

Жертвами мови ворожнечі можуть бути люди з іншим матеріальним становищем, кольором шкіри, релігійними віруваннями тощо.

2. Види писемних джерел

Для писемних джерел незмінним є поділ, про який ти вже знаєш: першоджерела, вторинні, третинні джерела. Їх класифікують ще й за такими ознаками:

- видом матеріалу, на якому зроблено напис (глина, пергамент, папір тощо);
- способом створення (рукопис, машинопис, друк, електронний набір тощо);
- доступністю (рідкісні, масові);
- мовою написання;
- місцем походження (українські, іноземні).

Учені-історики поділяють писемні джерела на види:

Епіграфічні	написи на каменях чи будівлях, берестяні грамоти
Літературні	художня література
Літописи	літописи, хроніки, хронографи
Актові	закони, постанови і розпорядження органів влади, угоди
Преса	газети, журнали, інші періодичні видання
Особисті	спогади, щоденники, автобіографії

Важливими джерелами для історії України є літописи.

Літописи — літературні твори історичного змісту з викладом подій у часовій послідовності.

Більшість літописів починається однаково — «в лѣто» (літо-рік), тому ці твори називають літописами. Писали їх переважно церковнослов'янською мовою із численними вкрапленнями місцевих слів. В інших європейських кра-

їнах такі твори називали «хроніками», їх писали здебільшого латинською мовою.

Класифікуй подані писемні джерела. До якого виду вони належать?

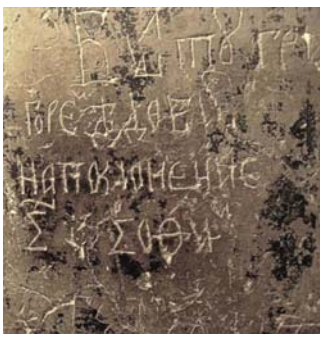

1. Графіті (Софія Київська, XI—XII ст.)

Число 4 7 Студня
ХЛІБОР
Селянська часопись.
СЕЛЯНЕ УСІЄЇ УКРАЇНИ ЄД
Хмара

2. Титульна сторінка часопису (Лубни, 1905 р.)

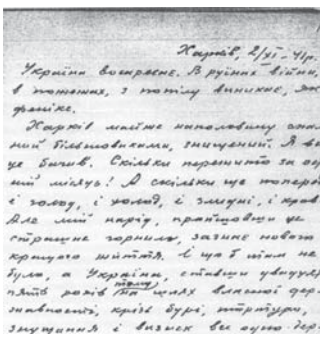

3. Із записів Аркадія Любченка (Харків, 1941 р.)

4. З «Повісті минулих літ»:

У літо 913 почав княжити Ігор після Олега.

У літо 914 пішов Ігор на древлян і, перемігши, наклав на них данину, більшу від Олегової.

У літо 915 уперше прийшли печеніги на Руську землю і, вчинивши мир з Ігорем, пішли до Дунаю.

5. З «Повчання Володимира Мономаха»:

А коли добре щось умієте — того не забувайте, а чого не вмієте — то того учітесь, так же, як отець мій. Удома сидячи, він зумів знати п'ять мов, — а за се почесть єсть од інших країв. Лінощі ж — усьому [лихому] мати: що [людина] вміє — те забуде, а чого ж не вміє — то того не вчиться.

6. Конвенція про права дитини (20 листопада 1989 року) (редакція зі змінами, схваленими резолюцією 50/155 Генеральної Асамблеї ООН від 21 грудня 1995 року). Конвенцію ратифіковано Постановою ВР № 789-XII від 27.02.91.

3. Аналіз писемних джерел

Уяви себе дослідником/дослідницею. Щоб дослідити писемне джерело, ти маєш дізнатися про нього якнайбільше, а також виокремити факти і судження, основне і другорядне, правду і фейки. Найкраще це зробити за такою послідовністю:

1. З'ясувати **вид джерела**.
2. Установити, якщо можливо, **ким**, **коли** і **де** створене джерело.
3. Уточнити, **про кого** або **про що** йдеться в тексті. На цій підставі можна буде зрозуміти — це первинне джерело чи ні.
4. Визначити, **що саме стверджується** про це. Виокремити в джерелі **головне**, те, що цікавить, з'ясувати **факти**.
5. Критично проаналізувати джерело **на об'єктивність** інформації. Автори джерела (документа) можуть захищати свою точку зору, писати неправду. Через це легко помилитися, безоглядно повіривши їм. Щоб уникнути цього, варто використовувати якомога більше джерел.
6. Наприкінці зробити висновок про **користь** джерела і як його можна використати для історичних досліджень.

Проаналізуй подане джерело за наведеною вище послідовністю.

З виступу Симона Петлюри, члена Директорії УНР під час проголошення Злуки (об'єднання) УНР та ЗУНР. 22 січня 1919 р.

Громадяне! Тільки тоді ми будемо кричати «Слава!» вільними грудьми, коли зміцнимо нашу владу,

коли настане спокій на нашій землі. Всі, як один чоловік, станьте плечем до плеча на оборону рідного краю від ворогів наших. Я, як Отаман всього війська Українського, кажу вам, що зо всіх боків оточені ворогами. Не слів, а діла чекає від вас Українська Народня Республіка. Доведіть своєю чесною роботою свою любов до неї, доведіть, що ви гідні сьогодняшнього свята. Я сам буду кричати з вами «Слава!», коли ні одного ворога не буде на нашій території. Перед вами пройшло Українське Республіканське Військо, котре не щадить свого життя й сил у боротьбі з ворогами. Допоможіть же і ви йому одежою, харчами. Підтримайте ж Республіку, котрій ви кричите «Слава!», не словом, а ділом.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

РОЗУМІЮ

1. Доповни визначення поняття «літопис» так, щоб воно стало точнішим — «послідовний запис історичних подій, зроблений їхнім сучасником». Яку ознаку пропущено в наведеному визначенні?
2. Чи є книга на фото першоджерелом? Відповідь обґрунтуй.
3. Яким поняттям можна назвати заклики до насильства, приниження і образи особи чи соціальної групи?

РОБЛЮ

1. За допомогою пошукових систем знайди по одному джерелу соціального або історичного змісту, що відповідає поділу на види. Впиши його назву в таблицю.

Епіграфічні	
Літературні	
Літописи	
Актові	
Преса	
Особисті	

2. Що спільного і відмінного в поданих зображеннях писемних джерел? Визнач по дві спільні та по дві відмінні ознаки.

Папірус із єгипетськими ієрогліфами

Сувій із пергаменту

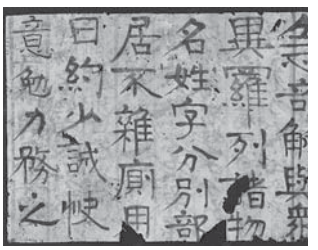

Папір із китайськими ієрогліфами

3. Напиши своє ім'я іноземною мовою, яку вивчаєш у школі. За допомогою фінікійського алфавіту, поданого в підручнику, спробуй написати своє ім'я в перекладі з іноземної на фінікійську. Чому це зробити непросто?

ДУМАЮ

1. У чому полягає важливість джерелознавства як історичної дисципліни, що досліджує історичні джерела та їх використання?
2. Під час дискусії вчених один із них сказав, що знайшов рідкісне джерело, яке допоможе відповісти на всі запитання щодо конкретної проблеми. Інший сумнівався і запропонував перевірити це джерело на достовірність, адже точність важливіша за все. Кого ти підтримуєш? Аргументуй відповідь.
3. Чи завжди потрібно перевіряти джерела інформації щодо їх достовірності та повноти?

12. Речові джерела інформації

Як завдяки дослідженню речей можна охарактеризувати їх власника чи власницю?

1. Речове джерело інформації

Світ речей різноманітний і багатий, їхня кількість незліченна. Усі речі, якими люди користувалися або користуються, є джерелами інформації.

Речове джерело інформації — предмет, що зберігає дані про минуле і відображає діяльність людей.

Такі речі називають також пам'ятками матеріальної культури.

Кам'яний наконечник списка (США, 9000—7000 тис. до н. е.)

Уявіть, що ви стоїте посеред рівнини, помережаної деревами і кущами. Разом з іншими мисливцями крадетеся слідом за стадом мамонтів. Одного з них сподіваєтеся вполювати на вечерю. Міцно стискаєте легкий спис із гострим кам'яним наконечником. Ви наближаєтеся... Кидаєте спис... Та промахуєтеся. Мамонт, якого ви так хотіли вполювати, наступає на зброю, і та тріскає в нього під ногою. Більше цей спис вам не знадобиться. Тоді ви хапаєте ще один і біжите за твариною знову, а на землі залишається зброя, що схибила, — їй судилося стати посланням у далеке майбутнє. Через тисячі років після того, як мамонт

наступив на ваш спис, люди знайдуть його кам'яний наконечник і дізнаються, що ви тут побували.

Ніл Макґреґор «Історія світу в 100 предметах»

1. *Яку інформацію можна отримати, роздивляючись знайдений наконечник списа?*
2. *Які поняття в поданому тексті тобі не відомі? Знайди в інтернеті їхнє значення.*

Речові джерела поділяють на засоби (знаряддя) праці та результати праці (вироби). Розрізняють також види речових джерел за часом і місцем походження, формою та змістом (опис), матеріалом, з якого вони виготовлені (дерево, камінь, кістка, метал, пластик тощо). Знаряддя та вироби можна групувати і за їхнім призначенням: для побуту, праці, торгівлі, війни, науки, культури, релігійних обрядів.

На основі поділу речових джерел на види опиши цей підручник як речове джерело.

Історики виокремили кілька груп історичних джерел, для дослідження яких було сформовано допоміжні галузі історичної науки.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Назва галузі	Що досліджує
Археологія	історію людства за викопними матеріальними залишками діяльності людей
Історія моди	одяг і прикраси
Історія архітектури	розвиток архітектури в різні часи та різних народів
Нумізматика	монети
Боністика	паперові грошові знаки
Вексилологія	стяги, прапори, хоругви та інші предмети історичної символіки
Сфрагістика	печатки і штемпелі
Фалеристика	медалі, ордени та інші відзнаки

1. *Поміркуй, яку інформацію може містити кожен вид історичних джерел.*
2. *Зістав допоміжні історичні дисципліни з видами історичних джерел, які вони досліджують.*
3. *Чому допоміжні історичні дисципліни мають такі складні для розуміння назви?*

2. Археологія

Люди можуть зберігати речі, передавати їх у спадок, викидати як непотріб і навіть губити. Загублені речі потрапляють у ґрунт. Унаслідок дії бактерій багато з них розкладається. Деякі речі або їх частини залежно від матеріалу та місця розташування можуть зберегтися. Їх пошуком займається археологія. Місця для археологічних розкопок визначають на основі писемних джерел, випадкових знахідок, аналізу місцевості.

Археологи досліджують залишки поселень, предмети, насіння та кістки тварин. На основі отриманої інформації роблять висновки про життєдіяльність людини.

1. *Чому речові джерела, знайдені археологами, називають викопними пам'ятками?*
2. *Опиши процес роботи археолога на малюнку «Археологічні розкопки».*

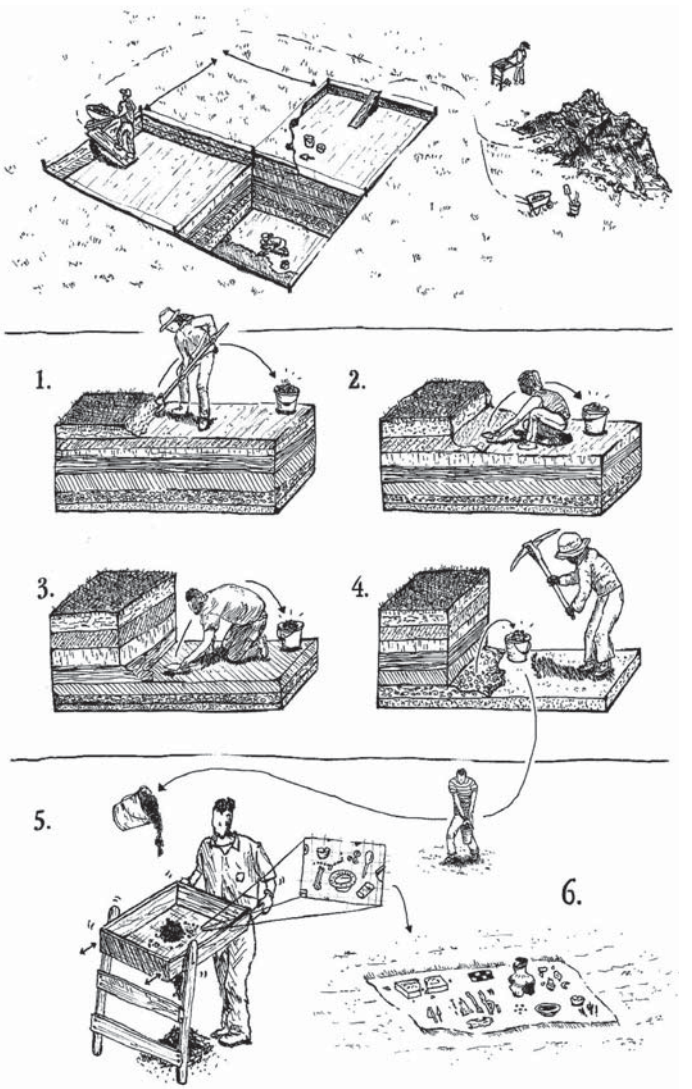

Археологічні розкопки

3. Які висновки про життя людей можуть зробити археологи на основі вивчення кісток і шкур тварин, насіння рослин?

1. Які висновки про життя людей можна зробити, дослідивши наведені археологічні пам'ятки?

Глиняні фігурки (трипільська культура IV ст. до н. е.)

Глиняна фігурка (трипільська культура IV ст. до н. е.)

Кам'яні знаряддя (трипільська культура IV ст. до н. е.)

2. Що із цих винаходів людина використовує дотепер?

3. Історія речей

Кожна річ, як і людина, має свою історію. Історій більшості речей ми не знаємо. З деякими пов'язано багато пригодницьких перипетій.

У 1253 р. Галицько-Волинський князь Данило Романович був коронований Папою Римським. Королівську корону зберігали у столицях Галицько-Волинської держави, доки в 1340 р. її не вивіз польський король Казимир Великий до своїх володінь. Що було далі з короною, невідомо.

Приблизно 200 років тому стверджували, що корону переробили на митру (головний убір) Перемишльських греко-католицьких митрополитів. У 1915 р. під час Першої світової війни її вивезли до столиці

Росії, але після тривалих перемовин у 1926 р. повернули до Перемишля. Священники зуміли зберегти її в роки Другої світової війни. А от після війни польські спецслужби знайшли і розграбували схованку із церковними цінностями. Відтоді про митру немає жодних згадок.

1. *Які елементи митри дали підстави висунути версію, що вона зроблена з королівської корони?*
2. *Чому, не маючи митри, неможливо чітко визначити її походження?*

Історію має кожен предмет, а всі разом вони утворюють спільну (родову) історію. На підставі знайдених фактів можуть бути написані історії тарілок, капелюхів, стільців, автомобілів, мобільних телефонів тощо.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Сучасна ручка для письма також має історію. Потреба в ній з'явилася, коли люди винайшли папірус і пергамент. Єгиптяни використовували загострену очеретяну паличку з роздвоєним кінцем. Порожниста паличка була заповнена необхідною для письма рідиною. Ручку стискали, щоб чорнило витікало.

Через кілька століть в Іспанії почали застосовувати пір'я лебедів, індиків і гусей. Кінчик пера загострювали ножем і занурювали в чорнило, яке заповнювало його порожнину.

У 1822 р. перо було замінено, коли Джон Мітчелл з Бірмінгема почав виготовляти металеві пера на дерев'яному перотримачі. Принцип їхньої дії був таким, як і пташиного пера, але вони були дешевшими та міцнішими. У 1884 р. Льюїс-Едсон Вотерман спроєктував авторучку з безпечним резервуаром для чорнила, і вже не треба було постійно занурювати перо в чорнильницю.

У 1943 р. брати-угорці Біро, які проживали в Аргентині, започаткували виробництво ручок нових конструкцій, використавши чорнило, яке швидко висихало на папері, і металеву кульку, що оберталася на кінчику пера.

Паличка для письма (Римський Єгипет, 30 р. до н. е. — 364 р. н. е.)

Гусяче перо (Європа, VII—XIX ст.)

Металеве перо (XIX — перша половина XX ст.)

Кулькова ручка (Аргентина, 1945 р.)

З появою новітніх технологій для письма замість ручок і паперу почали використовувати смартфони, планшети та ноутбуки. Однак їх визнано одним із найважливіших винаходів в історії людства.

1. *Порівняй засоби для письма. Що є в них спільного?*
2. *Які обставини спонукали людей переходити від одного засобу письма до іншого?*
3. *Які засоби письма, крім ручок, ти знаєш? Чи їхні історії належать до історії ручок?*

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

РОЗУМІЮ

1. Де історики знаходять речові історичні джерела?
2. Як археологи здійснюють свої дослідження?
3. Як історія речей сприяє розумінню історії людей?

РОБЛЮ

1. Добери п’ять статей з інтернету до теми «Археологічні розкопки».
2. Зроби мінідоповідь із презентацією про історію будь-якої речі, що належить твоїй родині. Чому ця річ важлива для вас?
3. Класифікуй п’ять предметів у своєму портфелі.

Річ						
Знаряддя чи виріб						
Час появи						
Місце походження						
Форма та зміст						
Матеріал						
Призначення						

ДУМАЮ

1. Чи можна за зображеннями, поданими в цьому параграфі, уявити побут людей трипільської культури?
2. Чому археологічні розкопки дозволено здійснювати тільки професійним археологам?
3. У чому полягає цінність для людини знання історії речей?

13. Авдіовізуальні джерела інформації

Які кінофільми та мультфільми ти дивився/дивилась останніми днями?
Навіщо ти створюєш фото та відеозаписи на телефон?

1. Авдіовізуальні джерела інформації

Найбільше інформації людина отримує з візуальних (лат. visualis — зоровий) джерел, які сприймає очима. Візуальні джерела інформації супроводжують людину від початку її існування — навколишній світ, знаряддя праці, споруди, малюнки на стінах тощо. Одні з них створені природою, інші — людьми.

Людина сприймає світ також через дотик, смак, нюх і слух. Сприйняття записаних природних звуків, мови, музики тощо через спеціальні пристрої називають *авдіо* (лат. «чую»).

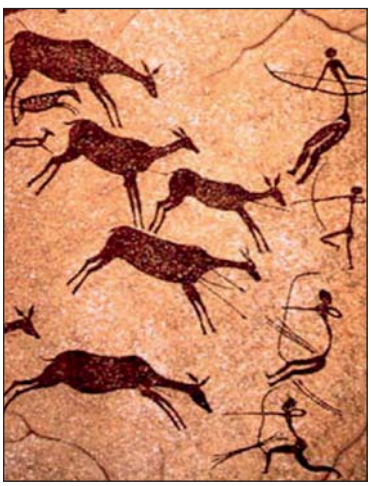

Сцена полювання (Іспанія 10 000—9000 рр. до н. е.)

Які факти можна встановити за допомогою поданого наскельного живопису?

Авдіовізуальну інформацію, яка поєднує звук і зображення, людина запам'ятовує значно краще.

Авдіовізуальне джерело інформації — матеріальний носій, що містить зображувальну та звукову інформацію, яку відтворюють за допомогою спеціального обладнання.

Авдіовізуальну інформацію зберігають спеціальні плівки, цифрові носії (комп'ютери, компакт-диски, флешки).

Авдіовізуальні джерела виконують також роль медіа — інформаційних посередників (лат. medium — посередник), завдяки яким інформація стає доступною для людей. Крім них, систему медіа утворюють преса, радіо, телебачення, книжкова продукція, а також «нові медіа», які ґрунтуються на цифрових технологіях, — інформаційні портали, блоги, соціальні мережі, різноманітні (фото, відео, радіо) сервіси, комп'ютерні ігри тощо.

Будь-яке повідомлення, поширене за допомогою медіа (телевізійну програму, твір у форматі книжки, плакат, пісню, кінофільм, статтю, інтернет-сторінку та ін.), називають *медіаконтентом*, а якщо воно є тільки в текстовому форматі — *медіатекстом*.

1. *Які підписи ти поставив/поставила б під зображеннями?*
2. *Що спільне та відмінне в поданих зображеннях?*
3. *Чи доповнюють ці зображення одне одного?*

2. Види авдіовізуальних джерел інформації

До візуальних джерел належать фотографії, до звукових — звукозаписи, до авдіовізуальних — авдіозаписи, відеодокументи, записи телепередач, кінофільми (докумен-

тальні й художні), особисті відеозаписи за допомогою відеокамер чи смартфонів.

Першу фотографію було виготовлено у 1826 р. На тогочасних фото були переважно індивідуальні та сімейні портрети, згодом — і різноманітні події. Для дослідників фотографія є джерелом інформації про побут, діяльність людей та їхні стосунки, про історичні події та їх учасників.

Фотографії бувають *репортажними* — фіксують те, що відбувається, і *постановними* — виконані за попереднім задумом фотографа чи інших осіб.

1. *Яке з поданих фото постановне, а яке репортажне? Чому історикам це важливо знати?*
2. *Яку інформацію можна дізнатися із цих фото?*
3. *Які запитання варто поставити особам на фото?*

Сім'я Віників
(Шостка, 1910 р.)

Євромайдан
(Київ, 5 грудня 2013 р.)

Динамічним зображенням, яке постійно змінюється, є *кіно* (кінофільм, кінострічка). Грецькою мовою це слово означає «рух». Перший фільм створено в 1895 р. Він, як і багато наступних, тривав кілька хвилин, був беззвучним, плин кадрів перебивали текстові вставки. Перегляди беззвучних фільмів супроводжувала гра піаніста. Уперше голоси героїв фільму зазвучали в 1927 р.

1. *Переглянь візуальне джерело «Вихід робітників з фабрики Люм'єр» за QR-кодом (https://commons.*

wikimedia.org/wiki/File:La_Sortie_de_l%27Usine_Lumi%C3%A8re_%C3%A0_Lyon_(le_Premier_Film)_(1895).webm). Порівняй кадр фільму як фотоджерело і відеоджерело. Яке із джерел подає більше інформації?

2. *Які факти можна встановити за допомогою цього відео?*
3. *Які б запитання ти поставив/поставила авторам фільму?*
4. *Чи містить фільм вичерпну інформацію для відповіді на твої запитання?*

Кадр із фільму «Вихід робітників з фабрики Люм'єр» (1895 р.)

На підставі того, на якій інформації побудований фільм, його вважають або документальним, або науково-популярним чи ігровим (художнім).

Документальне кіно зображує реальні події та реальних людей. Інформація в ньому не завжди вичерпна, бо у візуальному документі є лише те, що зафіксував автор.

Як ти розумієш твердження, що документальне кіно покликане розповісти про світ, у якому живемо?

Науково-популярне кіно в доступній для глядачів формі інформує про досягнення науки. У ньому можуть бути документи, факти, коментарі вчених.

Основою *художніх фільмів* є гра акторів, тому їх ще називають ігровими. Такі фільми висвітлюють історичні події, життя відомих людей, людські взаємини. Інформація в них не копіює факти, а відображає їх через почуття, переживан-

ня і вчинки людей. Життєвий факт і вимисел доповнюють одне одного. Головне в художньому фільмі — людина і все, що її стосується.

1. *За афішами визнач вид фільму: документальний, науково-популярний, художній. Поясни свій вибір.*
2. *Переглянь анонси фільмів за QR-кодами (https://usfa.gov.ua/movie-catalog/pekelna-khorugva-abo-rizdvo-kozacke-i8664; https://armyinform.com.ua/2020/07/19/93-bij-za-ukrayinu-vijskovo-dokumentalna-strichka-mandruye-regionamy/; https://ua.kinorium.com/586438/). Чи вдалося здійснити правильну класифікацію?*
3. *Чи доцільно використати ці фільми під час вивчення історії та громадянської освіти?*

Пекельна Хоругва, або Різдво Козацьке. Режисер Михайло Костров, 2019 р.

93: бій за Україну. Режисерка Лідія Гужва, 2017 р.

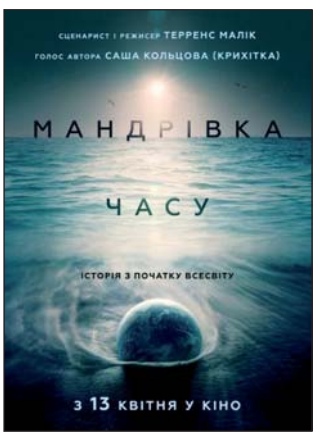

Мандрівка часу. Режисер Терренс Малік, 2016 р.

Окремим видом кіномистецтва є *анімація* (мультиплікація), коли рухоме зображення постає на екрані як послідов-

на зміна намальованих об'єктів. Такі фільми також можуть бути джерелами інформації.

1. *Знайди в інтернеті й подивися 9 серію мультсеріалу «Книга-мандрівка. Україна». Чи є там нова інформація для тебе?*
2. *Чи можна цей мультфільм вважати першоджерелом? Чому?*

3. Аналіз авдіовізуальних джерел

Усі джерела історичної інформації необхідно критично аналізувати. Аналізувати фотографії можна за таким планом:

1. Опиши, що ти бачиш: об'єкти та їх розташування (на передньому та задньому планах), осіб та їхні дії. Припусти, що відбувається на фото.
2. Визнач за зовнішніми ознаками, коли і де було зроблено знімок.
3. Чому саме тоді й у тому місці побував фотограф?
4. Це репортажне чи постановне фото?
5. Чи супроводжують фотографію додатковий або пояснювальний тексти?
6. Якщо є змога, порівняй фото, знайди спільні та відмінні ознаки.

1. *Прочитай повідомлення та проаналізуй фотографії на стор. 99, ураховуючи подані вище рекомендації.*

Живий ланцюг 1990 р.

Символічна акція в неділю 21 січня 1990 року, під час якої кілька мільйонів людей від Івано-Франківська (через Львів) до Києва, узявшись за руки, від-

значили 71-річчя Злуки (об'єднання) Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки. Цей живий ланцюг був одним із найбільших у світовій історії за кількістю учасників і став значним кроком до здобуття незалежності України.

1

2

3

2. *Охарактеризуй настрій людей на фото. Що тебе найбільше вразило?*
3. *Чи виправдано план аналізу фотографій застосувати для аналізу відеофільму? Відповідь обґрунтуй.*

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

РОЗУМІЮ

1. Чому відеозапис спогадів літньої людини можна вважати одночасно авдіовізуальним джерелом і медіатекстом?
2. Які авдіовізуальні джерела траплялися тобі впродовж минулого дня і сьогодні?
3. Чи погоджуєшся з тим, що документальний фільм належить до першоджерел, а науково-популярний — до вторинних джерел? Свою думку обґрунтуй.

РОБЛЮ

1. За згодою дорослих членів родини відбери особисте чи родинне фото або будь-яке інше зображення: міст, вулиць, історичних подій тощо. Проаналізуй його за алгоритмом аналізу фотоджерел.

2. За допомогою пошукових систем знайди в інтернеті назви перших фільмів братів Люм'єр, які вони продемонстрували в 1895—1896 рр.
3. Разом з однокласниками та однокласницями створіть критерії визначення переможця кінопремії «Кращий документальний фільм на тему захисту прав дитини».

ДУМАЮ

1. Переглянь за посиланням (http://help.4uth.gov.ua/howto-resist-violence/stop-buling/animaciie-prokiberbuling) відеоролик «Кібербулінг. Як я перестала бути жертвою» та визнач його ідеї.
2. Новини мають давати відповіді на запитання: **хто** зробив, **що** зробив, **де** зробив (місце), **коли** зробив (час), **як** і **чому** зробив? Чи завжди треба дотримуватися цих запитань, аналізуючи авдіовізуальні джерела? Чому так думаєш?
3. Чи достатньо досліджувати життя людей та історичне минуле лише за авдіовізуальними джерелами? Поясни свою відповідь.

14. Етнографічні джерела інформації

Які народи проживають на території України? Чим вони унікальні?

1. Етнографічне джерело інформації

Розселені на території України племена, їх походження і побут першим описав давньогрецький історик Геродот. Після нього грецькі та римські вчені уточнювали дані про народи, що жили на півдні України, та записували інформацію про події, які там відбувалися. Важливим джерелом інформації про походження, розселення, культурно-побутові особливості наших предків є літопис «Повість минулих літ». Багато відомостей про народи, що населяли Україну, зберігають малюнки, ілюстрації до книжок, скульптури тощо. Усі вони є етнографічними джерелами інформації та основою етнографічного знання. Цей термін походить від грецьких слів «етнос» (народ) і «графо» (пишу).

Етнографічне джерело інформації — пам'ятки, які зберігають відомості про побут, культуру, звичаї народу.

Етнографічні джерела можуть бути усними, писемними, фотографічними, образотворчими, речовими, авдіовізуальними тощо. Основними методами етнографічних досліджень є аналіз джерел, а також безпосереднє спостереження і опис звичаїв, побуту, культури народу.

1. *Чому важливо досліджувати етнографію народів?*
2. *Які конкретні джерела можуть бути потрібні для етнографічних досліджень у твоєму населеному пункті?*
3. *Розглянувши діаграми і графік на стор. 102, зроби висновок:*
   — *Які народи живуть в Україні?*
   — *Етнографічна культура яких народів тобі знайома?*
   — *У яких державах живуть українці?*

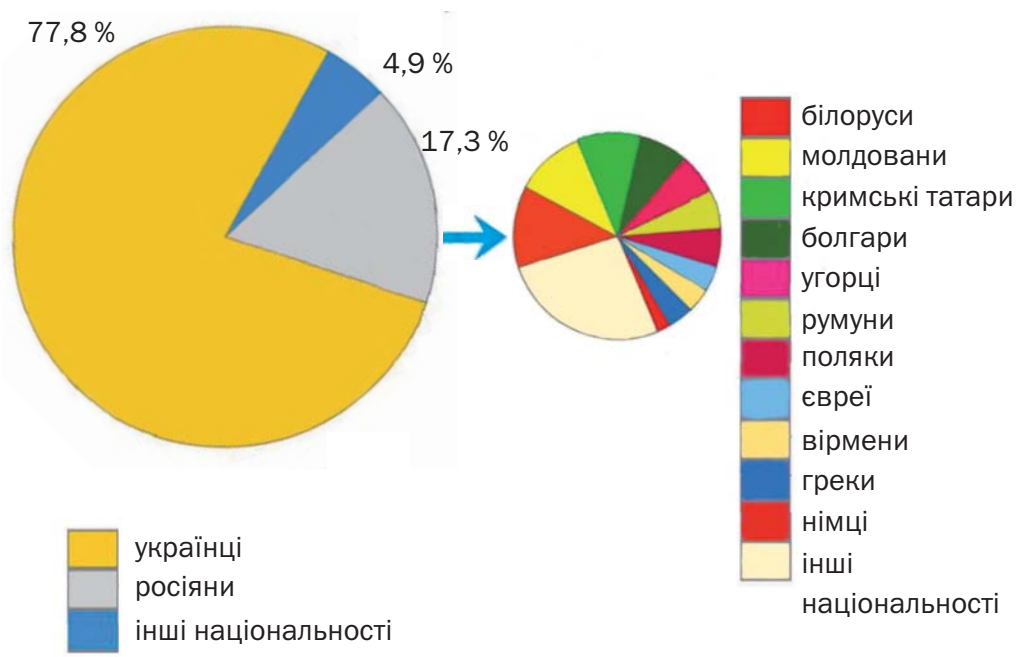

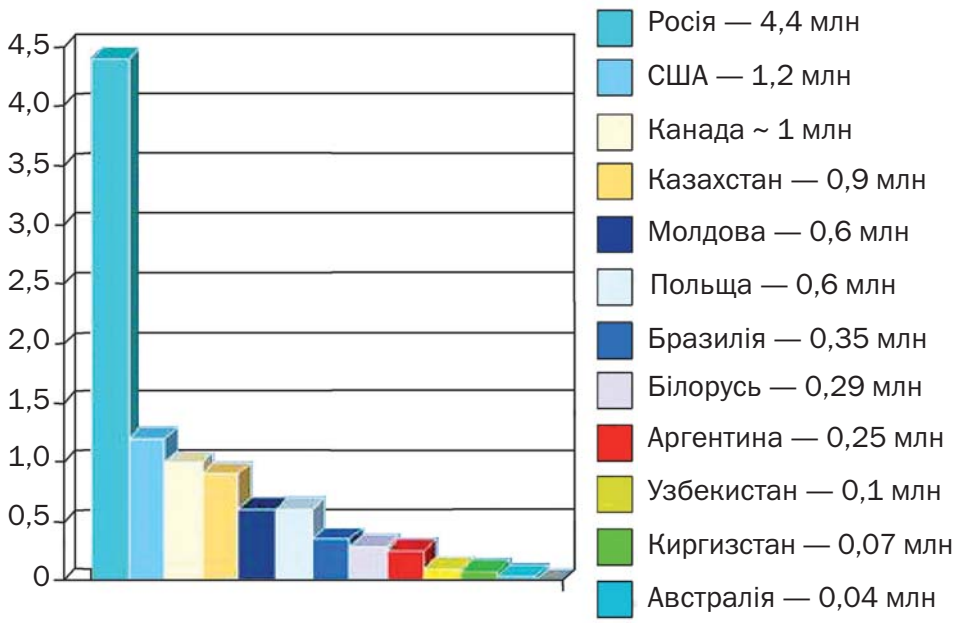

Українська діаспора (млн осіб)

Особливими видами етнографічних джерел інформації є фольклорні та лінгвістичні.

2. Фольклорне джерело інформації

Особливим надбанням кожного народу є твори, які виражають його колективні знання, колективну мудрість і колективну творчість. У них немає конкретних авторів — вони належать народові. Усі їх об'єднує поняття «фольклор», яке походить з англійської мови: «фольк» (народ), «лор» (знання, мудрість).

Фольклор — усна народна творчість, яка виражає вірування, фантазії, думки, уявлення, почуття і переживання народу.

Фольклорні твори живуть і змінюються в усній пам'яті народу. Їх передають від покоління до покоління. Люди часто їх змінюють, тому вони мають багато варіантів. Фоль-

клор є основою художньої культури, джерелом національних традицій, важливим чинником ідентичності.

Пригадай основні ознаки фольклорних джерел інформації.

1. *Проаналізуй схему «Види фольклору». Які з них тобі відомі?*
2. *Застосуй пошукові системи для з'ясування значення незнайомих слів.*
3. *Які види фольклорних джерел, за твоїм припущенням, можуть містити знання про історичні події?*

Фольклорні джерела містять багато інформації, пов'язаної з історією. Їх варто розуміти не як історичні документи, а як сприйняття і відображення подій у народній пам'яті.

Як усі джерела інформації, їх аналізують за такою послідовністю:

1. Хто (імена історичних осіб, назви спільнот)?
2. Де (географічні об'єкти, природні умови, що свідчать про місця подій)?
3. Коли (пору року можна визначити за діяльністю людей, історичний період — за іменами історичних осіб)?
4. Що (зміст подій)?
5. Як (особливості подій)?
6. Чому (причини подій)?

Наведені у фольклорних джерелах відомості не є вичерпними та разом з іншими джерелами інформації допомагають краще пізнати минуле.

1. Проаналізуй фольклорну пісню, скориставшись поданою вище послідовністю. Прізвища історичних осіб можна уточнити за допомогою інтернету.

Ой на горі та й женці жнуть

Ой на горі та й женці жнуть, (2)
А попід горою, яром-долиною козаки йдуть.
Гей, долиною, гей, широкою, козаки йдуть.
Попереду Дорошенко (2)
Веде своє військо, Військо запорізьке хорошенько.
Гей, долиною, гей, широкою,
Хорошенько.
А позаду Сагайдачний, (2)
Що проміняв жінку на тютюн та люльку, необачний.
Гей, долиною, гей, широкою,
Необачний.
«Гей, вернися, Сагайдачний, (2)

Візьми свою жінку, віддай тютюн-люльку, необачний!
Гей, долиною, гей, широкою,
Необачний!»
«Мені з жінкою не возиться, (2)
А тютюн та люлька козаку в дорозі знадобиться!
Гей, долиною, гей, широкою,
Знадобиться».
Ой на, ой на горі та й женці жнуть, (2)
А попід горою, яром-долиною козаки йдуть
Гей, долиною, гей, широкою, козаки йдуть.

2. *Про яку історичну подію йдеться в пісні? У якому столітті могла відбуватися та подія?*
3. *Як перевірити достовірність фактів, про які йдеться в пісні?*

3. Лінгвістичне джерело інформації

Історія народу ґрунтується і на дослідженні його мови: якими були назви об'єктів побуту, знарядь праці, зброї, ремесел; від яких народів, коли і чому проникали в його мову іноземні слова; якою була мова документів, літературних творів і приватних текстів (листів, щоденників) тощо. В основі назви цього джерела інформації — латинське слово «лінгва», що українською означає «мова».

Лінгвістичне джерело інформації — пам'ятки мови, що містять цінні для історії відомості.

Мова виникла на певному етапі розвитку людини. Народи та нації впродовж історії сформували свої мови. Тривалим і складним було становлення української мови. Без знань про це історія як наука не може бути повноцінною. Наприклад, іншомовні слова допомагають зрозуміти, як розвивалися відносини народу із сусідами, якими були торгівля, освіта, наука, перекладацька справа тощо.

Дуже багаті на цінну інформацію для історії власні назви. Їх досліджує мовно-історична дисципліна — *ономастика*. Слово «онома» походить із грецької та означає «ім'я», «назва».

Ономастика має низку розділів.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Розділи ономастики	Визначення
Антропоніміка	особисті імена (антропоніми)
Топоніміка	географічні назви (топоніми)
Етноніміка	назви народів (етноніми)
Теоніміка	назви богів та інших релігійних персонажів (теоніми)
Космоніміка	назви зірок, планет та інших космічних об'єктів (космоніми)
Зооніміка	клички та назви тварин (зооніми)
Фітоніміка	назви рослин (фітоніми)

Хрононіміка	назви періодів часу (хрононіми)
Перейоніміка	назви транспортних засобів (перейонімів)

Чому терміни ономастики мають грецьке походження?

ЦІКАВО ЗНАТИ

Цікаву історію мають назви багатьох населених пунктів України. Давньогрецька Каркінітида була названа на честь засновника міста Каркіна або краба (грец. «кіркенес»). За часів Кримського ханства (XV—XVIII ст.) місто називали Ґьозлеве (від тюркського «сто очей», «око-будинок», «наглядай»). У 1784 р. його перейменовано на Євпаторію на згадку про місто поблизу сучасного Інкермана, що було назване на честь понтійського царя Мітрідата VI Євпатора.

Назва давньогрецького міста Тіра походить від назви річки Тірас (грец. «швидкий»). У VI ст. н. е. сюди прийшли слов'яни (праукраїнські племена) і назвали його Білгород (білий град). У XIV ст. місто увійшло до складу Молдовського князівства й отримало назву Четатя-Албе (біла фортеця). У XV ст. місто захопили турки і перейменували на Аккерман (біла фортеця). У 1944 р. його названо Білгород-Дністровський.

У 1892 р. на правому березі річки Кривий Торець було засновано німецьку колонію Нью-Йорк. У 1951 р. селище перейменовано на Новгородське, а в липні 2021 р. Верховна Рада України повернула йому історичну назву Нью-Йорк.

1. Чому назви міст змінювалися?
2. Яке походження назви твого населеного пункту?

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

РОЗУМІЮ

1. Які джерела інформації належать до етнографічних?
2. Назви улюблені види фольклорних творів. Чому вони тобі подобаються?
3. Що досліджує лінгвістика?

РОБЛЮ

1. Яка улюблена народна пісня твоєї родини? Чи є в ній історичні дані, мотиви?
2. Досліди походження своїх імені та прізвища.
3. Разом з однокласницями та однокласниками створіть презентацію «Топоніміка мого населеного пункту», пояснивши походження його назви, а також назв його районів, вулиць, площ, парків, річок, озер тощо.

ДУМАЮ

1. 21 липня 1991 року Укрпошта ввела в обіг поштові марки «Кримськотатарські чебуреки» та «Українська ковбаса». Які зображення на них допомагають пізнати історію, побут і звичаї народів?

2. Казки своїм змістом розважають і навчають. Чи повинна історія теж розважати і навчати?
3. Наскільки важливо спиратися на національні традиції при виборі імен для дітей?

15. Збереження історичних джерел інформації

Як ти впорядковуєш свої речі?

1. Виявлення та збереження інформаційних джерел

Ми вже знаємо, що джерел історичної інформації є дуже багато. Усі дослідники, шукаючи потрібну інформацію, намагаються якомога більше їх обрати і всебічно розглянути. Від цього залежатимуть повнота і точність висновків.

Джерела	Де знаходяться	Особливості джерел	Процес дослідження джерел
Усні	У пам'яті людей	Текстові та звуко- чи відеозаписи	Інтерв'ю та його аналіз
Писемні	На різних носіях	Текстові записи на різних носіях	Читання, аналіз матеріалів, на яких зроблено записи
Речові	У будівлях чи в землі	Предмети та будівлі різного об'єму	Аналіз речей і матеріалів, з яких вони зроблені
Авдіо-візуальні	На фото, звуко-, відеозаписах	Фото, звуко- та відеозаписи на різних носіях	Перегляд і дослідження матеріалів, аналіз носіїв
Етно-графічні	Середовище життя народу	Записи та предмети різного об'єму	Текстова, звукова та візуальна фіксація, збирання речей, аналіз

1. *Наведи приклади конкретних місць, де можна знайти різні види джерел інформації.*
2. *Які види джерел інформації будуть корисними дослідникові назви населеного пункту?*

Процес дослідження відбувається у два етапи. На першому накопичують інформацію, а на другому її опрацьовують та формулюють висновки. Є дослідження, кожен етап яких має окрему цінність. Скажімо, археологи здійснюють розкопки, збирають та опрацьовують знахідки, роблять висновки про конкретне місце дослідження. Загальні висновки про життя людської спільноти в конкретний час роблять інші вчені на основі результатів багатьох розкопок.

Історичні джерела мають велику цінність. У кожній країні їх надійно зберігають. Місця збереження історичного джерела мають відповідати спеціальним вимогам:

- сприятливі умови (температура, вологість тощо);
- можливість реставрації (відновлення пошкоджених частин);
- доступність для дослідників;
- доступність для відвідувачів за умови гарантування безпеки джерел.

Реставрація текстового джерела

Реставрація речового джерела

Реставрація фотоджерела

1. *Чому важливо реставрувати історичні джерела?*
2. *Чому важливо, щоб реставрацію робили спеціалісти?*

3. Як властивості джерела впливають на його зберігання?

Належні умови для зберігання історичних джерел, як правило, є в архівах, бібліотеках і музеях.

2. Бібліотеки та архіви

Писемні тексти, рукописні книги віддавна зберігають у спеціальних приміщеннях — бібліотеках. Цю їхню роль виражає значення слова «бібліотека» — колекція книг; приміщення, у якому зберігають книги, сховище книг. Отже, усі книги, які ти маєш, можна вважати твоєю особистою бібліотекою.

Бібліотека — установа, що збирає, систематизує і надає читачам друковані та рукописні джерела, а також доступ до електронних джерел.

Першу бібліотеку глиняних табличок, папірусів і пергаментів було засновано в Ассирії VII ст. до н. е. Тодішні

Наукова бібліотека Львівського національного університету імені Івана Франка (читальний зал) — найдавніша бібліотека України (заснована 1608 р.)

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського (центральна будівля) — найбільша бібліотека України (15,8 млн примірників)

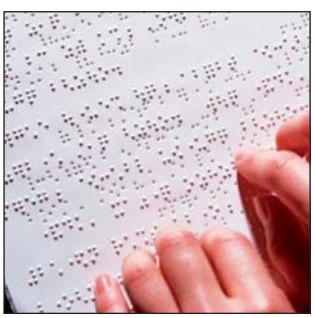

У центральній спеціалізованій бібліотеці для сліпих ім. М. Островського (книга для незрячих)

бібліотеки були й архівами, центрами переписування та дослідження книг. Найбільші з них — Александрійська, Константинопольська, Пергамська.

1. *Опиши читальний зал бібліотеки Львівського університету.*
2. *Що вражає в будівлі Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського?*
3. *Чому важливо мати бібліотеки для людей із порушенням зору?*
4. *Чому в наш час бібліотеки оцифровують дедалі більше книг?*

Ще в давні часи з бібліотек поступово виокремлювали архіви.

Архів — установа, яка приймає, описує та зберігає документи для подальших досліджень.

Архіви зберігають переважно письмові документи, а останнім часом й авдіовізуальні джерела інформації на різних носіях.

Міні архів як зібрання документів є в кожної людини, сім'ї, спільноти. Підприємці, фірми та державні установи формують архіви з різноманітних документів. З часом деякі з них передають до державних архівів. Найбільшим зібранням документів в Україні є Центральний державний історичний архів України в Києві. Там зберігається 1,3 мільйона одиниць архівних матеріалів.

Сховище Центрального державного історичного архіву України в Києві

1. *Розглянь фотографію. Чому документи архіву зберігають у коробках?*
2. *Чому приміщення для зберігання документів не мають вікон?*

3. Чому в давні часи деякі архіви та бібліотеки тримали котів?

3. Музеї

Речові пам'ятки зберігають у музеях. Це слово грецькою означає «дім Муз».

Музей — установа, яка збирає, досліджує та демонструє пам'ятки природи, матеріальної і духовної культури.

Перші колекції речей формувалися з принесених у жертву богам цінностей. Їх розміщували в храмах. Колекції скарбів мали і правителі давніх держав. Музей як науковий і культурний центр був заснований в Александрії Єгипетській понад 2 тисячі років тому.

Найбільше вітчизняних речових історичних джерел зберігає Національний музей історії України в Києві. У його колекції понад 600 тисяч експонатів. Музеї творів образотворчого мистецтва називають художніми (картинними) галереями. Рукописні книги та стародруки зберігають у музеях книги.

1. У чому особливість музеїв, зображених на фотографіях?

Зброя скіфів (Національний музей історії України в Києві)

Будівлі Поділля (Національний музей народної архітектури та побуту України)

Екскурсія (Музей рідкісної книги імені Г. П. Васильківського в м. Ніжині)

2. *У давньогрецькій міфології музи — богині-покровительки поезії, мистецтв і наук. Чому саме з ними пов'язана назва музею як місця зберігання культурних цінностей?*
3. *Які музеї відвідав/відвідала ти? Що привернуло твою увагу і запам'яталося?*

Музейна збірка пам'яток починається з *колекціонування* — цілеспрямованого збирання цінних предметів. Зазвичай це пам'ятки матеріальної і духовної культури (рукописи, книги, монети, поштові марки, твори образотворчого мистецтва тощо), об'єкти природи (мінерали, рослини, комахи та ін.). Їх називають музейними експонатами.

Експозиція історичного костюма (Музей історичного костюма, м. Київ)

Експонат — річ для огляду в музеї чи на виставці.

Розміщені в зручному для споглядання порядку експонати утворюють *експозицію*. Особливим видом експонатів є *реконструкції* — предмети матеріальної та духовної культури, відтворені на основі історичних джерел. Експонати мають підписи, що містять назву, час і місце походження, а також їхні особливості.

1. *Чим цікаві для відвідувачів музеїв історичні реконструкції?*
2. *Чим історичне джерело відрізняється від реконструкції?*

У музеях настільки багато експонатів, що не всі є змога виставляти для огляду. Більшість із них зберігається у сховищах. Звідти їх беруть для дослідження чи виставок.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

РОЗУМІЮ

1. Назви вимоги щодо облаштування місця збереження історичних джерел.
2. Чим бібліотеки відрізняються від архівів?
3. Чому музеї приваблюють туристів?

РОБЛЮ

1. Запропонуй правила роботи з архівними джерелами.
2. Здійсни віртуальний тур (https://museums.authenticukraine.com.ua/ua/) одним із українських музеїв просто неба. Відміть три об'єкти, що тобі найбільше сподобалися. Поясни чому.
3. Створи підписи на стікерах і приклей їх біля речей, що є в класі й мають певну історію.

ДУМАЮ

1. Знайди в інтернеті й переглянь відео реставрації стародавнього посуду. Чи є складною праця реставратора? Чим гра в пазли нагадує реставрацію?
2. Про музейні експонати розповідають екскурсоводи. Яким фаховим вимогам, на твою думку, вони мають відповідати?
3. Чи є у вашому населеному пункті музей? Чим він цікавий?

16. Узагальнення теми 2 «Джерела пізнання суспільства»

Опановуючи матеріал теми 2, ви мали змогу дізнатися, якими є, звідки походять, як зберігають і використовують основні носії інформації про людину, людство і світ. Найцінніші серед них — першоджерела, які містять первинну

інформацію про факти і є основою даних для вторинних і третинних джерел. Чим більше джерел за кількістю і видами використають дослідник чи дослідниця, тим точнішими будуть знання про минуле і сучасне суспільства.

Кожне джерело інформації по-своєму важливе. Усні джерела цінні спостереженнями людей, які були в гущі подій і мають про них особисті враження. Варто пам'ятати, що люди сприймають події залежно від віку, виховання, освіти, релігійної належності тощо. Тому про те, що одні вважають справедливим, інші можуть мати протилежну думку. Щоб дізнатися, чому вони так вважають, потрібно їх ретельно і делікатно про це розпитати. Саме такі можливості надає інтерв'ю.

Якщо події відбувалися давно і їх свідків уже немає, тоді інформацію шукають у писемних джерелах. Люди навчилися писати приблизно вісім тисяч років тому. Поступово вони створили величезну кількість джерел багатьма мовами. Їх поділяють на види залежно від способу та мови створення, матеріалів, на яких зафіксовано інформацію, тощо. Ці джерела виражають погляди і думки авторів, тому не завжди є достовірними. У роботі з ними потрібно застосовувати критичний аналіз.

За відсутності писемних свідчень мало не єдиним джерелом інформації є речі. Їх досліджують кілька допоміжних історичних дисциплін, передусім — археологія. Археологи відшуковують, аналізують, систематизують речі й на цій основі роблять висновки про життя людей.

Авдіовізуальні джерела інформації виникли майже 200 років тому. Їх багато — від фотографії та простого запису звуку до 3d-кінофільмів. Значною мірою авдіовізуальні джерела інформації виконують роль медіа. Сучасне суспільство називають інформаційним, оскільки інформація та інформаційні технології пронизують усі його сфери.

Незмінне правило використання джерел — перевіряти їх на достовірність, уникати фейків і маніпуляцій.

Кожен народ має джерела, які представляють його побут, культуру, звичаї. Їх створювали впродовж багатьох століть.

Для того щоб їх зібрати, дослідники відвідують сотні населених пунктів, де слухають і записують, а потім аналізують казки, народні пісні, приказки, прислів'я і ще багато чого. Усі ці твори об'єднує поняття «фольклор». А ще існують лінгвістичні джерела, що відображають походження і зміни в назвах предметів живої та неживої природи, географічних об'єктів, імен тощо.

Пошук історичних джерел є копітким процесом. Виявлення унікальних джерел стає сенсацією. Усі історичні джерела, незалежно від значення, потребують збереження. Для цього створюють спеціальні місця — бібліотеки, архіви, музеї. У давнину вони мали інше призначення, ніж тепер. Незмінним залишилося головне — усі вони є осередками збереження, відновлення, дослідження джерел інформації та ознайомлення з ними громадськості.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Перед тобою кросворд. Створи до поданих слів короткі визначення, але так, щоб вони не повторювали визначення, подані в параграфах.

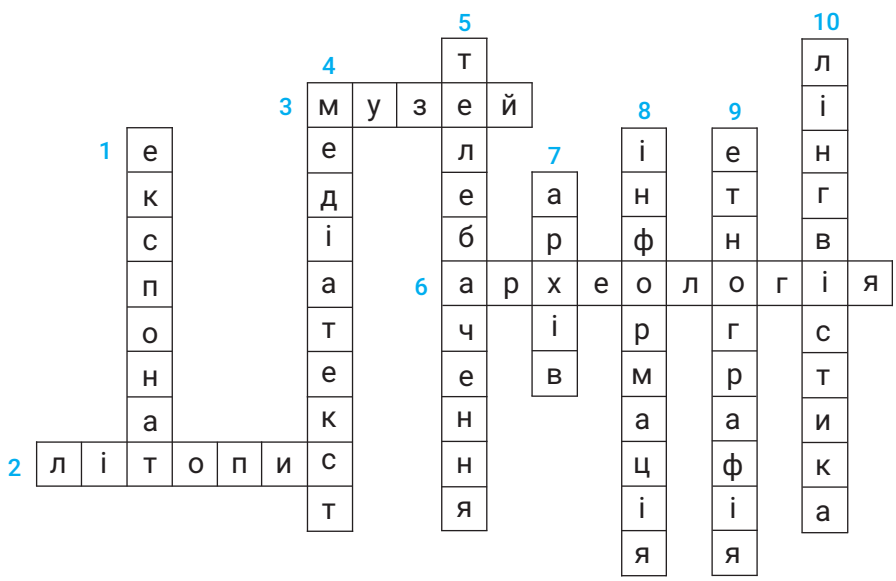

2. Розподіли продемонстровані на малюнках джерела в таблиці за номерами. Зважай на те, що кожне джерело може бути записане кілька разів у різних колонках, якщо ти аргументуєш свій вибір.

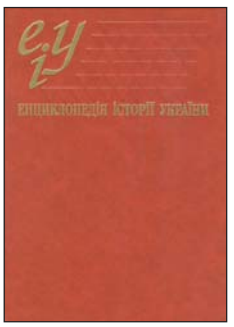

1

2

3

4

5

6

7

8

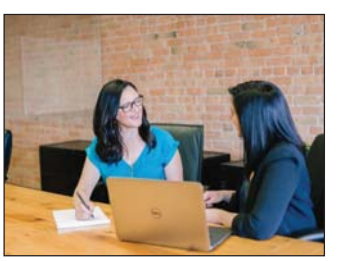

9

10

Після закінчення роботи (вона може бути індивідуальна і групова) порівняйте свої записи. Наведіть власні приклади джерел до кожної колонки.

Джерела				
усні	писемні	речові	авдіо-візуальні	етно-графічні

3. Прочитай джерело.

Візантійський імператор Маврикій про культуру східних слов'ян (VI ст. н. е.)

«Племена слов'ян і антів живуть укупі, і життя їх однакове: вони живуть вільно і не дають нікому поневолити себе або підкорити... і вони дуже витривалі, зносять легко і спеку, і холод, і дощ...

Тих, хто перебуває в них у полоні, вони не держать у рабстві безстроково...

Жінки їх розумніші, ніж це властиво людській природі...

Все необхідне їм для життя закопують вони в землю, в потайних місцях, ховаючи від очей усе, що тільки здобувають, і життя ведуть прямо розбійницьке.

В них нема спільної влади, вони завжди ворогують одні з одними і в бою не знають правильного строю, але намагаються битися в бойовому порядку...

Вони надзвичайно віроломні і невірні, коли йдеться про додержання договорів, але поступаються більше перед страхом, ніж перед дарами. Часто розходяться в думках і не можуть договоритися до спільного рішення; якщо й вирішують що-небудь спільно, негайно ж порушують ухвалене рішення, бо всі додержуються протилежних думок і ніхто не хоче поступитися іншому.

Розпочинаючи проти них походи, не треба щадити ворогів, здатних учинити опір, а всіх зустрічних убивати і не баритися з тими, хто найбільше чинить опір, не гаяти часу».

Історія України: Хрестоматія / Упоряд. В. М. Литвин. — К. : Наук. думка, 2013. — С. 34—36.

- Про що йдеться в джерелі?
- Це джерело первинне, вторинне чи третинне? Чому ти так вважаєш?
- Чи можна сказати, що у східних слов'ян демократичний спосіб життя був у всьому?
- Чи достатньо інформації в цьому джерелі, аби дізнатися, як жили слов'яни приблизно 1500 років тому?
- Як у тексті проявляється мова ворожнечі? Наведіть приклади.
- Чому автор інколи зневажливо висловлюється про слов'ян?

4. Почни написання власної історії або історії свого роду на основі різних джерел. Склади перелік джерел, які ти можеш використати для цієї роботи.
5. Склади розповідь обсягом до 10 речень про музей, відвіданий тобою. Це може бути і віртуальний музей.

Тема 3

Час і простір

17. Час і календар

Пригадай, що таке хвилина, година, доба.

1. Хронологія

Ти вже знаєш, що таке дата, адже тобі доводилося святкувати *пам'ятні дати* — річниці важливих для людини, спільноти, країни чи людства подій. Скажімо, 24 серпня 2021 року відбулося святкування тридцятої річниці Незалежності України, яку було проголошено в 1991 році. Отже, дата поєднує в собі число місяця, місяць та рік.

Назви важливу для тебе дату. Поясни свій вибір.

Першою одиницею часу, яку застосовували давні люди, була доба. У її межах розрізняли день і ніч, ранок і вечір. Про події поза добою люди говорили приблизно так: «це відбулося за дитинства твоєї матері» або «це було тоді, коли мій дідусь був ще маленьким хлопчиком». Ще одна важлива для давніх людей одиниця часу — рік і його сезони. Урахування специфіки сезонів допомагало правильно організувати роботи — збирання рослин, полювання на тварин і птахів, рибальство.

Спостереження за змінами в природі формувало в людей розуміння часу. Вони побачили закономірність, що приблизно за 28 днів Місяць, який є супутником землі, з'являється на небі, зростає до повного, а потім зменшується і

зникає. На цій підставі було запроваджено відлік часу — місяць. Також люди зауважили, що впродовж 28 днів періодично змінюється освітлення Місяця Сонцем — так було виокремлено чотири його частини (фази) із семи днів кожна. Вони отримали назву — «тиждень». За допомогою місяця і тижня вираховували час розмноження рослин і тварин, установлювали точні дати подій на весь рік.

Чому давні люди називали дні тижня та місяці на честь богів або явищ природи?

Щоб орієнтуватися в часі доби, її поділили на 24 години, годину — на 60 хвилин, хвилину — на 60 секунд. А для їх вимірювання винайшли годинник. Це теж відбулося не одразу. Спершу люди орієнтувалися за сонцем. Потім придумали піщаний і водяний годинники, у XIII ст. — механічний (коліщата і тягарці), які були не дуже точними. Подібний на теперішній годинник було винайдено в XVI ст. у Німеччині.

1. Розташуй за порядком годинники з огляду на час їх винайдення. Поясни свою логіку.

2. Що можна виміряти за допомогою цих годинників?

ЦІКАВО ЗНАТИ

Давні римляни десять днів об'єднували в декади. У школі одиницею часу є урок. Секунда складається з 1000 мілісекунд. Майстер годинників, установлених на ратушах і вежах, — одна з найрідкісніших професій.

Для істориків важливо якомога точніше датувати події та історичні джерела. Встановлення дат кількох подій допомагає визначити, яка з них була причиною, а яка наслідком. За таким підходом вибудовують історичну хронологію.

Історична хронологія — послідовність історичних подій у часі.

Так називають і дисципліну, що встановлює дати історичних подій та історичних джерел.

1. *Пригадай, що таке причина і наслідок.*
2. *На які запитання дає відповідь хронологія?*
3. *Чому важливо знати точну дату історичних джерел?*

Отже, до всіх змін, які відбулися в минулому, можна застосувати термін «хронологія», який має багато значень.

1. *Розкрий зміст поданих словосполучень:*
   — *хронологія подій місяця;*
   — *хронологія державних свят;*
   — *хронологія історичного розвитку.*
2. *Назви колаж, обов'язково використавши в назві слово «хронологія».*

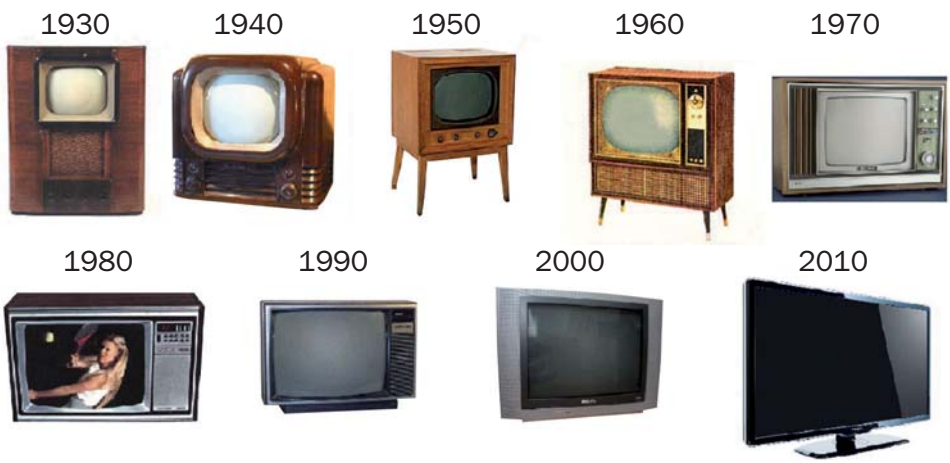

2. Століття і тисячоліття

Історики не завжди можуть установити точну дату подій і тривалість явищ. Зробити це дуже проблемно за відсутності писемних джерел. За таких умов приблизний час обліковують більшими його проміжками: десять років об'єднують у десятиліття, 100 років — у століття, 1000 років — у тисячоліття.

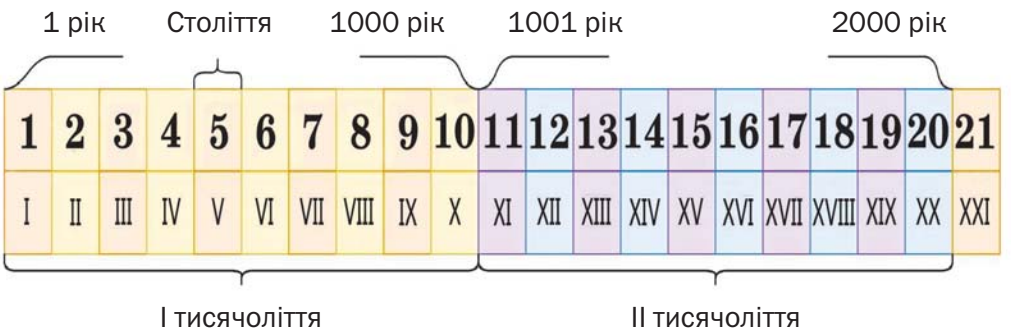

1. Скільки десятиліть у столітті й тисячолітті?
2. Скільки століть у тисячолітті?

Століття і тисячоліття, щоб не ототожнювати з датами, здебільшого позначають римськими цифрами.

Чим візуально різняться арабські та римські цифри?

ЦІКАВО ЗНАТИ

Десятиліття іноді називають *декадами*, на цій підставі століття поділяють на 10 декад. «Олімпіада» як одиниця вимірювання в давніх греків дорівнювала чотирьом рокам, оскільки кожні чотири роки мали відбуватися Олімпійські ігри.

Описуючи історичні події, необхідно з'ясовувати, до якого десятиліття, століття або тисячоліття належить дата. Для цього застосовують правило *«закресли та додай»*.

Десятиліття	Століття	Тисячоліття
Закреслюємо дві перші й одну останню цифру дати і додаємо 1 до тих, що залишилися, аби дізнатися суму	Закреслюємо дві останні цифри дати і додаємо 1 до тих, що залишились, аби дізнатися суму	Закреслюємо три останні цифри дати і додаємо 1 до тих, що залишились, аби дізнатися суму
В Україні розпочався вільний продаж землі у 2021 році. ~~2021~~ + 1 = 3 (III десятиліття III тисячоліття)	Будівництво в Римі Колізею — 80 рік. ~~80~~ рік + 1 = = I століття Політ Л. Каденюка в космос — 1997 рік. ~~1997~~ + 1 = = XX століття	Проголошення незалежності України — 1991 рік. ~~1991~~ + 1 = = II тисячоліття
Виняток: якщо в кінці дати закреслено нуль або нулі, то нічого додавати не потрібно! Наприклад, 1900 рік — XIX століття.		

Варто мати на увазі, що десятиліття триває повні десять років, століття — сто, тисячоліття — тисячу. Тому:

- I десятиліття XXI століття почалося 2001 року, а закінчилося 2010 року;
- III століття почалося 201 року, а закінчилося 300 року;
- II тисячоліття почалося 1001 року, а закінчилося 2000 року.

Для дослідників і дослідниць важливо також знати, скільки часу минуло між подіями в роках, століттях, тисячоліттях. Це встановлюють звичайними математичними діями. Наприклад, перша писемна згадка назви «Украї-

на» — 1187 рік, а видатний український письменник Тарас Шевченко народився 1814 року. Скільки років розділяє ці події? 1814 — 1187 = 627 років. А скільки століть? 600 років — це VI століть, і 27 років. Тому можна стверджувати, що між подіями минуло понад VI століть.

3. Історичні календарі, літочислення

Відлік часу впорядковують роками, місяцями, тижнями та днями. На цій основі складають календар.

Календар — система відліку часу, спосіб підрахунку днів у році.

У річних календарях дні поділені на місяці й тижні, у них позначають святкові та вихідні дні.

Перші календарі створювали на основі руху Місяця, Сонця та інших природних явищ. За ними рік міг починатися в різний час, мати різну кількість днів і місяців. На сьогодні у світі є понад 80 календарів. Найпоширеніший — григоріанський календар, який запроваджено в Європі в 1582 р. В Україні він діє з 1918 р.

1. *Розрахуй, скільки років минуло між запровадженням григоріанського календаря в Європі та в Україні. Назви століття подій.*
2. *Розглянь німецьку поштову марку, присвячену 400-річчю григоріанського календаря. Які символи, зображені на марці, ти можеш пояснити?*

Для обліку років необхідна початкова подія, від якої починають їх рахувати.

Систему відліку часу від обраної події називають **літочисленням**.

У різних спільнотах такими подіями були заснування міста, перемога над ворогом, початок правління монарха тощо.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Після прийняття християнства наші предки вели своє літочислення від біблійної дати створення світу. За нею 2022 р. настав би 7526 р.

У літописі «Повість минулих літ» датування подій здійснено за літочисленням від створення світу: *«У РІК 6500 [992 р.][1] Володимир заклав город Білгород, і набрав у нього [людей] з інших городів, і багато людей звів у нього, бо любив він город сей».*

Розрахуй, скільки років минуло від тієї події до теперішнього часу.

У більшості країн світу сучасне літочислення здійснюють від біблійного Різдва Христового — народження Ісуса Христа, що відбулося наприкінці 1 р. до н. е. Події, що відбувалися до цієї дати, — це події до нашої ери, а ті, що відбувалися пізніше неї, — події нашої ери. За цим принципом веде літочислення григоріанський календар.

Ера — найбільша одиниця поділу історії; початок літочислення; система літочислення.

Відлік років до нашої ери ведуть у зворотному порядку з уточненням: «до н. е.».

1. *Назви перший і останній рік V ст. до н. е.*
2. *Визнач рік створення світу за сучасним календарем.*

[1]У квадратних дужках указано рік за сучасним календарем в Україні.

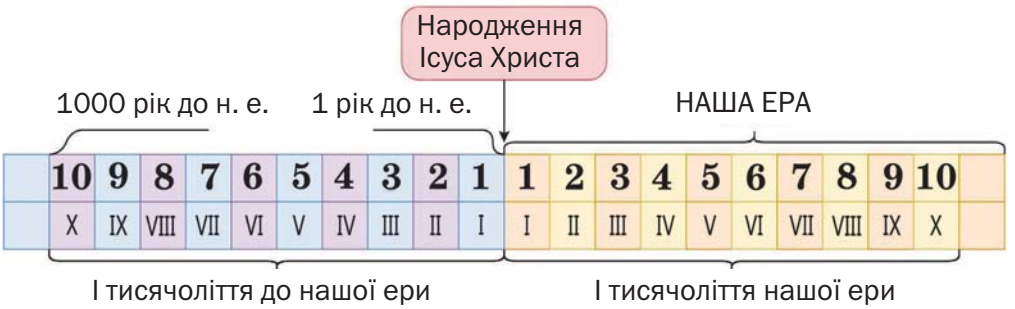

Для зручності дослідження всі дати інших літочислень переводять до найпоширенішої у світі системи обліку років — григоріанського календаря. Завдяки цьому *історичний час* — час, у який відбулися конкретні події, процеси та явища,— співвідноситься з *календарним часом*, обумовленим правилами календаря.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

РОЗУМІЮ

1. Чому історикам важливо досліджувати історичну хронологію?
2. Які одиниці обліку часу використовують історики?
3. Дай відповідь **так** чи **ні** на запитання:
   - Ти народився/народилася у III тисячолітті?
   - Римська цифра «VII» відповідає арабській «9»?
   - Декларація прав дитини ухвалена до нової ери?
   - У світі існує багато літочислень?

РОБЛЮ

1. За допомогою пошукових систем знайди дати подій і запиши арабськими та римськими цифрами століття і тисячоліття, які відповідають кожній із них.
   - Літопис «Повість минулих літ» був створений у...
   - Конституція Пилипа Орлика була укладена в...
   - Українське телебачення почало працювати в...
2. Перша друкована книга «Апостол» датована 1574 р., «Кобзар» Т. Шевченка було видано в 1840 р. Скільки минуло років між обома подіями? Скільки років найдавнішій друкованій книзі України і першому виданню «Кобзаря»?

3. На лінії часу познач п'ять дат подій (на вибір), згаданих у цьому параграфі.

ДУМАЮ

1. Чому в Україні існує традиція святкування Старого Нового року? Запропонуй власне розуміння. Чи є зв'язок цієї традиції з іншим літочисленням або іншим календарем?
2. Поясни вираз «Там, де немає змін, там немає історії».
3. Які складнощі можуть виникати між країнами, що користуються різними календарями та літочисленням?

18. Періодизація історії

Пригадай зміст понять «явище» та «процес».

1. Періодизація в житті людини

У твоєму житті, як і в житті кожної людини, відбуваються різні події. Тривалість кожної з них є періодом твого життя.

Період — проміжок часу, упродовж якого тривають якісь події.

Наприклад, урок у школі є навчальним часом, а вільним — перерви між уроками. У такий спосіб здійснюють *періодизацію* — поділ часу на періоди.

1. Чому деякі ігри поділяють на періоди?
2. Чи є розпорядок дня періодизацією?

Усі люди долають у своєму розвитку однакові етапи. У періодизації їхнього життя є багато спільного. Тіло людини найшвидше росте протягом першого року життя і в підлітковому віці (11—15 років). У 2—3 роки діти починають розмовляти, до 18 років людина має сформовану систему м'язів. На основі багатьох закономірностей учені встановили вікову періодизацію розвитку людини.

Період життя	Роки життя
Раннє дитинство	1—4
Перше дитинство	5—8
Друге дитинство	8—11
Підлітковий період	12—16
Юнацький вік	16—20
Ранній дорослий вік	20—40
Середній дорослий вік	40—60
Пізній дорослий вік	більше 60

1. *Розглянувши таблицю, з'ясуй, у якому періоді ти перебуваєш. Які періоди життя вже пройдено?*
2. *У якому періоді перебувають твої батьки, опікуни та інші родичі?*
3. *Чому вікові періоди не можуть мати чітких меж?*

До речі, теперішній етап твого життя дуже сприятливий для навчання і розвитку самостійності. Важливе значення має в цьому віці думка ровесників/ровесниць. А демонстрування вмінь, які цінують у суспільстві, допомагають самоутверджуватися серед однолітків і дорослих.

ЦІКАВО ЗНАТИ

У давні часи вважали, що дорослий вік настає раніше. Дітей одягали як дорослих, і з дитинства вони працювали на рівні зі старшими. На картинах їх зображували як «зменшені» дорослі постаті.

Періодизація життя людини можлива за різними критеріями. Для тих, наприклад, хто часто змінює місце проживання, можна запропонувати періодизацію за їхніми адресами.

Запропонуй власні критерії періодизації життя людини.

Розглянь картину Бернардіно Ліцинія «Портрет Арріго Ліцинія та його сім'ї». У чому проявляється дорослість зображення дітей? Чому до дітей ставилися в Середньовіччі як до дорослих?

Бернардіно Ліциній «Портрет Арріго Ліцинія та його сім'ї»

Для того щоб твоя діяльність була вдалою, потрібно вміти планувати свій час. Чому це корисно робити:

- не забуватимеш, що необхідно зробити;
- встигатимеш зробити більше за менший проміжок часу;
- станеш відповідальнішим/відповідальнішою;
- прийматимеш найефективніші рішення, щоб здійснити заплановане.

Зазвичай планують день, тиждень, місяць, рік. На день складають розпорядок, фіксуючи час і зміст конкретних справ. У планах на тиждень, місяць і рік передбачають масштабніші завдання. Управління своїм часом — важливе вміння сучасної людини.

1. *Чи є планування своєї діяльності також періодизацією?*

2. *Чому планувати короткі проміжки часу легше, ніж триваліші?*
3. *На який час дня найкраще планувати виконання домашніх завдань?*

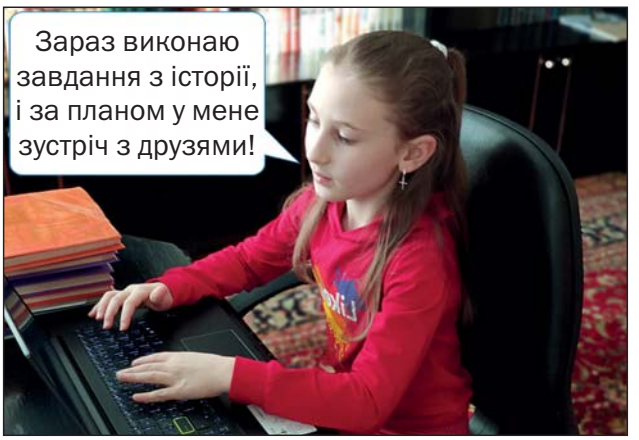

2. Періодизація в історії

Події, явища та процеси є важливими сторінками історії. На підставі назв найвизначніших із них називають проміжки часу, упродовж яких вони відбувалися. Так було запроваджено періодизацію історії.

Періодизація історії — поділ історії на періоди.

Погляд на історію як на послідовність її етапів допомагає краще зрозуміти події, факти й усвідомити закономірності історичного розвитку.

Період історії обов'язково повинен мати:

- часові межі, які можуть бути точними або приблизними;
- характеристику (перелік особливостей);
- назву, що зазвичай відображає його найважливішу особливість.

Чому часові межі історичного періоду бувають приблизними?

Критерії періодизації можуть бути різними. Найчастіше ними є календарні межі: десятиліття, століття, тисячоліття, ера тощо. Поширені також періодизації на основі зміни форм господарювання, типів держав, правителів, суспільних відносин тощо. Можна встановити періоди історії на основі розвитку, наприклад, засобів зв'язку, пересування.

1. *Які періоди історії людства виокремив автор малюнка, узявши за критерій розвиток засобів пересування?*

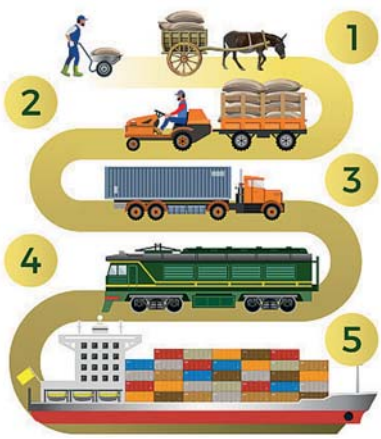

2. *Запропонуй власний критерій періодизації історії людства. Чим він цікавий?*

Первісні люди розмежовували час на основі циклів у природі, вважаючи його повторюваним (циклічним). Періодизацію історії почали відтоді, як було утворено держави і винайдено писемність. Її першими критеріями були правління вождів, типи держав. Давньогрецький мислитель Гесіод поділив історію людства на «золотий», «срібний», «мідний», «героїчний» та «залізний» періоди. У XIV ст. було запропоновано періодизацію історії людства, якою, зі змінами, послуговуються дотепер.

Розуміння періодизації європейської історії увиразнює, робить конкретнішим розгляд хронологічної таблиці.

Хронологічна таблиця — послідовний перелік історичних подій та їх часових меж.

Межі	Назва	Особливості
1	2	3
II млн р. до н. е. — III тис. до н. е.	Первісне суспільство	Родоплемінний устрій. Збиральництво, мисливство та рибальство — провідні види діяльності. Виготовлення знарядь праці з каменю. Започаткування землеробства, тваринництва та садівництва
III тис. до н. е. — V ст. н. е.	Стародавній світ	Заснування держав, винайдення писемності. Початок виготовлення знарядь праці з металів. Розвиток торговельних зв'язків, міждержавні війни. Зародження в Давній Греції та Давньому Римі демократії та громадянина як статусу особистості. Розвиток архітектури, мистецтв і науки. Створення територіально великих держав. Існування залежності одних людей від інших
V ст. н. е. — 1492 р.	Середні віки	Зародження сучасних європейських народів і держав, що було результатом переселення і змішування спільнот. Поширення в Європі християнства та його впливу на життя суспільств. Заснування перших університетів
1492— 1914 рр.	Новий час	Відкриття і завоювання європейцями інших частин світу. Поширення уявлень про права людини. Бурхливий розвиток промисловості завдяки науковим і технічним відкриттям. Зростання міст і збільшення чисельності міського населення

Продовження таблиці

1	2	3
1914 р. — наш час	Новітній час, або сучасна історія	Дві світові війни, які спричинили значні жертви та руйнування. Утвердження прав людини та демократії як основи співіснування людства. Перехід до інформаційного суспільства

1. *Про які періоди європейської історії ти вже знаєш? З яких джерел почерпнуто інформацію?*
2. *Поміркуй, чому пізніші в часі періоди історії значно коротші.*
3. *Чому періоди історії не завжди мають точні дати початку та закінчення?*

3. Періодизація історії України

Періодизація історії України відповідає європейській, її особливості зумовлені становленням та розвитком людського суспільства на українських землях.

Межі	Назва	Особливості
1	2	3
І млн р. до н. е. — ІІІ тис. до н. е.	Первісне суспільство	Поява людей на території сучасної України. Розвиток суспільств мисливців і землеробів-скотарів. Найвідоміша археологічна культура — трипільська. Початок поділу племен на землеробські та скотарські
ІІІ тис. до н. е. — V ст. н. е.	Стародавній світ	Поява перших державних утворень. Утворення грецьких поселень (полісів) у Північному Причорномор'ї. Заселення кочовими народами — кімерійцями, скіфами, сарматами —

Продовження таблиці

1	2	3
		південної та центральної території. Існування Боспорського царства. Через територію України відбувалося Велике переселення народів
V ст. н. е. — 1492 р.	Середні віки	Зародження та розвиток державних утворень на українських територіях: Русі, Королівства Руського, Великого князівства Литовського і Руського, Кримського ханства. Хрещення українців і прийняття ісламу кримськими татарами
1492— 1914 рр.	Новий час	Перебування українців у складі Речі Посполитої та інших держав. Утворення та ліквідація (через кілька століть) козацької держави Військо Запорозьке. Перебування у складі Російської та Австрійської імперій
1914 р. — наш час	Новітній час, або сучасна історія	Створення Української держави та її окупація більшовицькою Росією і Польщею. Перебування у складі Радянського Союзу. Проголошення незалежності і становлення сучасної України

1. *Поміркуй, чому періоди історії України не завжди містять однакові події тих самих періодів історії Європи.*
2. *Які спільні ознаки мають періоди історії України та Європи?*
3. *Запропонуй піктограми для періодів історії України.*

Установлюючи дати подій з історії України, їх варто синхронізовувати з подіями всесвітньої історії. *Синхронні події* — одночасні події. Синхронізація подій допомагає зрозуміти взаємовпливи в розвитку України, Європи і світу.

Назви приклади вживання слова «синхронно».

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

РОЗУМІЮ

1. На малюнку умовно зображено хронологію подій одного дня в житті людини. Що, на твою думку, має бути під номерами 6, 7, 8, 9?

2. З якою метою запроваджено періодизацію історії?
3. Які періоди охоплює історія Європи та України?

РОБЛЮ

1. Склади в довільній формі план підготовки проєкту з історії України на одну з тем, пов'язаних з її періодами.
2. У зошиті за поданим зразком розташуй події в хронологічній послідовності (у формі хронологічної таблиці).

Період	Дата	Подія
Первісне суспільство		
Античність		
Середні віки		
Новий час		
Новітній час		

- 1187 р. — перша згадка назви «Україна» в писемних джерелах.
- IV — середина III тис. до н. е. — розселення племен трипільської археологічної культури на території України.

- 1917 р. — проголошення Української Народної Республіки.
- VIII—VI ст. до н. е. — Велика грецька колонізація.
- 1632 р. — заснування Києво-Могилянського колегіуму.

До якого століття належать події, що датовані роками?

3. За допомогою інтернету знайди події поза межами України, що відбулися синхронно з подіями, зазначеними в таблиці.

ДУМАЮ

1. Чим подібні між собою історія людства та періодизація розвитку людини?
2. Прочитавши фрагмент твору Гесіода про життя людей «золотого» періоду, поміркуй, чи були реально можливими зображені в ньому картини.

Сотворили насамперед людей золоте покоління
Безсмертні боги, власники осель олімпійських.
Був ще Крон-повелитель в той час володарем неба.
Жили ті люди, як боги, з спокійною і ясною душею,
Горя не знаючи, не знаючи праці. І сумна старість
До них наближатися не сміла. Завжди однаково сильні
Були їхні руки і ноги. У бенкетах вони життя проводили.
А вмирали, як ніби охоплені сном. Недолік
Був їм ні в чому не відомий. Великий урожай і рясний
Самі собою давали їм хліборобарні землі. Вони ж,
Скільки хотілося, працювали, спокійно збираючи статки.

3. Чому періодизація історії України тісно пов'язана з історією сусідніх країн?

19. Історичні карти

Як впливають на людей зміни сезонів і погоди?

1. Середовище та його вплив на людину

На людину та її поведінку впливають різноманітні чинники. Одним із них є природне середовище. Його ще називають «довкілля». Люди, пристосовуючись до нього, забезпечують найважливіші свої потреби. Скажімо, у місцевостях із холодним кліматом гостра потреба в теплі. Люди

будують там утеплені житла та виготовляють теплий одяг. У посушливих районах найважливіші доступ і наявність води. У місцевостях із сильними зливами будують житла з надійними дахами. Від наявності будівельних матеріалів залежать форма, розміри та міцність житла.

1. Розглянь зображення. Опиши, як природне середовище вплинуло на конструкції будинків.

Традиційне снігове житло ескімосів Канади

Українська хата XIX ст.

Будинок на палях в Індонезії

2. Які ти знаєш оригінальні будинки інших регіонів нашої планети?

Природне середовище впливає і на господарювання людини. У сприятливих для землеробства місцевостях люди осідали для постійного проживання. Там, де це було неможливо, вони займалися скотарством і мандрували з тваринами в пошуках нових пасовиськ. У місцях, багатих на корисні копалини, вони розвивали ремесла, а згодом — промисловість. На перетині шляхів будували торговельні та адміністративні центри. І тільки з розвитком науки й техніки людина знижувала рівень своєї залежності від природи.

1. Розглянь зображення на стор. 140. Опиши, як природне середовище вплинуло на заняття людей.

Оленярі-саами у Швеції

Оранка в Україні

Мисливці-тубільці в Бразилії

2. *Розвитку яких занять сприяє природне середовище України?*
3. *Чому розвиток науки і техніки допомагає людині знижувати рівень залежності від природи?*

Природне середовище впливає на межі розселення та життєдіяльності людей. У давні часи природними межами були водойми, гори, густі ліси, пустелі. З розвитком технологій і техніки люди почали освоювати нові території. Оскільки місця життєдіяльності відчутно впливають на історію людства, їх ретельно досліджують. Завдяки цьому ми дізнаємося про тих, хто проживав у конкретній місцевості.

1. *Який народ більш захищений від нападів ворогів — острівний чи степовий?*
2. *Що сприяє надійнішій обороні кордонів — ліси чи гори?*
3. *Чому люди живуть в одній місцевості декілька тисячоліть, а в іншій значно менше? Із чим це пов'язано?*
4. *Як середовище може впливати на діяльність людей?*

2. Історичні карти та їх види

Основний інструмент вивчення простору — карта (мапа).

Карта — зображення території земної поверхні, що побудоване в певному масштабі та виконане за допомогою умовних знаків.

Землю досліджує географія. Вона забезпечує історію знаннями про простір. Поверхня Землі, як відомо, зазнавала змін. Де, коли і якими вони були, також важливо знати. Цим займається історична географія.

1. Які види карт ти знаєш?
2. Які факти можна дізнатися з поданої карти?
3. Чому для розуміння історії потрібна карта?

На основі роботи фахівців з історичної географії та історії створюються історичні карти.

Історична карта — карта, що відображає події, які відбувалися на конкретній території в конкретний час.

Історичні карти дають уявлення про історичний простір, місце події та її перебіг. Тим, хто вміє розшифровувати умовні позначення, легко сприйняти і зрозуміти інформацію, яку вони подають.

Існує кілька видів історичних карт. *Загальні карти* відображають історичні події в країні чи групі країн, ста-

новище цих країн у конкретний момент історії. *Оглядові карти* фіксують послідовність подій у розвитку явища чи процесу, найчастіше — територіальні зміни. *Тематичні карти* розкривають окремі події, аспекти історичного процесу чи явища. На них немає позначок, які не стосуються теми. Різновидом тематичних карт є карти-схеми, наприклад зображення битви — «Берестецька битва».

Загальна карта
«Гетьманщина. 1764 р.»

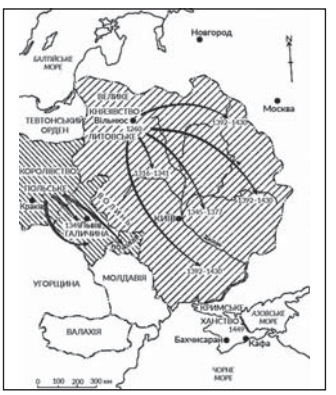

Оглядова карта
«Розширення Великого князівства Литовського»

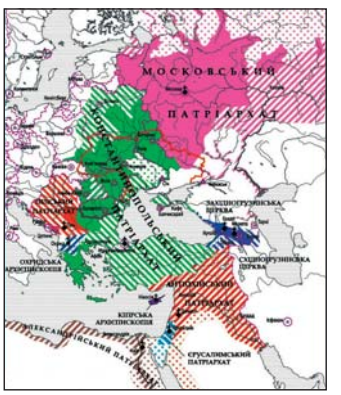

Тематична карта
«Православні церкви на 1683 р.»

Доведи, що подані карти є історичними.

3. Робота з історичною картою

На історичній карті інформація подана за допомогою умовних позначень.

Інформація	Умовні позначки
1	2
Територія земної поверхні у конкретний час	Контури та кольорові виокремлення земної поверхні, водойм. Інколи виокремлюють кольором природні умови та рельєф
Кордони спільнот, країн, релігій	Контури, виокремлення кольором територій, різні види штрихувань

Продовження таблиці

1	2
Об'єкти, зокрема поселення, події, пам'ятки	Піктограми
Напрямки руху мандрівників, торговців, армій, переселенців	Стрілочки, криві лінії, інколи з піктограмами
Додаткові елементи	Піктограми, таблиці, діаграми, графіки, схеми

У роботі з історичними картами важливо правильно розуміти:

- площину карти — відображення історичних фактів на поверхні Землі;
- легенду карти — зміст нанесених на карті умовних позначок;
- масштаб карти — відношення реальних розмірів об'єкта до його розміру на карті.

1. *Ознайомся з картою на стор. 144. Які факти можна з неї дізнатися?*
2. *Які позначки не відображені в легенді карти, але використані? Чому?*
3. *Наведи приклади умовних позначок. Покажи їх на карті.*
4. *Як показують на карті кордони, об'єкти, напрямки?*

З історичною картою краще працювати послідовно:

- ознайомся з її назвою (переконайся, що саме ця карта тобі потрібна);
- вивчи легенду карти (завдяки цьому стане зрозуміло, про які факти вона повідомляє);

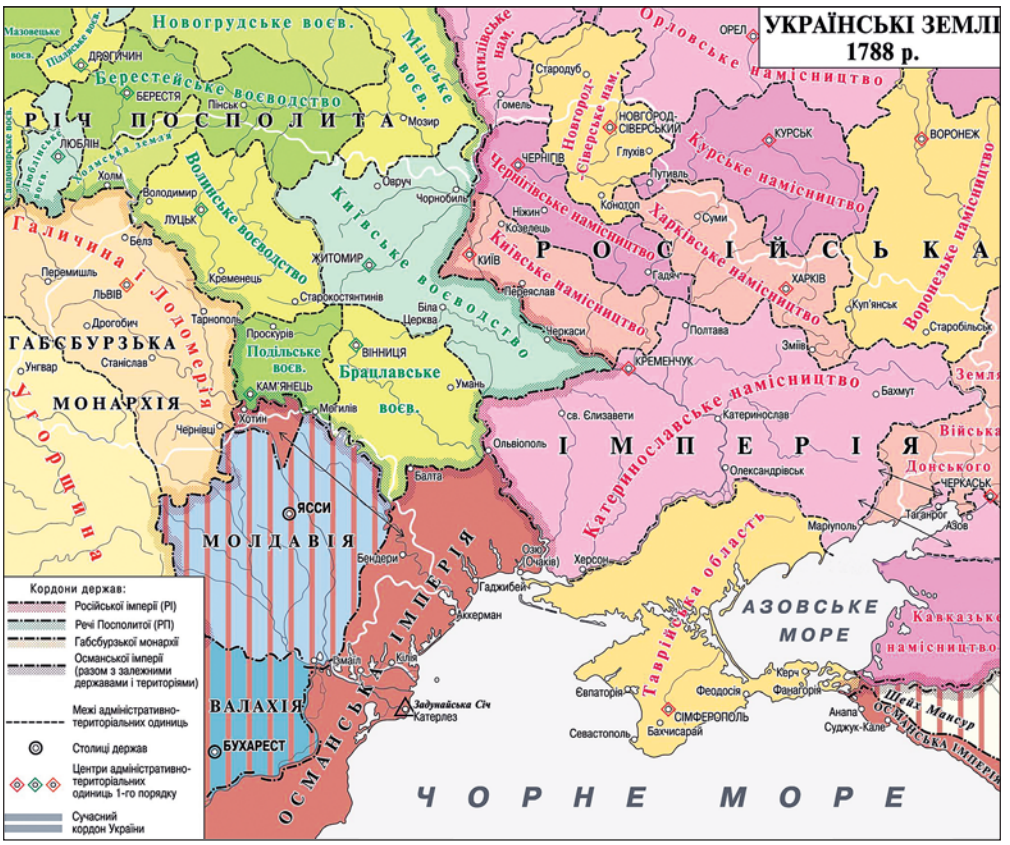

- визнач географічне розташування потрібного історичного об'єкта (опиши, які географічні об'єкти розташовані біля нього);
- ознайомся з масштабом карти (за потреби вираховувати справжні величини на карті: площі держав, відстані походів, протяжність торгових шляхів тощо).

1. Чому в описі історичні об'єкти подають разом із географічними?

2. Скористайся пам'яткою і визнач розташування Таврійської області.

Для закріплення знань з історії використовують контурні карти.

Контурні карти — карти, що фіксують контури географічних об'єктів.

На контурні карти наносять умовні позначки і завдяки цьому створюють власні історичні карти.

Працювати з контурною картою варто за такою послідовністю:

- занотуй завдання, яке потрібно виконати (на деяких контурних картах вони вже надруковані);
- знайди потрібний шаблон контурної карти;
- створи легенду (запропонуй свої умовні позначки);
- перенеси умовні позначки на площину карти.

1. *Розглянь зразок контурної карти. Чим вона відрізняється від історичної?*
2. *Які знання потрібні для роботи з контурними картами?*

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

РОЗУМІЮ

1. Як середовище впливає на потреби людини та їх задоволення?
2. Чим різняться історичні карти різних видів? Розподіліть назви карт за видами: «Українські землі у XV — першій половині XVII століття», «Збільшення території Київської держави в X—XI століттях», «Трипільська культура».
3. До якого виду належить карта, створена в 1980 р. українцями, які живуть у США?

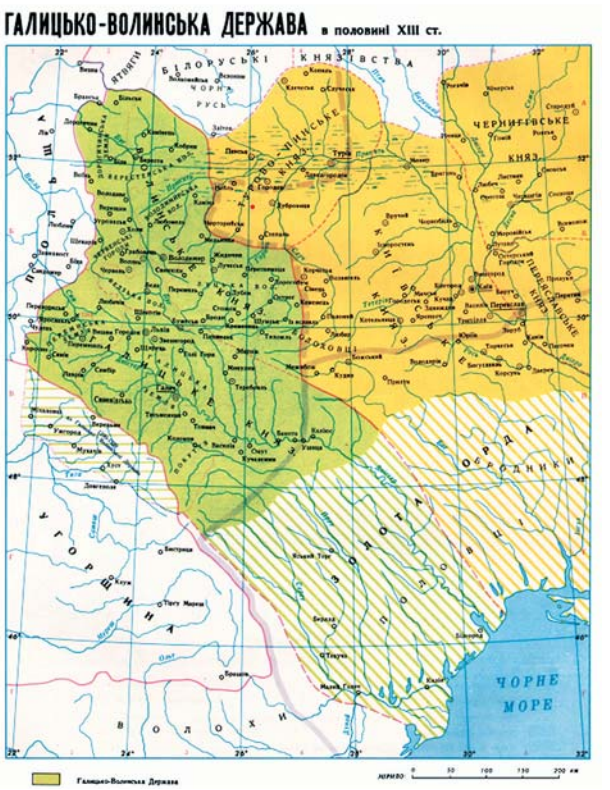

4. Які групи умовних позначок наявні на історичних картах? До яких умовних позначок можна зарахувати подані нижче? Що можна зобразити за допомогою таких позначок?

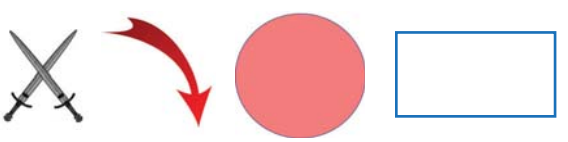

РОБЛЮ

1. Створи мапу суджень «Вплив природного середовища на потреби людини».
2. Створи за допомогою олівців карту свого населеного пункту.
3. Створи піктограми для позначення міста, села, університету, монастиря, ярмарку.

ДУМАЮ

1. Як природне середовище впливає на сучасне життя в Україні? Як людина впливає на природне середовище?
2. Чи є історичними карти, які показують розселення динозаврів? Обґрунтуй свою думку.
3. Для чого під час вивчення історії використовують контурні карти?

20. Карта як джерело інформації

Чи доводилося тобі користуватися картою? Якщо так, то з якою метою?

1. Відображення історії України на карті

Упродовж кількох тисячоліть на території України відбувалося багато історичних подій, процесів та явищ. Їхню багатогранність зобразити на одній карті неможливо. Саме тому дотепер створено сотні карт, кожна з яких відображає конкретний епізод історії, подію, процес чи явище. Залежно від тематики історичні карти об'єднують у збірки карт — *історичні атласи*. В атласах можуть бути зібрані карти, які висвітлюють бойові дії за конкретний період або розвиток територій. Для учнів і учениць створюють історичні атласи, які допомагають їм опановувати навчальний предмет.

Перші карти із зображенням території України було створено в XIV ст. Однією з них була карта із середньовічного універсального Каталанського атласу світу 1375 р.

1. Знайди на карті територію України.
2. Які особливості зображення на карті ти помітив/помітила?

Фрагмент Каталанського атласу світу

Сучасні історичні карти виконані на основі новітніх історичних досліджень, зображення на них значно чіткіші, усі умовні позначки супроводжені легендами.

Мапа «Україна або козацька земля з прилеглими провінціями Валахії, Молдавії і Малої Татарії, зображена Йоганом-Баптистом Гоманном», Нюрнберг, 1716 р.

Україна в 1709—1750 рр. (Атлас. Історія України. 8 клас. — Київ : Картографія, 2014)

1. Порівняй обидві карти. Які відмінності ти помітив/помітила?

2. *На якій карті більше історичної інформації? Що дає підстави так стверджувати?*
3. *Що можна дізнатися з карти, створеної в 1716 р.?*
4. *Яку інформацію ти дізнаєшся із сучасної карти?*

2. Держава Україна та її сусіди

Кожна країна має кордони із сусідніми країнами. Україна межує з Білоруссю, Молдовою, Польщею, Росією, Румунією, Словаччиною, Угорщиною.

Державний кордон — межі сухопутної, водної території держави та її повітряного простору.

Протяжність кордону України становить майже 7000 км. Найдовший кордон з Росією.

1. *Розглянь карту і назви дві країни, з якими Україна має найкоротший кордон.*
2. *Розглянь карту і визнач, до кордону з якою країною ми живемо найближче.*

Територія України формувалася впродовж тисячоліть. Останні зміни відбулися в 1954 р. У 1991 р. було проголошено незалежність України у межах цих кордонів. Це затверджено в Конституції України, у статті 2 якої зафік-

совано: «Територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканною». Кордони України визнані іншими державами.

1. *Прокоментуй зображення. Як вони між собою поєднані?*
2. *Назви країну, з якою на малюнку межує Україна.*

Україна прагне жити зі своїми сусідами в мирі та злагоді. Через її кордони відбуваються обмін товарами, щорічне переміщення мільйонів людей. Україна обрала курс на входження до європейської спільноти держав — Європейського Союзу та Організації Північноатлантичного договору (НАТО). Ці міждержавні об'єднання дотримуються цінностей демократії та прав людини.

Добросусідським відносинам України стала на заваді агресивна поведінка Російської Федерації, яка у 2014 р. захопила Крим і розпочала військові дії на Сході країни. Унаслідок цього Україна бореться за відновлення цілісності своєї території.

1. *Чому вигідно співпрацювати з країнами, які дотримуються цінностей демократії та прав людини?*
2. *Чому загарбання Російською Федерацією Криму не визнала більшість країн світу?*

3. Історико-етнографічні регіони України

Історичні та суспільні процеси, які відбувалися на території України, створили унікальні регіони, що характеризу-

ються особливостями історії, мови, культури, елементами ідентичності.

Історико-етнографічний регіон — частина території розселення народу, що має особливості історії, мови, побуту, культури.

1. *Розглянь карту історико-етнографічних регіонів України. Як називається регіон, у якому ти живеш? Якщо він не зазначений на карті, знайди його за допомогою пошукових систем.*
2. *З якою країною чи історико-етнографічним регіоном України межує твій регіон?*
3. *Чому кордони між історико-етнографічними регіонами не тотожні адміністративним і державним?*

Регіони формувалися впродовж багатьох століть. На більшості територій українці жили здавна, на деяких жили інші етноси. Між сусідніми етносами відбувалися різноманітні взаємовпливи, їхнім результатом є розмаї-

тість культури, побуту, звичаїв, мови, господарської діяльності, фольклору.

1. *Розглянь сучасні малюнки костюмів і фото садиб з Національного музею народної архітектури та побуту України. Знайди ці регіони на карті.*
2. *Які спільні та відмінні ознаки костюмів ти зауважив? Із чим це пов'язано, на твою думку? Про що це свідчить?*
3. *Які спільні та відмінні ознаки будинків ти зауважив? Із чим це пов'язано, на твою думку? Про що це свідчить?*

Закарпаття (Закарпатська обл.)

Полісся (Чернігівська обл.)

Наддніпрянщина (Черкаська обл.)

Слобожанщина (Харківська обл.)

Хата із с. Сімерки Закарпатської області XIX ст. (Закарпаття)

Хата із с. Мамекине Чернігівської області XIX ст. (Полісся)

Садиба із с. Новоохтирка Луганської області XIX ст. (Слобожанщина)

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

РОЗУМІЮ

1. Чому карту можна вважати історичним джерелом для вивчення історії України? Чи є карти первинними джерелами?
2. Чому перші історичні карти були неточними?
3. Як позначено Державний кордон України на місцевості?

РОБЛЮ

1. Скориставшись інформацією цього параграфа, знайди відповідність між частиною України та історико-етнографічним регіоном/регіонами, що, на твою думку, припадають на ці частини України.

   Північ України —
   Схід України —
   Захід України —
   Південь України —
   Центр України —

2. Які країни-сусіди України позначені на карті/мапі цифрами від 1 до 7?

3. Створи правила під загальною назвою «Що і як зображують на історичній карті?». Наприклад, території, місця подій, пересування військ, події, міста тощо. Для цього скористайся наведеними в параграфі зразками карт.

ДУМАЮ

1. Чому на картах України, створених багато століть тому, написи зроблено латиною або іншими іноземними мовами?
2. Чи може Україна контролювати останніми роками всі свої кордони? Поясни свою відповідь.
3. З якою метою створено подану карту України? Що з неї можна дізнатися?

21. Узагальнення теми 3 «Час і простір»

Вивчаючи цю тему, ви з'ясували важливість знань про час і простір для пізнання минулого людства.

У процесі історичних досліджень важливо встановити, коли відбулася подія, як довго тривав історичний процес. Історична хронологія є важливою дисципліною, що допомагає встановити тривалість подій, явищ і процесів. Із цією метою ви можете скористатися такими одиницями часу, як десятиліття, століття, тисячоліття. Для обліку дат застосовують математичні операції та вміння. Упорядкований облік забезпечує розміщення дат на лінії часу, вправне орієнтування в історичних календарях і літочисленнях.

В історії людства важливо розрізняти періоди його розвитку. Розвиток людини теж охоплює конкретні періоди. У них є спільне — те, що властиве всім людям, й індивідуаль-

не — те, що залежить від фізіологічних і соціальних особливостей конкретної людини, а також те, як вона розпоряджається своїм часом.

Історія людства складається з періодів, кожен із них має назву, характерні особливості та обмежений рамками часу. На перших порах учені самостійно визначали історичні періоди. Пізніше було розроблено єдину періодизацію історії. Відповідно до неї історія України охоплює первісні часи, стародавній світ, середньовіччя, новий час, новітній час.

Усі ми живемо у природному та суспільному середовищах. Природне середовище називають ще довкіллям. Середовище завжди впливає на життя людей. Сучасні гаджети дають змогу визначити місце перебування і навіть установити, чим займається конкретна людина.

Упродовж історії в різних місцевостях відбувалося багато подій. Для їх фіксування створюють історичні карти (мапи). На них за допомогою умовних позначок (легенд) ми позначаємо історичні процеси, події та явища. Створенню власних карт, поглибленню знань допомагають контурні карти, які кожен може заповнювати самостійно.

Історична карта є джерелом інформації, адже вона відображає минуле народу, держави. З часом люди дізнаються і накопичують дедалі більше інформації, дослідники історії постійно оновлюють дані. Завдяки цьому сучасні карти містять детальну інформацію про події минулого.

Карти з історії України створювали впродовж багатьох століть, на сьогодні їх дуже багато. Ці карти об'єднують за тематикою, а для учнів/учениць створюють історичні атласи. Карти України розкривають також історію сусідніх держав. Ці знання дуже важливі, адже історія України пов'язана з історією країн, з якими вона межує. Одна із сусідніх держав — Росія — у 2014 р., порушуючи міжнародні договори, зазіхнула на українські землі, фальшиво пояснюючи, що це їхні історичні території. Насправді ці території — українські, що підтверджують дані, зафіксовані й на історичних картах. Правда історії авторитетно переконує, що ці території обов'язково треба повернути.

Упродовж тривалого часу на землях України формувалися історико-етнографічні регіони. Люди, які проживають у кожному з них, по-своєму будували житло, влаштовували побут, виготовляли одяг, творили пісні. Усвідомлюючи свою самобутність, вони вважають себе українцями і є ними.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Виконай завдання, скориставшись переліком історичних подій:
   - Які з перелічених подій відбулися в одному столітті; в одному тисячолітті? Назви ці століття і тисячоліття.
   - Створи лінію часу вказаних подій.
   - Знайди події, які відбулись одночасно.
   - Скільки років, століть минуло між найранішою і найпізнішою датами в поданому переліку?

   Перелік історичних подій

   1875 р. — відкриття Чернівецького університету.
   988 р. — запровадження християнства як державної релігії в Київській державі — Русі-Україні.
   1917 р. — утворення Української Центральної Ради (УЦР).
   1113 р. — створення «Повісті минулих літ».
   1187 р. — перша згадка назви «Україна» в писемних джерелах.
   1556—1561 рр. — створення Пересопницького Євангелія.
   1954 р. — входження Кримської області до складу України (УРСР).
   2013—2014 рр. — Революція гідності.
   1586 р. — заснування першої братської (слов'яно-греко-латинської) школи у м. Львові.
   1805 р. — відкриття університету в м. Харкові.
   1556 р. — заснування князем Дмитром Вишневецьким на о. Мала Хортиця Січі.
   1187 р. — створення «Слова о полку Ігоревім».
2. За згодою дорослих членів родини склади хронологічну таблицю життя своєї родини або свого власного життя з тих подій, які відомі тобі й твоїм рідним (або склади хронологічну таблицю життя видатної особистості). У таблиці має бути не менше п'яти подій.

Дата	Подія

3. На контурній карті України познач місця, пов'язані з історією твого життя і твоєї родини. Обов'язково склади легенду карти.
4. Зістав номер карти, що зображує історико-етнографічний регіон, який подано жовтим кольором, з його назвою, поставивши число у відповідну клітинку.

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

Волинь		Наддніпрянщина	
Крим, Таврія, Приазов'я		Полісся	
Запорожжя і Донеччина		Галичина	
Північне Причорномор'я і Буджак		Слобожанщина	
Поділля		Буковина і Закарпаття	

5. Виконай завдання, використавши зображення трьох карт (стор. 158—159):
   - Опиши умовні позначки, подані на карті.
   - Назви столиці та найбільші міста вказаних держав.
   - Зістав картографічну інформацію різних історичних періодів. Які спільні ознаки можна виділити? Чим різняться ці карти?

1. Карта Київської держави — Русі-України — у XII ст.

2. Українське козацтво в XVI—XVII ст.

3. Україна в 1919 р.

Тема 4

Мій край та його історія

22. Мій рід

Хто завжди готовий прийти тобі на допомогу? До кого ти поспішаєш з радісною звісткою і можеш зателефонувати будь-коли? З ким ти святкуєш найважливіші події? Де тебе завжди чекають, виглядаючи з дороги? Пригадай з молодших класів, як ти створював лепбук (папку, мінікнижку) про родину. Що означає слово «родина»?

1. Рід, родина

Важко знайти у світі щось дорожче для людини, ніж її сім'я та родина. Вона є джерелом тепла і сили людини. Тут вона отримує перші уроки життя.

Сім'я — група людей, які спільно проживають, господарюють, мають взаємні права та обов'язки.

Сім'ю зазвичай утворюють чоловік і жінка, які перебувають у шлюбі, їхні діти й інші особи, між якими є родинні зв'язки. У сім'ї людина знаходить розуміння, підтримку, турботу й захист. Спільні справи і свята, співпереживання та взаємопідтримка роблять сім'ю міцною.

1. *Яких видів діяльності потребує господарство сім'ї?*
2. *Для чого в сім'ї розподіляють обов'язки? Які обов'язки є в тебе?*

3. *Розглянь ілюстрацію та визнач, які бувають види сімей. Можливо, на малюнку не зображено всіх видів сімей?*

4. *Чим відрізняється сім'я від родини?*
5. *Як ти розумієш слова українського вченого Івана Огієнка: «Сім'я — це домашня церква, на якій весь світ стоїть, як на скелі своїй».*

Сім'ю часто називають родиною, однак така назва є не зовсім точною.

Родина — це велика група людей, які поєднані родинними зв'язками.

Людей, поєднаних родинними зв'язками, називають *родичами*. Спорідненість є найхарактернішою ознакою родини та родичів. Найближча спорідненість — біологічна. Саме вона є основою роду.

Рід — група людей, що походять від одного предка.

Предка, від якого походить рід, називають його *засновником* чи *засновницею*.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Це відбулося в Давній Греції. Нащадок давнього роду Гармодія дорікнув військовому командирові Іфікратові в безрідності. Іфікрат відповів: «Мій рід на мені починається, твій на тобі закінчується».

Як ти розумієш ці слова?
Кожна людина хоч раз у житті запитує себе: «Хто я? Хто мої предки? Звідки мої корені?». У цих роздумах вона переконується, що історія сім'ї, роду, родини пов'язана з історією країни. Це означає, що, досліджуючи історію роду, ти більше дізнаватимешся про історію нашого народу.

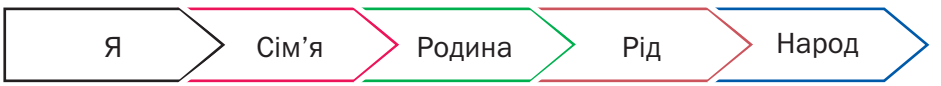

Пригадай визначення понять «країна» і «народ».

2. Історія мого роду. Родовідне дерево

Кожна людина має знати і шанувати свій рід. І що більше дізнається про нього, що багатша її пам'ять про предків, то сильніше вона береже і підтримує своїх родичів.

Родичі кожного ступеня спорідненості мають свої назви. Тих, хто є родичами на основі біологічної спорідненості, називають «мама», «тато», «сестра», «брат», «бабуся», «дідусь», «онук», «онука», «тітка», «дядько». Про людей, яких поєднує духовна спорідненість, кажуть «хрещений», «хрещена», «кум», «кума», «хрещеник», «хрещениця». Щодо споріднених на основі шлюбу застосовують назви «дівер» (брат чоловіка), «зовиця» (сестра чоловіка), «невістка» (дружина сина), «зять» (чоловік доньки), «свекор» (батько чоловіка), «свекруха» (мати чоловіка), «тесть» (батько дружини), «теща» (мати дружини). Особи, які стали родичами на основі усиновлення та удочеріння, — «названий син», «названа донька», «прийомна дитина», «прийомні батьки».

ЦІКАВО ЗНАТИ

Більшість українців отримали прізвища після того, як у 1632 р. київський митрополит Петро Могила доручив священникам вести облік народжених, одружених, померлих.

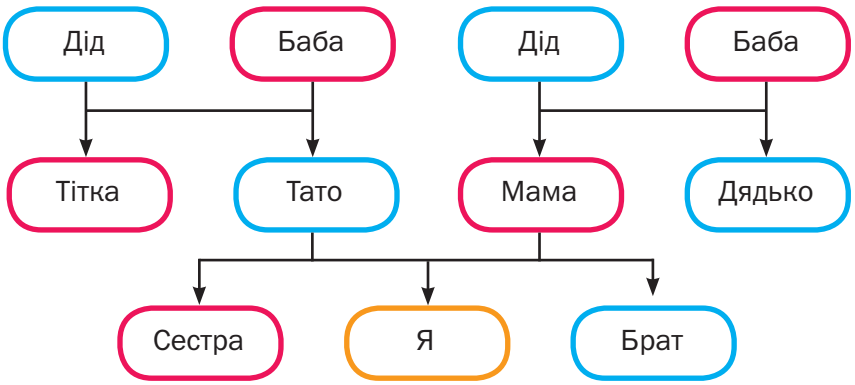

1. *Як ти вважаєш, навіщо людині потрібно знати родинні зв'язки?*
2. *Склади розповідь про свою родину за схемою.*

Історію роду досліджує спеціальна наука — *генеалогія*. Результати її досліджень — визначення переліку осіб, які утворюють рід, з поданням відомостей про кожну з них й оформлення родовідного дерева.

Родовідне дерево — схема родинних зв'язків.

На його «стовбурі» позначають людину, від якої іде розгалуження «гілок», де розміщені батьки, дідусі й бабусі та інші предки. Свій маленький листочок на цьому дереві має кожен член родини.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Французький історик Шарль Мартен підрахував, що в кожної людини є один батько і одна мати, 2 дідусі та 2 бабусі, 4 прабабусі й 4 прадідусі, 8 прапрадідусів і 8 прапрабабусь. У 10 коліні роду кожна людина може мати 1024 предки.

Сучасні дослідження родоводу вже не обходяться без інформації з інтернету. За її допомогою люди знаходять своїх

предків і далеких родичів, а також багато історичних і довідкових відомостей, зокрема про походження прізвищ.

1. Скористайся інтернетом та віднайди дані про походження свого прізвища та імені, а також імен рідних.
2. Що нового ти дізналася/дізнався з історії походження свого прізвища та імені?

3. Участь рідних у подіях історії України

Історія родів і родин є важливою частиною історії нашої Батьківщини — України. Недарма існує прислів'я «Без сім'ї і свого роду — немає нації, народу». Ми усвідомлюємо, що народні традиції, історичні події пов'язані з конкретними людьми, які їх започатковували, брали в них участь чи були свідками.

Відомий український письменник і кінорежисер Олександр Довженко зазначав: «...приходить час, коли вивчені в давно минулому дитинстві байки... виринають у пам'яті», так само, «як і непереможне бажання, перебираючи дорогоцінні дитячі іграшки... усвідомити свою природу... Сучасне завжди на дорозі з минулого в майбутнє».

1. Як ти розумієш слова О. Довженка?
2. Яке значення, на думку письменника, має вивчення історії рідного краю, свого народу та свого роду?

У кожній сім'ї є архів — свідоцтва про народження, атестати про закінчення школи, довідки, посвідчення про нагороди, публікації, листи, фотографії. Такі архіви варто зберігати, поповнювати й досліджувати. У них можна віднайти не лише факти з історії роду, а й факти з історії держави.

Які види джерел є у твоєму сімейному архіві?

Зі спогадів Василіси Мазурчук

Івана Михайловича Андруха, 25-річного юнака, котрий понад усе в житті любив свободу і не соромився бути тим, ким він є, забрали. Не просто забрали, ні. Діда забрали за доносом, через участь у «Просвіті» й ОУН. Його жорстоко допитували, двох товаришів розстріляли, іншим трьом присвоїли «ворога народу» й засудили на заслання в Магадан. Для вас — це точка на карті, а для моєї родини — це табори ГУЛАГу. Це товарні вагони, де людей у сніг і мороз, стоячи, немов скот, гнали на Північ. Без води та їжі. Доїхати було справжнім героїзмом тіла й духу. Бо люди помирали сотнями ще на шляху потяга.

На мою родину чекала повна конфіскація майна. «Політичні» зазнали найбільш жорстоких тортур. Саме тоді, коли тіло прадіда, Михайла Гордійовича, прошила куля і його серце спинилося від кількості вогнестрільних ран.

П'ятнадцять років таборів. Якимось дивом дід вижив, зустрів учасницю бойових дій, ветерана червоної армії Мотрону Никифорівну. Народилася мама. Родина повернулася до України, додому. Вже після смерті Сталіна. Потім, вже під час становлення української незалежності, народилася я.

https://www.radiosvoboda.org/a/vijna-u-spohadax/29930761.html

1. *Який вид джерела подано?*
2. *Обговоріть разом, про що можна дізнатися із цієї розповіді.*
3. *Про які реальні історичні факти повідомляє оповідачка?*

Відновлення сімейної історії та складання свого родоводу — дуже захопливе і цінне заняття. Ти відчуєш смак по-

шуку і дослідження інформації, створення літопису роду й усвідомиш, що зробив/зробила дуже важливу справу для себе і своєї родини.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

РОЗУМІЮ

1. Як ти розумієш значення термінів «сім'я», «рід», «родина», «родинне дерево»?
2. Назви членів твоєї родини та вкажи родинні зв'язки між ними.
3. Поясни, навіщо досліджувати історію свого роду, своєї родини.

РОБЛЮ

1. Які асоціації в тебе викликає слово «родина»? Занеси ці слова до схеми.

2. Створи своє родинне дерево у вигляді малюнка (можна комп'ютерного) або родинне дерево видатної історичної постаті.
3. Розв'яжи кросворд. Відгадай слово у виокремлених клітинках. 1. Предмет, який оберігає тебе, твою родину, твій дім. 2. Вона може бути рідна, а може бути двоюрідна. 3. Країна, у якій ти проживаєш зараз. 4. Родинне ... . 5. Ти і твоя рідня. 6. Сімейна цінність. 7. Історія твого життя. 8. Графічний символ роду. 9. Місце, де ти народився. 10. Ти сам. *Відповіді на с.* 213.

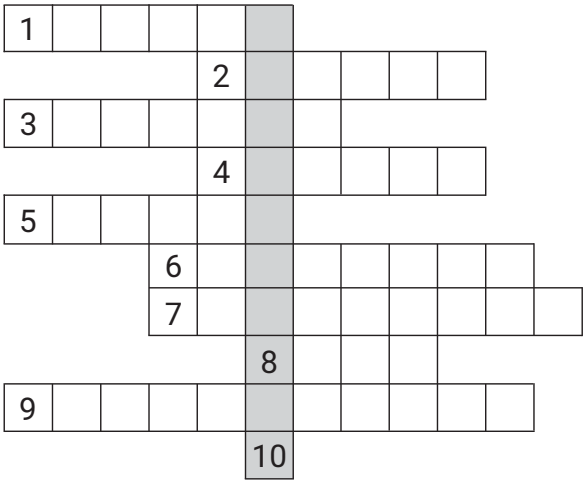

ДУМАЮ

1. Подумай, яке значення має дослідження історій усіх родин для історії України.
2. Чи завжди з висловом «Людина без роду — це листок, відірваний від дерева» треба погоджуватися?
3. Поясни важливість родинних зв'язків.

23. Побут людей

Які ти маєш обов'язки в сім'ї?

1. Сімейні стосунки

Коли чоловік і жінка вирішують створити сім'ю, вони мають усвідомлювати, що їм доведеться разом вести спільний побут.

Побут — звичаї проживання.

Спільний побут означає, що одні справи люди роблять разом, а інші погоджують між собою. І завжди вони готові допомогти одне одному.

Прочитай українські народні прислів'я на стор. 168 та поясни їх.

- *Дерево тримається корінням, а людина — сім'єю.*
- *У сім'ї і каша густіша.*
- *Сім'ї, де допомагають одне одному, біди не страшні.*
- *Згода і лад у сім'ї — скарб.*

Сімейний устрій (спосіб життя, порядок) неоднаковим був у різні часи. Кожен народ по-своєму його організовує. За одними звичаями, головою сім'ї була чи є жінка, за іншими — чоловік. Устрій, за якого жінки домінують у сім'ї, суспільстві й державі, називають *матріархатом*, а коли домінують чоловіки — *патріархатом*.

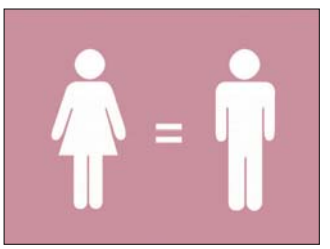

Погодься, що нерівноправні стосунки можуть робити людей нещасливими. Кому сподобається, що хтось один у сім'ї має багато обов'язків, його права ігнорують, а в іншого — тільки привілеї?

Основою сучасної сім'ї є рівноправні стосунки. Рівноправність у сім'ї та захист прав кожного з подружжя гарантує законодавство України. За власною волею подружжя може укладати письмові або усні угоди про правила співжиття та розподіл обов'язків. Інші дорослі, що живуть у сім'ї, мають рівні права з подружжям.

Чи згоден/згодна ти з думкою, що найкраща сім'я там, де чоловік і дружина — друзі?

Статті Сімейного кодексу України

Стаття 49. Право на материнство.

Стаття 50. Право на батьківство.

Стаття 51. Право дружини та чоловіка на повагу до своєї індивідуальності.

Стаття 52. Право дружини та чоловіка на фізичний та духовний розвиток.

Стаття 53. Право дружини та чоловіка на зміну прізвища.

Стаття 54. Право дружини та чоловіка на розподіл обов'язків та спільне вирішення питань життя сім'ї.

1. Дружина, чоловік мають право розподілити між собою обов'язки в сім'ї. …

2. Усі найважливіші питання життя сім'ї мають вирішуватися подружжям спільно, на засадах рівності. …

Стаття 55. Обов'язок подружжя турбуватися про сім'ю.

1. Дружина та чоловік зобов'язані піклуватися про побудову сімейних відносин між собою та іншими членами сім'ї на почуттях взаємної любові, поваги, дружби, взаємодопомоги.

2. Чоловік зобов'язаний утверджувати в сім'ї повагу до матері.

Дружина зобов'язана утверджувати в сім'ї повагу до батька. …

4. Дружина та чоловік зобов'язані спільно дбати про матеріальне забезпечення сім'ї.

Стаття 56. Право дружини та чоловіка на свободу та особисту недоторканність.

1. *Поясни зміст поданих статей Сімейного кодексу України.*
2. *Наведи приклади на підтвердження своєї думки.*
3. *Чому важливо дотримуватися рівноправ'я в сім'ї?*
4. *Пригадай, що таке демократія. Чому вона має бути основою стосунків у сім'ї?*

Батьки мають права і обов'язки щодо виховання та розвитку дитини. Сімейний кодекс і Конвенція про права дитини захищає дітей, якщо їхні права порушуються.

1. *За QR-кодом (https://coe.int/uk/web/compass/convention-on-the-rights-of-the-child) опрацюй у парах стислий виклад Конвенції про права дитини.*
2. *Які статті, на твою думку, безпосередньо стосуються дитини в сімейних взаєминах?*
3. *Прокоментуй обрані статті.*

2. Домашнє господарство

Члени сім'ї живуть в одному будинку, об'єднують свої доходи і спільно їх використовують, ведуть спільне домашнє господарство.

Господарство — виробництво, розподіл, обмін та споживання товарів і послуг задля задоволення потреб.

Домашнє господарство переважно є натуральним.

Натуральне господарство — діяльність для задоволення власних потреб, а не для продажу.

Натуральне господарство зародилося в первісні часи, коли сім'ї здобували їжу, виготовляли одяг і будували житло лише для себе. До появи міст і розвинутої торгівлі всі люди займалися натуральним господарством.

1. *Поясни, чому приготування їжі, прибирання, прання, вирощування продуктів на власній ділянці є елементами натурального господарства.*
2. *Чи стикався/стикалася ти з натуральним господарством? Що це було: ферма, приватне подвір'я, щось інше? Що тебе вразило?*

Засоби, які сім'я може використати в домашньому господарстві, називають *ресурсами*. Деякі з них із часом втрачають свою придатність і виходять з ладу. Такими є *матеріальні ресурси* — інструменти, знаряддя, техніка. Їх

потрібно бережно використовувати. Інші ресурси можуть залишатися незмінними, наприклад — бажання працювати або розвиватися, вміння, навички, досвід. Їх називають *нематеріальними ресурсами*. Важливо також розвивати й раціонально використовувати *фінансові ресурси*.

РЕСУРСИ СІМ'Ї

Нематеріальні	**Матеріальні**	**Фінансові**
Бажання, вміння, навички, досвід кожного члена сім'ї до праці	Будівлі, земельна ділянка, техніка, предмети побуту	Гроші, рахунки в банку, цінні папери

1. *Пригадай кінофільм або мультфільм, у яких ідеться про життя сім'ї, сімей. Якими видами ресурсів володіють окрема сім'я або сім'ї із цих мультфільмів/кінофільмів?*
2. *Можливо, ти згадаєш, на що витрачають ресурси члени цих родин?*

Тисячоліттями обов'язки в сім'ї поділяли на чоловічі та жіночі. Жінки займалися домашнім господарством — готували їжу, шили одяг, створювали затишок у домі та виховували дітей. А чоловіки повинні були матеріально забезпечувати сім'ю, захищати її, приймати важливі рішення. Спільними для них була турбота одне про одного, про дітей та інших членів сім'ї.

Як розподіляли обов'язки між чоловіками та жінками за первісного суспільства? Чи існує такий розподіл у сучасних сім'ях? Чому?

Сучасні сім'ї будують стосунки на засадах рівноправності. Зазвичай працюють і чоловік, і жінка, обоє дбають про матеріальне забезпечення. Домашні обов'язки розподіляють рівномірно, багато справ роблять разом. У таких сім'ях панують справедливість, злагода і благополуччя.

3. Харчування, одяг, житло

Основний обов'язок сім'ї полягає в задоволенні базових потреб кожного. Такими є потреби в харчуванні, одязі та житлі.

У первісні часи люди харчувалися тим, що давала їм природа. Поступово вони вчилися розводити домашніх тварин, обробляти землю, вирощувати сільськогосподарські культури, готувати їжу з використанням вогню. Харчування ставало різноманітнішим.

Якісна їжа є важливою передумовою здоров'я, фізичного розвитку, повноцінного життя людини. Під час її готування продукти поєднують і піддають температурній обробці. Цей процес називають *кулінарією*. Кожен народ має свою історію, культуру готування та споживання їжі.

1. Розглянь зображення. Які страви традиційної української кухні ти знаєш?

2. Інформацію про невідомі тобі страви знайди в інтернеті.

3. Які традиційні національні страви готують у твоїй сім'ї?

4. Яку страву любиш готувати ти?

Перший одяг, який люди навчилися виготовляти, був із шкури тварин. Потім його робили з волокон рослин і шерсті тварин. Головне призначення одягу — захист тіла від холоду, спеки, вологи, сторонніх поглядів. Важливо також, наскільки він прикрашає людину. Для цього використовували крій (фасон), оздоблення вишивкою й деталями. Заможні люди намагалися підкреслити свій статус дорогими речами.

Сучасний одяг виготовляють із різноманітних матеріалів, багато з яких мають штучне походження. Він став демократичнішим — у різних країнах люди різних статків одягаються однаково. На вибір одягу впливає *мода* — домінування специфічного смаку.

1. Розглянувши ілюстрації, простеж, як змінювався одяг упродовж кількох століть.

Київська держава Русь-Україна | Козацька доба | Кінець XVIII — початок XIX ст.

Письменники і письменниці України XIX ст.

80-ті роки XX ст.

2. Який одяг більше тобі подобається: з минулого чи сучасний? Чому?

Первісні люди споруджували житла з гілок дерев. Згодом використовували для цього шкуру та кістки тварин, зокрема мамонтів. У горах вони обживали печери. Традиційне житло українського селянства — хата. У ній зазвичай були одна кімната, побілені стіни з дерева чи глини, піч, солом'яний або дерев'яний дах, глиняна підлога, прості меблі, глиняний та дерев'яний посуд, ікони.

1. Порівнявши зовнішній та внутрішній вигляд української хати із сучасним житлом українців, поясни, чому відбулися такі зміни.

2. Запропонуй свій перелік вимог до сучасного житла.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

РОЗУМІЮ

1. Що означають терміни «побут», «господарство», «натуральне господарство», «домашнє господарство», «ресурси сім'ї»?
2. Київський князь Володимир Мономах у XII ст. писав у «Повчанні дітям»: «У домі своїм не лінуйтеся, а за всім дивіться...». Чому це повчання актуальне й сьогодні?
3. Поясни українські народні прислів'я: «Будеш трудиться — будеш кормиться», «Син хоч мій, але розум має свій», «Які ми самі, такі й наші діти».

РОБЛЮ

1. Уяви, які права та обов'язки в побуті матимуть члени сім'ї, що житимуть у 2050 р. Обери трьох із них і заповни таблицю.

Права та обов'язки членів сім'ї в побуті

	Права	Обов'язки
Мама		
Тато		
Брат		
Сестра		
Бабуся		
Дідусь		

2. В опитуванні дорослих «Які якості повинна прищеплювати дитині сім'я?» було запропоновано розставити їх у порядку важливості. Дорослі визначили перші п'ять позицій:
   1. Працелюбність.
   2. Почуття відповідальності.
   3. Терпимість і повага до інших людей.
   4. Бережливість.
   5. Уміння поводитися в товаристві.

   Обери три з них, які є для тебе найважливішими, і поясни свій вибір.
3. Склади письмовий перелік правил (не менше п'яти) стосунків між батьками і дітьми, дотримання яких уберігатиме їх від конфліктів.

ДУМАЮ

1. Як ти вважаєш, чому проблеми побуту й домашнього господарства завжди хвилювали людей?
2. Вишиванка є традиційним елементом українського національного одягу. Поміркуй, чому вона стала одним із символів України.
3. Чому житло, одяг та їжа українців змінювалися у процесі історичного розвитку?

24. Заняття людей

З якою метою люди займаються господарською діяльністю?
Які види господарювання тобі відомі?

1. Сільське господарство

Усі сім'ї виховують дітей у любові до праці, прищеплюють їм навички господарювання, вчать поважати працю інших. Навіть у народній творчості це закарбовано.

- Бджола мала, а й та працює.
- Без діла жить — тільки небо коптить.
- Лежачого хліба ніде нема.
- Праця чоловіка годує, а лінь марнує.
- Як дбаєш, так і маєш.

1. Пригадай зміст слова «господарство».
2. Як в українських народних прислів'ях відображено працелюбність?

Первісні люди жили з того, що їм давала природа. Вони збирали плоди дерев, полювали та рибалили. Таке господарювання було *привласнювальним*. Щоб отримати кращі результати, вони виготовляли знаряддя праці: палиці-копачки, дрюки, гарпуни, сокири, скребла (оброблені камені) тощо. У процесі господарської взаємодії вони спілкувалися і в такий спосіб розподіляли між собою обов'язки.

1. *Чи привласнювальне господарство було натуральним?*
2. *Якими видами привласнювального господарювання займаються тепер у твоїй місцевості?*
3. *Як убезпечити природу від надмірного привласнення людьми її продуктів?*

Згодом люди навчилися вирощувати рослини і приручили тварин. Так виникло сільське господарство.

Сільське господарство — вирощування рослин і свійських тварин.

Відтоді вони дедалі менше присвоювали й дедалі більше вирощували необхідні для себе рослини і тварин.

1. *Які галузі сільського господарства розвиваються у твоїй місцевості?*
2. *Як ти вважаєш, чи впливають на їх розвиток географічне розташування регіону, ґрунти, природні умови та клімат?*

Для сільського господарства люди винаходили та вдосконалювали знаряддя праці. Вони намагалися якомога краще обробляти ґрунт, збирати та зберігати врожай. Їм необхідно було постійно дбати про захист тварин від хижаків і негоди, про забезпечення їх кормами.

1. *Розглянь ілюстрації на стор. 178. Які зміни в розвитку сільського господарства ти помітив/помітила? Як ти думаєш, чому вони відбулися?*

Первісні землероби (історична реконструкція)

Жнива в Україні (М. Пимоненко, 1896)

Жнива в Україні (фото, початок XXI ст.)

2. Які сільськогосподарські знаряддя ти знаєш?
3. Що відомо тобі про вирощування рослин та розведення домашніх тварин?

2. Промисловість

Як ти вже знаєш, давні люди самостійно забезпечували себе всім необхідним. Вони обробляли землю, розводили тварин, виготовляли знаряддя праці, одяг, предмети побуту. У них не було потреби щось обмінювати. Їхнє господарство було натуральним.

Серед них були люди, значно вправніші у виготовленні конкретної продукції, і вони її мали більше, ніж потрібно. Зрозуміло, що надлишкову продукцію вони обмінювали на те, чого їм не вистачало. Це стало передумовою появи ремісників — людей, які займалися виробництвом знарядь для обміну на продукцію.

1. Як ти вважаєш, від чого залежав розвиток ремесел на конкретній території?
2. Поглянь на схему на стор. 179. Які види ремесел на ній подані піктограмами?
3. Які види ремесел є у твоїй місцевості?

Ремісники працювали в майстернях. Згодом ремісники однієї спеціальності почали об'єднуватися в цехи. Це давало їм змогу виробляти й обмінювати більше продукції. Пізніше заможні ремісники почали наймати для своїх май-

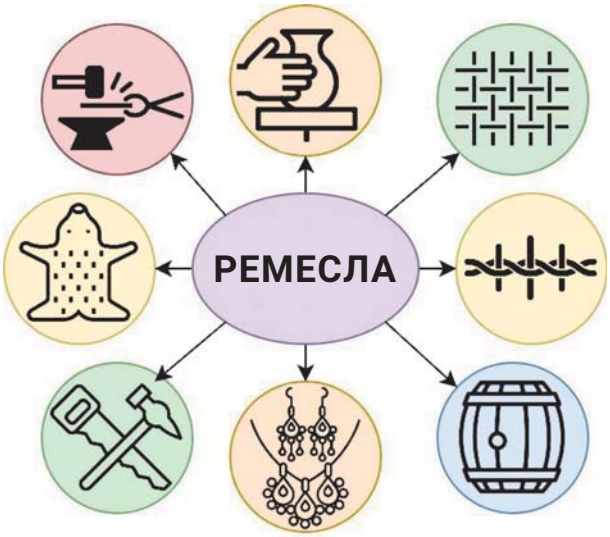

стерень працівників, між якими розподіляли обов'язки. Так утворилася *мануфактура* — ручне виробництво, засноване на поділі праці. Мануфактури були більшими від ремісничих майстерень, вони використовували найпростіші машини і механізми. Технічні винаходи сприяли вдосконаленню машин і винайденню двигунів. На основі машинного виробництва було засновано фабрики та заводи. Так виникла промисловість.

Промисловість — сукупність підприємств (фабрик, заводів, електростанцій, шахт тощо), які виробляють знаряддя праці, предмети споживання та інші блага.

Розвиток промисловості зумовив становлення міст, переселення до них великої кількості сільських мешканців.

На сучасних підприємствах переважну більшість операцій виконують машини (ро́боти), якими керують комп'ютерні програми.

1. Розглянь ілюстрації на стор. 180. Як змінювалася діяльність людини у виробництві товарів: від ремесла до сучасного виробництва? Якими були результати цих змін?

Майстерня ремісника (середні віки)

Мануфактура (XVIII ст.)

Фабрика (XXI ст.)

2. *Які промислові підприємства діють у твоїй місцевості?*
3. *Які чинники впливають на види промисловості у твоїй місцевості?*

Ти знаєш, що природне середовище (довкілля) впливає на людей. Вони також впливають на природу, оскільки обробляють землю, споживають воду, використовують корисні копалини, викидають у природу відходи виробництва. Усе це шкодить довкіллю, тому люди прагнуть зробити свою діяльність екологічно безпечною.

1. *Розглянь ілюстрації. Визнач, у чому полягає шкідливий вплив діяльності людини на природу. Наведи відомі тобі приклади такого впливу.*

Забруднене озеро

Викиди в атмосферу

Спалювання листя

2. *Які наслідки може мати екологічно шкідлива діяльність людей?*

3. Які екологічні проблеми є у твоїй місцевості? Як їх можна подолати?

3. Торгівля

Різні місцевості неоднаково забезпечені ресурсами для задоволення потреб людей. В одних місцевостях їх є в надлишку, в інших — не вистачає. До того ж люди не завжди вміло використовували ресурси для виготовлення знарядь, виробів, продуктів харчування. Тому не всі їхні потреби можливо було забезпечити завдяки тому, що самі виробляли. За таких умов товари, які були в надлишку, обмінювали на ті, яких бракувало. Так виникла торгівля.

Торгівля — обмін товарів або послуг.

Торгівля спричинила виникнення ринкового господарства, яке розвивається тоді, коли люди виробляють продукції більше, ніж її споживають.

Ринкове господарство — господарство, яке виробляє продукти для продажу.

З того часу селяни вирощували різноманітні культури, ремісники виробляли продукцію не тільки для власного споживання, а й для продажу.

1. Чому вироби ринкового господарства якісніші, ніж вироби натурального господарства?
2. Які торгові підприємства є у твоїй місцевості? Чим вони вигідні людям?

Спочатку виробники обмінювали товари між собою. Це було дуже не просто, бо вироблені товари не могли бути рівноцінними, а тому хтось завжди програвав. Для справедливого обміну товарами потрібне було універсальне мірило. У багатьох народів ним були худоба, хутра звірів, металеві сокири, мушлі каурі тощо, потім — золото та срібло,

а ще пізніше — викарбувані з них монети. Паперові гроші (банкноти) вперше з'явилися в Китаї в IX ст., у Європі — у XVI ст. Універсальний товар, яким вимірюють вартість товарів і послуг, має назву *гроші*.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Назва сучасної грошової одиниці в Україні — гривня — походить від назви давньоруської прикраси. Тоді гривнею називали зливок срібла або золота, з якого можна було виготовити прикрасу, що носили на шиї. Згодом вона стала мірою ваги. На Русі були різні гривні — чернігівська, київська, новгородська, які різнилися вагою: від 140 до 204—207 грамів срібла. За князя Володимира почали карбувати златники і срібники, на яких зображали князівський знак — тризуб.

Київська гривня

Златник князя Володимира

Срібник князя Володимира

1. Яких історичних діячів і діячок зображено на сучасних грошових знаках України?

2. *Хто зображений на монетах номіналом 1, 2, 5, 10 грн?*
3. *За допомогою інтернету дізнайся, чим вони уславилися в історії України.*

У торговельних операціях доводилося вимірювати вагу, довжину, об'єм товарів. Спеціальних приладів для цього не було, тому використовували частини людського тіла, умовну відстань чи розмір. Такі одиниці вимірювання не були точними, тому їх прийнято вважати відносними.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Назва	Пояснення міри довжини	Розмір
п'ядь	від кінця великого пальця до кінця вказівного	19 см
велика п'ядь	від кінця великого пальця до кінця мізинця	23 см
стопа	від п'ятки до кінців пальців стопи людини	30,5 см
лікоть	від ліктьового суглоба до кінця витягнутого середнього пальця	46 см
сажень	між великими пальцями витягнутих у різні боки рук людини	152 см

Застосовували і такі міри довжини: «кидок каменя» (40—60 м), «політ стріли» (60—100 м), «піший день шляху» (25—35 км), «кінний день шляху» (50—70 км), плуг (площа, яку можна обробити за день плугом). Сипучі товари міряли кадями (діжками), бочками, убороками (денними порціями продукту), рідину — відрами, пляшками, шкурки — менделями (снопиками) та бочками.

У різних країнах застосовували різні одиниці вимірювання, що створювало незручності для торгівлі. У зв'язку з цим у XVIII ст. було впроваджено міжнародну метричну систему одиниць вимірювання. В її основі — метр й одиниці вимірю-

вання, що походять від нього. Згодом цю систему запровадили в усьому світі. У XX ст. її доповнили новими одиницями.

1. *Назви одиниці метричної системи. Як вони співвідносяться із метром?*
2. *Поясни, чи одиниці вимірювання зазнавали змін.*
3. *Чи збереглися у твоїй місцевості давні одиниці вимірювання?*

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

РОЗУМІЮ

1. Поясни, чому праця є основою життя людини.
2. Як ти розумієш значення слів «сільське господарство», «промисловість», «торгівля», «ринкове господарство», «гроші»?
3. Чому люди винайшли гроші?

РОБЛЮ

1. Занеси одиниці вимірювання до таблиці, згрупувавши їх за видами: п'ядь, секунда, кілограм, метр, фунт, дециметр, гектар, дюйм, сажень, літр, пуд, година, кілометр, грам, тонна, міліметр, хвилина, чверть, верста, доба, ар, миля, десятина. Якщо якісь назви тобі незрозумілі, скористайся інтернетом.

Довжина	Площа	Маса	Об'єм	Час

2. Склади порадник для своїх родичів і друзів «Як захистити довкілля від шкідливого впливу діяльності людини».
3. Розв'яжи задачі:

   У своїй «Історії» Геродот згадував, що «у скелі біля річки Тираса (Дністер) місцеві жителі показують відбиток ступні Геракла, схожий на слід людської ноги довжиною в два лікті». Який був розмір ступні героя грецьких міфів Геракла в сантиметрах за описом Геродота? Скористайся даними в таблиці параграфа.

   У 1017 р. монах Іларіон (майбутній київський митрополит) «іскопа собі печерку малу — двосаженну». Який був її розмір у сантиметрах?

ДУМАЮ

1. Поясни висловлювання українського кінорежисера, письменника Олександра Довженка: «Любіть працю на Землі, бо без цього не буде щастя нам і дітям нашим ні на якій планеті».
2. Чому на зміну натуральному господарству прийшло ринкове? Чим вони різняться?
3. Які відносини між людьми можуть виникнути у процесі виробництва, обміну та продажу товарів?

25. Мій населений пункт

Чому місто, селище, село, де народилася людина, називають її малою батьківщиною?

1. Історія поселень в Україні

Первісні люди жили в тимчасових поселеннях — *стоянках*, оскільки кочували вслід за тваринами, на яких полювали чи яких випасали. Їхні житла були нескладні — з гілок дерев, кісток і шкур тварин, згодом — тканин.

Із часом люди навчилися обробляти землю, що потребувало жити неподалік від неї. Так виник осілий спосіб життя. Місце осілості, тобто постійного проживання людей, отримало назву «село».

Село — населений пункт, жителі якого займаються переважно обробітком землі.

У давньослов'янській мові так називали поле, землю, населене місце, двори, будівлі. Село утворювали двори селян з хатою, спорудами для худоби, садом і городом.

Народи степу та лісостепу, що займалися кочовим скотарством, жили в *кочовищах* — тимчасових стоянках (кош, кіш). На територіях кочовищ були житла кочовиків і споруди для худоби. У XIX ст. зникли останні кочовища на українських землях — у кримських татар.

Мешканці сіл і кочовищ мали спільні потреби: облаштування доріг, мостів, колодязів, взаємна допомога тощо.

Ці проблеми розв'язували спільно — громадою. Усі рішення приймали на зборах.

Громада — мешканці поселень, об'єднані для спільного розв'язання проблем.

1. На якому малюнку зображено село, а на якому — кочовище? Поясни свій вибір.

Ногайські татари (Крістіан-Готфрід-Генріх Гайслер, 1794)

Скрин гри-стратегії «Острів» про XVIII ст.

2. Для чого селянам потрібні сад і город?

3. За допомогою пошукових систем знайди інформацію про поселення зимівник, хутір.

Розвиток ремесел і торгівлі зумовив виникнення міст, бо там оселялося багато людей. У давньослов'янській мові це слово означало «місце розташування».

Місто — поселення, мешканці якого зайняті переважно поза сільським господарством.

Міста раніше називали «градами», «городами», бо вони мали захисні огорожі. Від села місто відрізнялося більшою кількістю та густотою населення, а також людським різноманіттям.

Перші міста на території України заснували у VII ст. до н. е. греки, які вимушені були переселитися в Північне

Причорномор'я. То були міста-держави Тіра, Ольвія, Херсонес, Пантікапей. У IX—XII ст. на території Русі-України було понад 200 міст, у яких розвивалися ремесла, торгівля, військова справа. У XIX ст. деякі міста налічували сотні тисяч людей. У другій половині XX ст. в містах уже проживало більше людей, ніж у селах. Деякі міста налічували понад 1 млн осіб. Кількість міського населення збільшується і тепер. Міста є промисловими, науковими та культурними центрами регіонів.

Центральна частина Пантікапея у I тис. до н. е. (сучасна реконструкція)

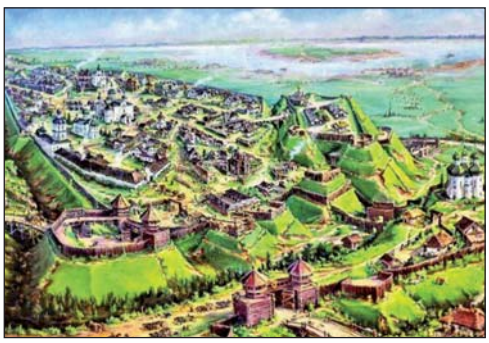

Чернігів у X ст. (сучасна реконструкція)

Львів у XIX ст. (фотографія)

Сучасна Одеса (фотографія з літака)

1. *Опиши вигляд українських міст у різні історичні періоди. Як змінювалися міста із часом? Які в них спільні й відмінні ознаки?*
2. *Чим різняться зовні місто і село?*

У багатолюдних поселеннях було складно збирати всіх мешканців для розв'язання проблем громади. У зв'язку з цим було створено органи самоврядування, куди обирали найавторитетніших людей.

Самоврядування — право територіальних громад створювати виборні органи влади для вирішення важливих питань.

У різні часи центральна влада обмежувала самоврядування громад. У сучасній Україні право територіальних громад захищене законодавчо, держава надає їм підтримку.

Символами самоврядування громад є їхні герби та прапори. На них зображені знаки, що пов'язані з історією територіальних спільнот.

Герб Києва

Герб Миколаєва

Герб Луганська

Герб Коблевого

Герб Запоріжжя

1. *Що дає громаді самоврядування?*
2. *Чому на гербах міст зображені конкретні предмети, споруди як їхні символи?*
3. *Що означає зображення корони на гербах населених пунктів?*
4. *Які символи твоєї громади? Що вони означають?*

2. Історія моєї територіальної громади — частина історії України

Згідно із законом України «Про місцеве самоврядування в Україні», жителі населених пунктів можуть об'єднуватися в територіальні громади.

Територіальна громада — жителі села, селища, міста, а також добровільне об'єднання жителів кількох населених пунктів.

Громада обирає місцеву раду, керівника, які вирішують більшість спільних для всіх жителів питань.

1. *До якої області та району належить твоя територіальна громада? Віднайди її на карті.*
2. *Твоя громада є міською чи сільською? Яку важливу для тебе справу вирішила твоя громада?*

Прочитай легенди про заснування Києва. Як ти думаєш, чому існує кілька версій про це?

...І були три брати: один на ймення Кий, а другий — Щек, а третій — Хорив, і сестра їхня — Либідь. Кий сидів на горі, де нині узвіз Боричів, а Щек сидів на горі, яка нині зветься Щекавицею, а Хорив — на третій горі, через що і прозвана вона Хоривицею. І збудували вони городок на честь свого старшого брата, й нарекли його Києвом. А навколо города був ліс і пуща велика, і ловили там звірів. І були ті мужі мудрими й тямущими, і називалися вони полянами, від них у Києві є поляни й до сьогодні.

Деякі ж, не знаючи, кажуть, що Кий був перевізником, бо нібито тоді біля Києва був перевіз із того боку Дніпра, тому й говорили: «На перевіз на Київ». Проте коли б Кий був перевізником, то не ходив би до Царгорода. А втім, цей Кий княжив у роді своєму і ходив він до царя — не знаємо лишень, до котрого, але знаємо, що великі почесті, як оповідають, віддав йому той цар, при якому він приходив. Коли ж Кий повертався, прибув на Дунай і уподобав місце, і збудував малий городок, і хотів осісти в ньому з родом своїм,

та не дали йому навколишні мешканці. Отож і донині називають придунайці те городище Києвець. Кий же повернувся у свій город Київ, тут і скончався. І брати його Щек і Хорив, і сестра їхня Либідь тут померли.

1. *Які легенди знаєш про своє місто (село)?*
2. *Що тобі відомо про заснування твого населеного пункту?*
3. *Пригадай найцікавіший факт з історії твого населеного пункту.*

На вулицях міст і сіл розташовані різноманітні споруди. Вони збудовані в різний час, мають своє призначення та свою історію. А якщо в якійсь із них відбулася пам'ятна подія або хтось відомий там народився, проживав чи працював, то ця споруда вже має історичне значення для населеного пункту і навіть для країни.

1. *Чи є споруди, що мають історичне значення, на території твого села чи міста? Назви їх.*
2. *З якою історичною подією чи історичною особою вони пов'язані?*
3. *Чому історія твоєї громади є частиною історії України?*

3. Місцева влада та послуги

Органи самоврядування громад забезпечують спільні потреби громадян. Ці потреби стосуються безпеки, охорони здоров'я, освіти людей, розвитку культури, а також благоустрою громадського простору.

1. *Поміркуй, з якою метою люди об'єднуються в територіальні громади.*
2. *Розглянь схему на стор. 191. Чи можна вважати, що є більш важливі й менш важливі сфери життя в громаді?*

3. Обери три сфери діяльності громади і поясни, як вони впливають на життя людей.

Місцевий економічний розвиток

Розвиток та утримання місцевої інфраструктури

Планування розвитку території громад

Питання забудови території

Благоустрій території

Село, селище, місто: основні сфери відповідальності

Культура та фізична культура

Швидка допомога, первинна охорона здоров'я

Соціальна допомога

Середня, дошкільна та позашкільна освіта

Муніципальна поліція

Пасажирські перевезення на території громади

Житлово-комунальні послуги, утримання об'єктів комунальної власності

Громадський простір — територія, будівлі та споруди, призначені для задоволення потреб громадян.

До громадського простору належать місця для прогулянок, зустрічей, відпочинку та спілкування. Це:

- вулиці, дороги, пішохідні та велосипедні доріжки;
- майдани, бульвари, проспекти;

У Києві

У Львові

У Тернополі

- парки, сади, сквери та майданчики;
- пам'ятки культурної та історичної спадщини;
- громадські будівлі та споруди;
- пляжі.

1. *Чи є у твоєму населеному пункті громадський простір? Опиши його.*
2. *Що ти можеш дозволити собі в цьому просторі?*
3. *Чи подобається тобі там бувати? Чому?*

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

РОЗУМІЮ

1. Як ти розумієш значення слів «село», «місто», «громада», «громадський простір»?
2. Поясни, навіщо потрібно досліджувати і знати історію свого міста або села.
3. У чому відмінність особистого та громадського простору?

РОБЛЮ

1. Які асоціації в тебе викликає вираз «моя територіальна громада»? Створи список з п’яти асоціацій.
2. Розглянь фотографії торгової площі Маріуполя та торгової вулиці Рівного. Опиши призначення цих громадських місць. Подумай, чим вони подібні та чим різняться.

Рівне, фотографія початку XX ст.

Маріуполь, фотографія початку XX ст.

3. Випиши назви п’яти населених пунктів, що розташовані поряд з населеним пунктом, у якому ти живеш. Дізнайся історію походження одного з них, скориставшись пошуковими системами.

ДУМАЮ

1. Як ти вважаєш, чому в Україні історично склалося два типи поселень: місто і село? З чим це пов’язано?
2. Якими будуть твої три пропозиції щодо облаштування громадського простору у твоєму населеному пункті?
3. Які особливості українського села чи міста відображено в народних прислів’ях?
   - Без грошей до міста, без солі додому.
   - По місту ходячи, рота не роззявляй.
   - Кожне сільце має своє слівце.

26. Мій відпочинок

Як ти полюбляєш відпочивати та проводити свій вільний час? Які свята ти знаєш? Які з них тобі подобаються найбільше? Чому?

1. Дозвілля

Щоб забезпечити своє життя, людині доводиться багато працювати. Для відновлення сил вона мусить відпочивати. А ще має інтереси, захоплення, потреби у спілкуванні з родичами, друзями. Час, упродовж якого людина займається своїми справами, називають дозвіллям.

Дозвілля — час, вільний від обов'язкових занять.

Час дозвілля людина організовує на власний розсуд. Споживання їжі та сон не є дозвіллям, оскільки вони фізично необхідні для людини.

Дозвілля класифікують за такими ознаками:

За видом активності	За періодичністю	За тривалістю	За напрямами активності
Активне Пасивне	Щоденне Щотижневе Святкове	Короткочасне Довготривале Епізодичне	Спортивне Культурне Творче Туристичне

1. *За поданими ознаками назви приклади відпочинку.*
2. *Згадай своє дозвілля. Охарактеризуй його за поданими ознаками.*
3. *Охарактеризуй за цими ознаками гру у футбол, відвідування кінотеатру, бібліотеки.*

Донедавна дозвілля було привілеєм заможних людей. Вони мали вільний час і можливості займатися полюванням, спортом, читанням, колекціонуванням, оздоровленням, переглядом вистав, мандрами. У більшості людей такі можливості з'явилися завдяки підвищенню оплати праці та скороченню робочого часу. Тепер люди можуть самостійно організувати власне дозвілля або придбати необхідні послуги у підприємств.

1. *Які види дозвілля людина може організувати самостійно? Які послуги для цього вона може придбати?*
2. *Розглянь ілюстрації. Визнач, хто з дітей проводить свій вільний час із користю, а хто ні. Чому ти так вирішив/вирішила?*

У кожної людини свої уподобання. У вільний час хтось займається спортом, хтось малює картини або пише вірші, полюбляє майструвати чи в'язати. Заняття, яке особливо захоплює людину, стає її *хобі* — улюбленою справою, яка приносить задоволення, розвиває вміння і є відпочинком. Щоб устигати гарно відпочити, потрібно навчитися правильно розподіляти свій час.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Чемпіон світу з боксу Майк Тайсон із восьми років займається розведенням і дресируванням голубів. У дворі його будинку їх близько 350-ти.

Американець Джек Дорсі, який створив Twitter, займається пішим туризмом. На кожен день тижня обирає окрему тему подорожі. Субота — день хайкінгу.

Співзасновник Google Сергій Брін захопився екстремальними розвагами, які змушують його тіло

виходити за межі можливого. Його хобі — алтимат-фризбі, хокей на роликових ковзанах, гімнастика, скайдайвінг і трюки на трапеції.

Акторка Камерон Діас займається серфінгом, а співак Джастін Тімберлейк грає в баскетбол і гольф.

Леся Українка вільно розмовляла французькою, німецькою, італійською, польською, болгарською і російською мовами, знала латину, грецьку, розуміла грузинську.

1. *Для чого людині хобі? Яку користь має хобі для розвитку людини?*
2. *Чи є хобі в тебе і членів твоєї родини? Підготуй розповідь про своє хобі.*
3. *Як правильно планувати свій час?*

2. Свята

Особливою частиною життя є свята. У такі дні люди мають піднесений настрій і поводяться інакше, ніж у будні дні.

Свято — день або кілька днів урочистого відзначення видатних подій чи знаменних дат.

Кожен народ має свої свята: День української мови, День німецької єдності, Бразильський карнавал. Є державні свята — День Соборності України, День Незалежності України, День Незалежності США. Представники різних професій відзначають свої свята: День учителя, День будівельника, День медичного працівника. Є свята в кожній релігії: Різдво Христове, Курбан-байрам, Песах. Є свята, що об'єднують усіх людей: Всесвітній день туризму, Міжнародний день захисту дітей, Всесвітній день щастя. Святом може бути важлива та радісна подія (день народження, весілля).

Усі свята мають свою історію, визначають життєві цінності й установлюють правила поведінки. У свята люди переживають радість, зустрічаються з рідними і близькими, гуляють, відвідують концерти, театральні вистави тощо.

1. *Розглянь ілюстрації. Які свята вони відображають? Що ти знаєш про історію їх виникнення?*
2. *До яких із цих свят ти долучався/долучалася?*

ЦІКАВО ЗНАТИ

Свята почалися з вірувань первісних людей, що вони у всьому залежать від сил природи — їх задобрювали ритуалами, сподіваючись на допомогу під час полювання і на заступництво від лиха. Регулярні свята було запроваджено, коли людина почала обробляти землю: свято сівби — весною, свято врожаю — восени. Такі свята називають календарними. У 304 р. до н. е. в Давньому Римі було створено календар свят на весь рік. Звідти пішла традиція масових свят.

Український народ, як і всі народи, має свята, які формувалися багато століть, тисячоліть і є невід'ємною частиною його культури. Їх називають *народними святами*. Вони

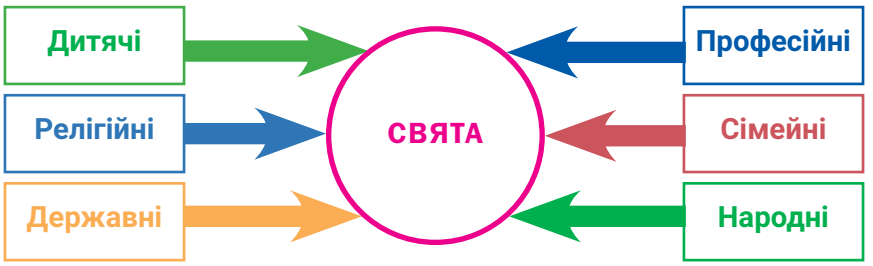

пов'язані з господарським життям, побутом, уявленнями про світ, релігійними традиціями, відображають історичне минуле українців. Усі народні свята утворюють чотири основних цикли: зимовий, весняний, літній та осінній.

Зимовий	Весняний	Літній	Осінній
Святого Миколая	Стрітення	Зелені свята (Трійця)	Обжинки
Новий рік	Благовіщення	Івана Купала	Покрова
Різдво	Вербна неділя	Маковея	Андрія та Катерини
Водохреща	Великдень	Яблучний Спас	
Масниця	Проводи		

1. *Добери до кожного виду свят по кілька прикладів. Які свята тобі подобаються найбільше? Чому?*
2. *Чому перші свята були пов'язані з віруваннями та господарським календарем людей?*
3. *Які із свят річного циклу тобі відомі? Про які ти прочитав уперше? Знайди про них інформацію в інтернеті.*

У кожній державі є свята, які мають особливе значення. Їх називають державними святами.

Державні свята — встановлені спеціальним законом святкові дні.

Установлюють державні свята на честь видатної особи або виняткової для держави події. Дні державних свят є неробочими.

Державні свята України

1 січня — Новий рік,

8 березня — Міжнародний жіночий день,

1 травня — День праці,

8 травня — День пам'яті та перемоги над нацизмом,

28 червня — День Конституції України,

15 липня — День Української Державності,

24 серпня — День Незалежності України,

1 жовтня — День захисників і захисниць України,

25 грудня — Різдво Христове.

За церковним календарем — Великдень (Пасха) і Трійця

Що тобі відомо про історію походження наведених у таблиці свят? Скористайся інтернетом для пошуку відповіді на це запитання.

У кожній сім'ї є свої свята, які відзначають з нагоди різних подій. Їх називають *сімейними (родинними) святами*.

У родинному колі зазвичай відзначають народні свята, а також дні народження, хрестини, початок шкільного життя, закінчення школи, заручини, весілля, видатні досягнення тощо. З такими святами пов'язані традиції збиратися всім разом і щирими емоціями наповнювати зустріч: згадувати спільні й індивідуальні історії, співати тощо. Особливо теплими є ювілеї матері й батька, бабусь і дідусів. Такі події об'єднують покоління, є цінністю для всіх.

Які сімейні свята є у твоєї родини? Підготуй розповідь про одне з них.

3. Історичні звичаї і традиції моєї громади

Пригадай, що таке територіальна громада. Яка мета її діяльності?

У кожному населеному пункті є свої традиції відзначення спільних свят. Їх називають «День міста», «День села». У такі дні піднімають державний прапор і виконують державний гімн України, вшановують людей, які заслужили поваги і подяки, влаштовують виставки досягнень підприємств, ярмарки, спортивні змагання, фестивалі, концерти, масові гуляння.

1. *Дізнайся більше про свята у громадах Черкаської, Івано-Франківської, Тернопільської областей за допомогою QR-кодів (https://cherkaska-gromada.gov.ua/news/1558963247/; https://yaremcha-misk-rada.gov.ua/tradyciyi-19-57-06-03-08-2019/; https://kld-gromada.gov.ua/den-gromadi-v-kolindyanah-15-33-33-15-08-2017/). Який основний зміст цих свят?*

2. *Що спільного і відмінного ти помітив/помітила в їх проведенні?*
3. *Які традиції існують у твоїй громаді?*

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

РОЗУМІЮ

1. Як ти розумієш значення слів «дозвілля», «вільний час», «хобі», «свято», «сімейне свято», «народне свято», «державне свято»?
2. Яке значення має свято в житті людини?
3. Чому в Україні народні свята мають багато спільного з релігійними?

РОБЛЮ

1. Склади порадник для друзів «Як із користю проводити свій вільний час».

2. Заповни таблицю, зафіксувавши свята, які засвідчують твою належність до кожної зі спільнот.

Я — україні-нець/ українка	Я — громадянин/ громадянка держави Україна	Я — член родини	Я — дитина	Я — учень/ учениця школи

3. Запропонуй цікаву ідею щодо святкувань у твоїй родині.

ДУМАЮ

1. Прочитай прислів'я про відпочинок. Поясни їх. Яким є ставлення до відпочинку в культурі різних народів світу?
   - Умієш працювати — умій відпочивати (українське прислів'я).
   - Хто не вміє відпочивати, той не може і добре працювати (китайське прислів'я).
   - Людина не може працювати без відпочинку, але й відпочинок без праці не дає задоволення (абхазьке прислів'я).
   - Спочатку ноша, потім відпочинок (німецьке прислів'я).
2. Чим запам'яталися тобі свята, які влаштовують у твоїй громаді? Підготуй розповідь про одне з них.
3. Яке, на твою думку, свято може бути спільним для мешканців планети Земля?

27. Історичні діячі та діячки

Чи може активність однієї людини вплинути на перебіг історичних подій?

1. Яких людей називають видатними

Тобі вже відомо, що історія досліджує розвиток людства з найдавніших часів до сьогодення. У полі її зору передусім побут, діяльність людей і народів, а також важливі для людства події. У тих подіях деякі діячі та діячки по-особливому проявляють себе. Їх називають історичними особами.

Історична особа — видатний діяч/діячка, які відчутно вплинули на перебіг історичних подій.

Своєю діяльністю вони змінювали думки і поведінку великої кількості людей, розвиток народів і держав. Їхнім розумом, волею і вчинками захоплюються. Їхні заслуги пам'ятають, висловлювання — цитують. Їм ставлять пам'ятники.

1. *Наведи приклади історичних осіб.*
2. *Пригадай зміст понять «подія», «явище», «процес», «причини», «наслідки».*

Людей, чия діяльність зумовила важливі перетворення в історії народів, держав і людства, називають *видатними особами*. Переважно вони уславили себе в політиці, військовій справі, науці, мистецтві. Їхні життя і діяльність є взірцями для наступних поколінь. Дослідження біографій (опис життя людини) історичних осіб — одне із завдань історії.

1. *Пригадай імена та прізвища людей, зображених на грошових знаках. Скористайся пошуковими системами для цього.*
2. *Чому людей, зображених на грошових знаках, вважають видатними особистостями?*

ПАМ'ЯТКА
для характеристики історичного діяча/діячки

1. Як звуть історичного діяча/діячку?
2. Де, коли, у якій країні він/вона жив/жила?
3. Якими були його/її погляди?
4. Чим він/вона займався/займалася, що цінного для історії здійснив/здійснила?
5. У чому полягає значення його/її діяльності?
6. Як ти ставишся до його/її заслуг?

Скориставшись пам'яткою та викладеною нижче інформацією, охарактеризуй Тараса Шевченка як видатну особу для України.

Тарас Шевченко (1814—1861) — видатний український поет, художник, громадський і політичний діяч. Народився в селі Моринці Київської губернії (тепер — Черкаська область) у сім'ї кріпака. Рано осиротів. Поміщик Енгельгардт, помітивши в Тараса здібності до малювання, вирішив зробити його домашнім живописцем і послав навчатися в Санкт-Петербург. Там він познайомився з видатними художниками, які з часом викупили його з кріпацтва. Невдовзі Тарас вступив до Академії мистецтв, навчаючись у якій багато читав, оволодів майстерністю малюнка і живопису, писав вірші.

У 1840 р. в Санкт-Петербурзі побачило світ перше його зібрання віршів — «Кобзар», у якому з усією правдивістю постали картини життя українського народу і на повну силу зазвучав його голос. Повернувшись у 1843 р. в Україну, Тарас відвідав рідних, багато подорожував, малював. І вже 1844 р. видав альбом «Живописна Україна».

У 1846 р. Тарас Шевченко вступив до таємного товариства — Кирило-Мефодіївського братства, метою якого було звільнення українського народу від кріпацтва. Наступного року його було заарештовано і заслано на десять років солдатом до Орської фортеці (Казахстан) із забороною писати й малювати. Усупереч забороні він продовжував таємно творити і на засланні.

Після заслання Тарас Шевченко поселився в Санкт-Петербурзі, багато писав і мріяв повернутися в Україну. Його життя обірвалося 10 березня 1961 року в Санкт-Петербурзі, а 22 травня того ж року Тараса Шевченка було перепоховано на Чернечій горі в Каневі.

На зміст історії впливає діяльність людей, які брали участь у визначних подіях, споруджували замки і фортеці, дороги і мости, закладали парки, здійснювали наукові відкриття, створювали живописні полотна, музику, літературні шедеври. Імена багатьох знають, пам'ятають і бережуть як велику цінність.

Ліна Костенко

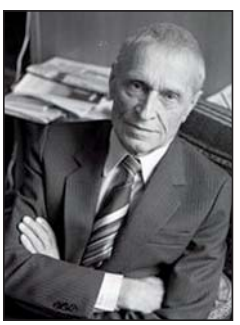

Микола Амосов

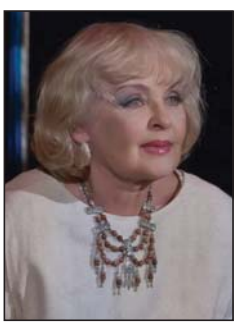

Ада Роговцева

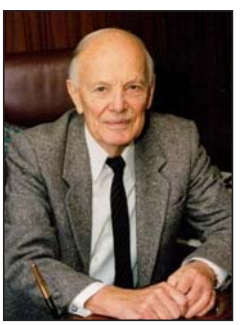

Борис Патон

1. Розглянь портрети видатних українців/українок незалежної України. Що тобі про них відомо? Дізнайся, чим вони уславили нашу державу.

2. *Склади рейтинг із п'яти видатних осіб України XXI ст. Визнач, який внесок вони зробили в розвиток України та людства.*

2. Видатні особи моєї громади

Кожна громада має свою історію. Основною її цінністю є люди, які там народилися, проживали і своєю діяльністю її прославили. Кожна громада є колискою особливих людей, які творили її історію і творять сьогодення.

1. *Зайди в інтернет за покликаннями, вміщеними нижче (http://kuprayrada.gov.ua/info/page/2696; https://korosten ska-rda.gov.ua/vidatni-postati-16-29-57-15-01-2020; https://obcity.gov.ua/gromadyanam/pro-misto/vidatni-zemlyaki/; http://mankrda.gov.ua/mankivschina/vidatni-postati). Прочитай про видатних осіб громад з різних куточків України. Чому їх вважають видатними?*

2. *Про яких видатних осіб твоєї громади ти знаєш? Назви їх.*

Видатними особами громади можуть бути не тільки люди, які жили і творили в минулому, а й активні сучасники та сучасниці, які проживали чи й тепер мешкають разом з тобою в одній громаді. Їх знають в Україні та світі, на них рівняються.

Ольга Харлан народилася в Миколаєві. Українська фехтувальниця на шаблях, олімпійська чемпіонка. 29 березня 2016 року ім'я Ольги Харлан було вписано в міжнародний Зал слави Міжнародної федерації фехтування. За свою спортивну кар'єру вона виграла чотири олімпійські медалі, 15 медалей чемпіонатів світу та 20 медалей чемпіонатів Європи.

У свої 27 років киянин Макс Левчин створив систему платежів PayPal через електронну пошту або смартфон, якою зараз користується весь світ. Також він є віцепрезидентом з розробки в компанії Google та одним з найуспішніших і найбагатших програмістів світу.

Олександр Усик народився в Сімферополі. Український професійний боксер. Чемпіон світу в першій важкій вазі, чинний чемпіон світу у важкій вазі, олімпійський чемпіон, чемпіон світу, чемпіон Європи, багаторазовий чемпіон України. 21 липня 2018 року став першим українцем, який отримав титул абсолютного чемпіона світу.

Джамала (Сусана Алімівна Джамаладінова) — українська співачка кримськотатарського походження, народна артистка України, переможниця музичного конкурсу «Євробачення-2016». Співати розпочала в три роки, а вже в дев'ять записала свій перший альбом із 12 дитячих пісень.

1. Розкажи про видатних сучасників і сучасниць своєї громади.
2. Чому їх вважають видатними?

3. Патріотизм як громадянська цінність

Видатними особами, як ми розуміємо, називають тих, хто робить значні справи для своєї країни і світу. Людей, які працюють на користь своєї батьківщини, називають патріотами.

Патріотизм — любов до своєї батьківщини, відданість їй, служіння їй на благо.

Патріоти люблять рідний край, цінують свій народ, над усім ставлять інтереси батьківщини. Усе це проявляється в їхніх почуттях і діях.

1. *«Не думайте, що ваша країна може зробити для вас, думайте, що ви можете зробити для вашої країни» (Джон Кенеді, 35-й президент США). Як ти розумієш це висловлювання?*
2. *Чому люди цінують патріотизм?*
3. *Кому із твоїх знайомих притаманні патріотичні почуття і поведінка?*
4. *Поясни вислів відомого українського політика В'ячеслава Чорновола «Україна починається з тебе».*

Видатні заслуги перед українським народом і Українською державою у праці, творчості, охороні конституційних прав і свобод громадян, у захисті Вітчизни відзначають державними нагородами — орденами, медалями та іншими відзнаками.

1. *За що вручають державні нагороди?*
2. *Хто із людей твоєї громади нагороджений державними відзнаками?*

Підставою для нагородження є визнання того, що діяльність конкретної людини гідна цього.

Гідність є дуже важливим надбанням людства. Вона виражає визнання людини в суспільстві та її ставлення до себе.

Орден «Золота Зірка»

Орден «За мужність»

Відзнака Президента України «За участь в антитерористичній операції»

Відзнака Президента України «За гуманітарну участь в антитерористичній операції»

Гідність — визнання цінності людини для суспільства і визнання людиною власної цінності в житті.

Визнавати гідність людини потрібно вже тому, що ця людина є. Кожен повинен дбати про свою гідність і поважати гідність інших людей.

Право на людську гідність закріплене в Декларації прав людини та конституціях країн світу. Жодні досягнення не додають нікому більше гідності, ніж її мають інші люди.

Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

Усі люди є вільні й рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними (Конституція України).

Поясни положення Конституції України щодо людської гідності.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

РОЗУМІЮ

1. Як ти розумієш значення термінів «особа», «історична особа», «видатна особа», «історичний діяч/історична діячка», «патріот/патріотка», «патріотизм»?
2. Завдяки чому люди стають відомими? Чи завжди те, що людина стає відомою, є свідченням її позитивних дій?
3. Чому важливо цінувати людську гідність?

РОБЛЮ

1. Сформулюй п'ять запитань відповідно до змісту вивченої теми, починаючи їх словами «Чи правда, що...». Занотуй їх у зошит.
2. Підготуй розповідь і презентацію про видатну особу твоєї громади та представ їх на наступному уроці.
3. Склади рейтинг «П'ять видатних осіб сучасної України». Обґрунтуй свій вибір. Який внесок зробили обрані тобою особи в розвиток України і світу?

ДУМАЮ

1. Чи згоден/згодна ти з твердженням: «Люди — творці історії»? Поясни чому.
2. Чи маємо ми підстави стверджувати, що історія життя кожної людини є частиною історії народу і держави?
3. Чи робить нагородження людини її визначною?

28. Узагальнення теми 4 «Мій край та його історія»

Вивчаючи тему 4, ти усвідомив/усвідомила, що історія кожної сім'ї та родини, кожного міста, села і територіальної громади є частиною історії українського народу і нашої держави — України. Яскраві її сторінки — діяльність історичних осіб і видатних людей рідного краю.

Становлення людини, пізнання нею світу і себе розпочинається в сім'ї. Тут вона отримує турботу і підтримку, вчиться спілкуватися і почувається захищеною. Щирі стосунки, взаємна довіра, спільна праця і наповнені особливою теплотою сімейні свята, дозвілля в колі рідних людей роблять сім'ю

міцною і щасливою. Важливі ознаки сучасної сім'ї — рівноправні стосунки, справедливий розподіл домашніх обов'язків, взаємодопомога, турбота про благополуччя кожного.

Рівність прав у сім'ї та їх захист гарантують закони України. Права дитини захищають Сімейний кодекс України і Конвенція про права дітей.

Первісні люди спочатку брали все необхідне для свого життя у природи — збирали плоди, корінці, мед, молюсків, комах, потім уже полювали, рибалили. Оскільки вони нічого не вирощували, не виробляли, спосіб їхнього господарювання був привласнювальним. З часом вони навчилися вирощувати рослини і приручили тварин. Їхнє господарство стало відтворювальним. Згодом зайнялися ремеслами — вручну виробляли знаряддя праці, інші вироби. Таке виробництво називають кустарним. Із часом люди почали замість ручної праці використовувати машини, створювати фабрики та заводи. Так розпочалося промислове виробництво, яке прискорило розвиток торгівлі. Завдяки цьому сформувалося ринкове господарство.

Первісні люди пристосовували для свого житла печери, рельєф місцевості, облаштовували його тим, що було доступне. Подібним було життя і скотарів-кочівників, які мандрували вслід за тваринами. Жили вони в тимчасових стоянках — кочовищах. Як тільки люди зайнялися землеробством, вони почали засновувати постійні поселення — села. Зосередження в місцях розвитку ремесел і торгівлі зумовило виникнення міст.

Мешканці постійних поселень завжди мають однакові потреби. Їх, як правило, вирішують спільно — громадою. Для узгодження інтересів багатьох людей та забезпечення спільних потреб вони створювали органи самоврядування. За таким принципом діють і сучасні територіальні громади. Першочергові їхні завдання — безпека людей і середовища життя, охорона здоров'я, освіта, культура, благоустрій спільного простору.

Для повноцінного життя людина має працювати. Усім людям, які працюють, потрібен відпочинок. Час дозвілля

(не зайнятий роботою, відновленням фізичних сил) людина організовує на власний розсуд. Здебільшого його віддають улюбленим заняттям. Улюблене заняття, яке переросло в захоплення, — це хобі. Для того щоб усе встигати, потрібно правильно розподіляти свій час.

Невід'ємними в житті людини є свята. Кожне свято має свою історію і зобов'язує людей до відповідної поведінки. В українського народу є свої традиції, звичаї та свята, які формувалися багато століть або й тисячоліть. Їх називають народними. З утворенням держави запроваджено державні свята. Їх установлюють на честь видатних осіб, подій. Кожна сім'я, громада має свої звичаї, традиції і свята. Вони також є особливими подіями.

Історія є процесом зміни подій, явищ та їх учасників — людей, народів і держав. Учасниками історичного процесу, історичних подій є історичні особи. Видатними вважають осіб, які своєю діяльністю залишили помітний слід в історії свого народу і світу.

Основною цінністю будь-якого краю є люди, які там народилися, проживали і прославили його своєю діяльністю. Люди, які живуть і працюють на благо своєї батьківщини, є патріотами. Патріотизм — це усвідомлення цінності своєї країни, любов до неї і свого народу, праця для спільного блага, готовність захищати рідну землю.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Розглянь фотоколаж. Що на зображеннях для тебе було несподіваним? Який тип сім'ї, на твою думку, можна ще зобразити?

2. Розглянь ілюстрації. Назви елементи українського національного одягу. Чому одяг сучасних людей відрізняється від зображеного на ілюстраціях?

3. Визнач, до якого циклу належать свята, виконавши вправу: https://learningapps.org/watch?v=pwq9izg4a22.

4. Розглянь ілюстрації. Складі розповідь про українське село XIX ст. Чи такими є сучасні села в Україні? Поміркуй, чому українське село помітно змінилося в процесі історичного розвитку.

5. Розгадай кросворд, у якому зашифровано заняття давніх людей. Усі слова слід записати в ньому за горизонталлю, вони закінчуються літерою «о».

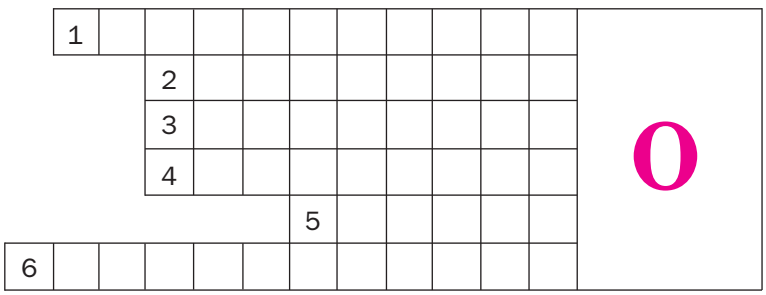

6. Яку людину називають патріотичною? Поясни вислів Василя Сухомлинського: «Патріотизм — це сплав почуття й думки, осягнення святині-Батьківщини — не тільки розумом, а й передусім серцем... Патріотизм починається з любові до людини. Патріотизм починається з колиски».
7. Які асоціації викликає в тебе вираз «моя територіальна громада»? Занеси їх до схеми.

8. Поєднай термін та його визначення, виконавши вправу: https://learningapps.org/view23735137.

Відповіді до кросворда на стор. 166—167.

1. Оберіг. 2. Сестра. 3. Україна. 4. Дерево. 5. Родина. 6. Реліквія. 7. Біографія. 8. Герб. 9. Батьківщина. 10. Я. У виокремлених клітинках — генеалогія.

Тема 5

Історія України та її дослідники

29. Давня історія України

Що означає словосполучення «льодовиковий період»? Чому ти так вважаєш?

1. Заселення території України

Перші люди з'явилися на території України приблизно 1 млн років тому. Прийшли вони з півдня. Історики встановили це на підставі археологічних знахідок у Закарпатті. За зовнішнім виглядом перші люди відрізнялися від сучасних. Подібними на сучасну людину вони стали приблизно 250 тисяч років тому.

На підставі зображень установи, як змінився зовнішній вигляд людини за мільйон років.

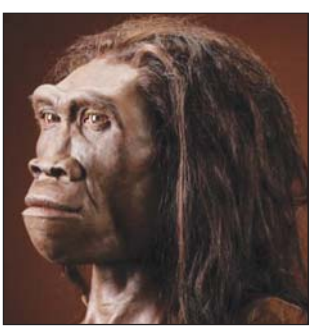

Давня людина (приблизно 1 млн років)

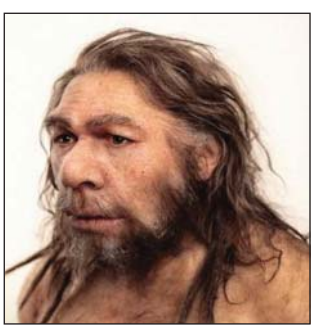

Неандерталець (приблизно 250 тис. років)

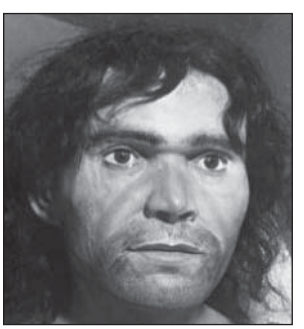

Сучасна людина (приблизно 30 тис. років)

Величезні льодовики, що періодично насувалися з півночі, сягали середньої течії Дніпра. Вони перетворювали територію України на холодні степи. Виживали там мамонти, шерстисті носороги, вівцебики, північні олені, бізони. На них полювали вовки. З відступом льодовика територію вкривали ліси, з півдня туди підходили дикі коні, сайгаки, ведмеді, леви та інші тварини. Приблизно у IX тис. до н. е. льодовик відступив остаточно і клімат став схожий на сучасний.

1. *На яких тварин полювали давні люди? Яких тварин вони мусили остерігатися?*
2. *Які небезпеки підстерігали давніх людей?*
3. *Розглянь карту на стор. 216 та її легенду. Чому на території Чернігівщини та Київщини знайдено порівняно мало стоянок первісних людей?*

Спочатку люди жили невеликими групами — родами. З часом роди об'єднувалися в племена. У племенах більшого значення набували родинні зв'язки людей. Постійних місць поселень не було, племена мігрували в пошуках їжі. Їх господарювання було привласнювальним. Вони використовували і постійно вдосконалювали знаряддя праці з дерева, каменю, кісток і жил тварин. Житлом їм були печери або споруди із жердин, кісток і шкір тварин. Навчившись поводитися з вогнем, вони отримали змогу зігрітися та готувати їжу. У цей час люди приручили першу тварину — собаку.

1. *Пригадай, що таке привласнювальне (присвоювальне) господарство.*
2. *Розглянь знаряддя давніх мисливців. Із чого вони зроблені? Як їх використовували?*

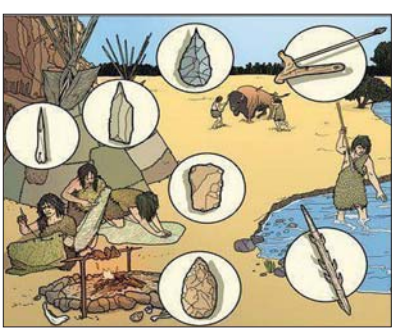

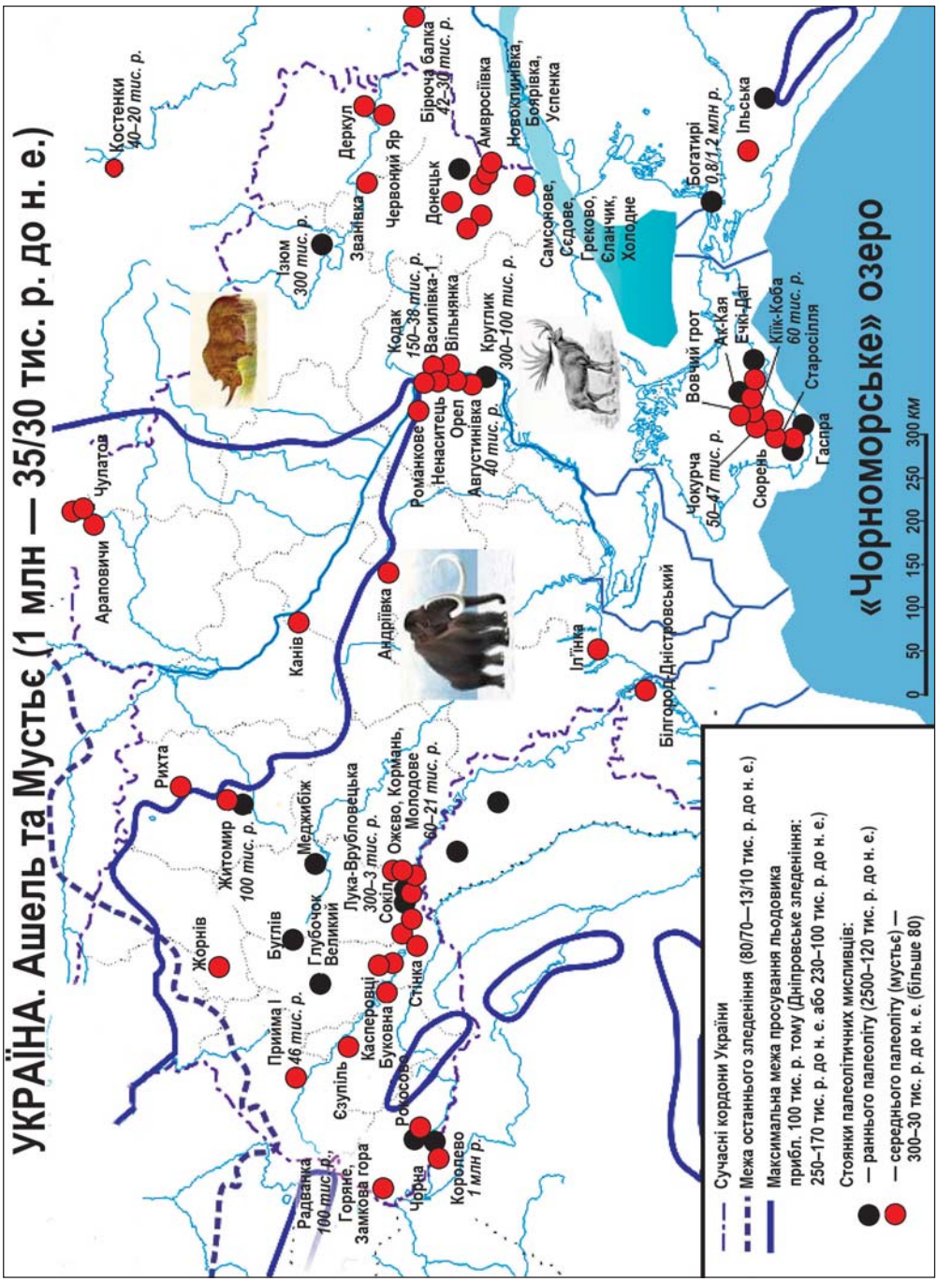
УКРАЇНА. Ашель та Мустьє (1 млн — 35/30 тис. р. до н. е.)
«Чорноморське» озеро
0 50 100 150 200 250 300 км
Сучасні кордони України
Межа останнього зледеніння (80/70—13/10 тис. р. до н. е.)
Максимальна межа просування льодовика прибл. 100 тис. р. тому (Дніпровське зледеніння: 250–170 тис. р. до н. е. або 230–100 тис. р. до н. е.)
Стоянки палеолітичних мисливців:
— раннього палеоліту (2500–120 тис. р. до н. е.)
— середнього палеоліту (мустьє) — 300–30 тис. р. до н. е. (більше 80)
Костенки 40–20 тис. р.
Деркул
Бірюча балка 42–30 тис. р.
Червоний Яр
Звaнівка
Ізюм 300 тис. р.
Донецьк
Амвросіївка
Новоклинівка, Боярівка, Успенка
Самсонове, Сєдове, Греково, Єланчик, Холодне
Богатирі 0,8/1,2 млн р.
Ільська
Кодак 150–38 тис. р.
Василівка-1
Вільнянка
Круглик 300–100 тис. р.
Романкове
Ненаситець
Орел
Августинівка 40 тис. р.
Вовчий грот
Ак-Кая
Ечкі-Даг
Кіїк-Коба 60 тис. р.
Старосілля
Гаспра
Сюрень
Чокурча 50–47 тис. р.
Чулатов
Араповичи
Канів
Андріївка
Іл'їнка
Білгород-Дністровський
Рихта
Житомир 100 тис. р.
Меджибіж
Лука-Врубловецька 300–3 тис. р.
Ожево, Кормань, Молодове 60–21 тис. р.
Сокіл
Жорнів
Буглів
Глубочок Великий
Стінка
Приима I 46 тис. р.
Касперовці
Буковна
Єзупіль
Рокосово
Радванка 100 тис. р.
Горяне, Замкова гора
Чорна
Королево 1 млн р.

У VI тис. до н. е. на територію України прорвалися води Середземного моря й утворилися Чорне та Азовське моря, а Крим став півостровом.

Люди почали створювати постійні поселення. Їх виживання вже менше залежало від полювання, а більше від приручені худоби і їстівних рослин, які вони вирощували.

1. *Пригадай, що таке відтворювальне господарство.*
2. *Розглянь знаряддя праці давніх землеробів. Із чого вони зроблені? Як їх використовували?*

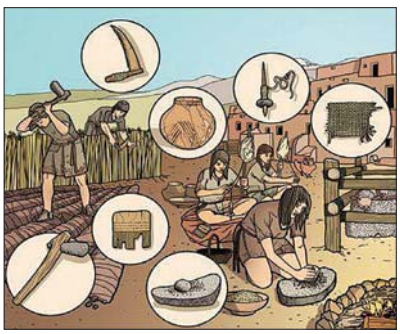

2. Давні народи

Племена, що займалися відтворювальним господарством, поступово розділилися на дві групи. Одна займалася переважно землеробством, інша — скотарством.

Серед землеробських племен найвищого розвитку досягли трипільці[1], які проживали у IV — середині III тис. до н. е. на території правобережжя України, Молдови, сходу Румунії.

Трипільці вперше застосували чергування посівів рослин, винайшли колесо, мали розвинені гончарство і ткацтво. Житла будували з дерева, лози та глини, покривали їх соломою. Зводили і двоповерхові будинки. Поселення трипільців були різними за величиною. Вони могли мати кілька хат, а в селищах могли мешкати і 15—20 тис. осіб. На ті часи такі поселення були найбільшими у світі.

У середині III тис. до н. е. в місцях розселення трипільців різко став сухішим клімат, і це спричинило катастрофічне

[1]Трипільці — умовна назва спільноти за місцем першої знахідки речових пам'яток давніх племен — села Трипілля на Київщині. Не відомо, як вони себе називали, оскільки в ті часи ще не було писемності.

зниження врожаїв. Трипільські племена занепали і змішалися із сусідніми племенами.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Вікентій Хвойка (1850—1914) — український археолог-аматор чеського походження. Здійснював археологічні дослідження поселень первісних мисливців і землеробів, давніх слов'ян і русів. Визначними його відкриттями були Кирилівська стоянка в Києві та пам'ятки трипільської культури. Доводив, що давні народи України стали генетичною основою українців. Дослідження В. Хвойки заклали початок української археології.

1. *Пригадай, що ти вже знаєш про трипільців.*
2. *Які висновки про трипільців можна зробити на основі іграшки?*
3. *Опиши трипільське поселення, скориставшись зображенням. Як трипільці будували житла?*
4. *За картою поселення трипільців опиши їх географічне розташування на території України.*

Трипільська іграшка, IV тис. до н. е.

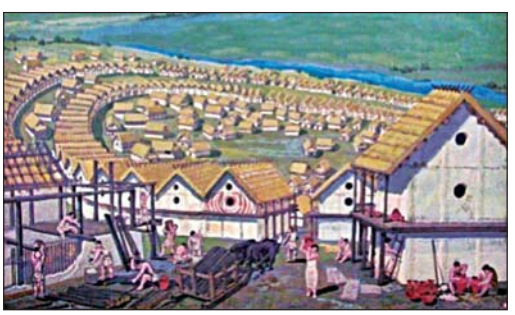

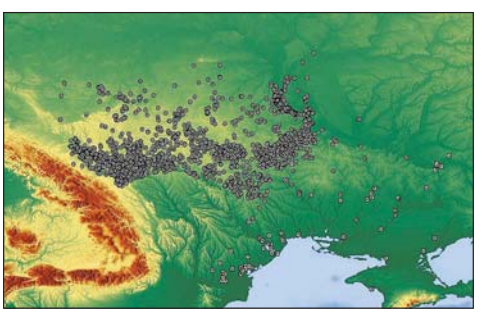

У прадавні часи (IV — середина III тис. до н. е.) південь і схід України заселяли племена середньостогівців[1]. Вони розводили корів, кіз, овець, свиней, першими приручили коня. Навесні засівали поля, потім випасали худобу, а тому мусили кочувати. Восени поверталися на місця стоянок, збирали врожай і готувалися до зимівлі. Таке господарювання називають «відгінне скотарство». Померлих ховали в курганах і встановлювали на їхніх могилах кам'яні скульптури. Навчившись обробляти метал, виготовляли значно досконалішу зброю. Винайдення колісниці дало їм переваги у війнах. Кочуючи на конях, колісницях і возах, вони розселялися по Європі та Азії. Змішуючись там із місцевими народами, поширювали свою культуру. Завдяки цьому мови народів від Португалії до Індії мають спільне походження.

Керносівський ідол — одна з перших відомих кам'яних статуй (III тис. до н. е.)

1. *Чи є підстави вважати, що середньостогівська і трипільська культури впливали одна на одну?*
2. *Які висновки про кочові племена можна зробити на основі кам'яної стели нащадків середньостогівців — Керносівського ідола?*

3. Давні державні утворення

У I тис. до н. е. — I тис. н. е. на території сучасної України проживали кімерійці (до VII ст. до н. е.), скіфи (VII—III ст. до н. е., у причорноморських степах і Криму до III ст. н. е.) і сармати (II ст. до н. е. — III ст. н. е.). Ці народи вже мали державні утворення і залишилися в письмових згадках. Головне їхнє заняття — кочове скотарство. Інколи ходили війною на Близький Схід, Балкани, в Центральну

[1]За назвою поселення Середній Стіг, де було знайдено перше матеріальне джерело цієї спільноти.

Європу. Держава скіфів була найпотужніша, вона об'єднувала, крім кочовиків, і землеробські племена. Сармати були відомі рівноправ'ям жінок. Мали важку кавалерію, завдяки чому перемагали у війнах. Це означало, що вони вже вміли розводити породистих коней.

1. Проаналізуй карту. Які висновки на основі неї можна зробити?

2. Опиши одяг кімерійців, скіфів і сарматів. Що в ньому спільного?

3. Що спільного і відмінного між Керносівським ідолом і скіфською статуєю?

4. Чому одяг давніх греків відрізнявся від одягу кочівників?

Скіфська статуя (V ст. до н. е.)

У VII ст. до н. е. на узбережжі Чорного та Азовського морів з'явилися поселення давніх греків. Вони засновували міста-держави.

Деякі міста об'єднувалися в союзи. Таким способом у Криму було створено Боспорське царство, у якому проживали греки та місцеві народи. Греки займалися землеробством, садівництвом, ремеслами, торгівлею із сусідніми народами. Житло будували з каменю, тому залишили багато пам'яток історії.

Історична пам'ятка — місця та об'єкти, пов'язані з важливими історичними подіями.

1. *За картою визнач назви грецьких міст.*
2. *Чи можна за одягом визначити, що греки не були кочовим народом?*
3. *Які висновки про життя греків можна зробити на основі руїн Херсонесу?*
4. *Чи є у твоїй місцевості будівлі з подібними колонами?*

Руїни грецької колонії Херсонесу

На території лісу та лісостепу Правобережної України від I тис. до н. е. проживали слов'янські племена землеробів, які очолювали обрані вожді. Вони займалися відгінним скотарством і ремеслами — гончарством, ковальством і ткацтвом. Слов'яни воювали та вступали в союзи із сусідніми народами, часто входили в їхні державні утворення.

У IV—VI ст. унаслідок збільшення кількості населення, різкого похолодання та нестачі придатних для життя зе-

мель розпочалося Велике переселення народів. Цей процес поширився і на українські землі. Спільноти, які прибували в Північне Причорномор'я, намагалися витіснити слов'ян, котрі рішуче обстоювали обжиті території. Через якийсь час тих, хто прибував, витісняли інші спільноти.

Давні слов'яни

1. *Чому письмові згадки про слов'ян з'явилися лише у I—II ст. н. е.?*
2. *Опиши одяг давніх слов'ян. Чим подібний він на одяг сарматів, що жили на території України одночасно з ними, а чим відрізняється від нього?*

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

РОЗУМІЮ

1. Як знаряддя праці первісних людей допомагали задовольняти їхні потреби?
2. Чим унікальний побут трипільців і середньостогівців?
3. Скориставшись QR-кодом (https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/0a/Scythian_capital_and_royal_kurgans.png), знайди на карті й випиши історичні пам'ятки скіфів.

РОБЛЮ

1. Зроби з пластиліну макет посуду первісної людини за поданим зразком.

2. Проаналізуй уривок історичного джерела «Клятва херсонесців (початок III ст. до н. е.)». Які висновки про життя давніх греків — херсонесців — можна зробити?

Клянусь Зевсом, Землею, Сонцем, Дівою, богами і богинями олімпійськими, героями, що володіють містом, землею та укріпленням херсонесців: я буду однодумний щодо благоденства і свободи міста й громадян і не віддам ні Херсонеса, ні Керкінітіди, ні Прекрасної гавані, ні інших укріплень, ні інших земель, якими херсонесці управляють або управляли, нічого нікому — ні греку, ні іншому, а буду оберігати [все це] для херсонського народу; я не порушу демократичного ладу і не дозволю цього тим, хто бажає зрадити або порушити, і не приховаю цього...

3. Проаналізуй уривок історичного джерела «Війна з готами» Прокопія Кесарійського. Які висновки про життя слов'ян можна зробити на підставі його змісту?

Народами склавинами і антами не править один муж, але з давніх часів живуть так, що порядкує громада. І для того всі справи, чи щасливі, чи лихі, йдуть до громади... Єдиного бога, що насилає блискавку, визнають єдиним владикою всіх і жертвують йому кров та всяку худобу... Шанують вони річки, німф і деякі інші божества, жертвують їм всім і з тих жертв ворожать собі. Живуть вони в тимчасових хатках, селячись далеко один від одного і переміняючи часто кожний своє житло. Вступаючи в битву, ідуть здебільшого на ворогів піші, маючи в руках невеликі щити і списи, а нагрудників не одягають... Виглядом вони також не різняться поміж собою; всі вони високі і надзвичайно міцні тілом, волоссям не дуже білі й не русяві, і не впадають зовсім в чорне, а рудуваті всі...

ДУМАЮ

1. Чому первісні люди надавали перевагу полюванню на великих тварин?
2. Спосіб життя яких народів, що населяли українські землі в І тис. до н. е. — на початку І тис. н. е., подібний на спосіб життя трипільців, а яких — на спосіб життя середньостогівців?
3. Які висновки про скіфів можна зробити на основі аналізу золотого гребеня, що був знайдений в одному з їхніх курганів?

30. Середньовічна історія України

Як ти думаєш, чому люди утворюють держави?

1. Русь-Україна

Змішування слов'ян, сарматів та інших народів під час Великого переселення зумовило формування кількох слов'янських племінних союзів. Їхньою метою було протистояння кочовикам, які прибували зі сходу. У IX ст. поляни, древляни та сіверяни об'єдналися в єдину державу Русь зі столицею в Києві. У наступне століття до них доєдналися інші слов'янські та неслов'янські народи. Русь-Україна як держава існувала в IX—XIII ст.

1. Розглянь карту на стор. 225. Які племена жили на території сучасної України? Які з них увійшли до держави Русь?

2. Чому в Русі багато поселень було огороджено стінами?

Русь як особливий етап становлення Української держави завжди цікава для історичних досліджень.

З історичних джерел відомо, що на чолі русів, як називали слов'янські племена, стояли князі. Їхня влада спиралася на професійних вояків, землевласників, яких звали бояра-

ми. Населення переважно займалося землеробством. Міста, у яких розвивалися ремесла і торгівля, були огороджені дерев'яними стінами. Руські князі чинили опір нападам кочовиків й організовували походи проти них, а також на інші народи. Визнанням сили та відваги була участь у походах на Візантійську імперію.

Серед русів у IX—X ст. переважали язичники — прихильники багатобожжя. У 988 р. Русь прийняла християнство, і воно стало державною релігією. У цьому заслуга київського князя Володимира Святославовича (Великого), визнаного хрестителем Русі. Його син Ярослав запровадив писані закони, викладені в збірнику «Руська правда».

Які висновки про Русь можна зробити на основі монети Володимира Великого?

ЦІКАВО ЗНАТИ

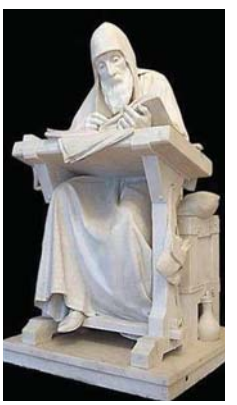

Нестор Літописець (прибл. 1056 — прибл. 1113) — чернець, укладач літописів. Найвизначніший його твір — «Повість врем'яних літ», складена на основі раніше створених літописів, архівних текстів, народних переказів та оповідань з поєднанням викладу подій, сучасником яких був автор. У цьому літописі Нестор писав: «Велика буває користь від учення книжного, книги наказують і вчать нас шляху до розкаяння, бо від книжних слів набираємося мудрості й стриманості... Той, хто читає книги, бесідує з Богом або святими мужами».

У степах на південь від Русі жили кочові народи: печеніги, половці та ін. Деякі з них поступово ставали осілими. Саме таким був уклад життя в столиці половців — місті Шарукані (поблизу теперішнього Чугуєва). Степовики продавали русам рогату худобу, овець і коней, у них купували продукти сільського господарства. Руси і степовики часто воювали між собою, іноді домовлялися про мир. Бувало, що разом виступали проти спільних ворогів. Серед кочовиків були й такі, що осідали в прикордонних землях Русі та наймалися охороняти кордони.

1. *Розглянь малюнок. Чим житло кочовиків відрізняється від житла осілих народів?*

Половецькі вежі (мініатюра з Радзивіллівського літопису, XV ст.)

2. *Розглянь карту на стор. 228 і зроби висновок, які землі заселяли половці.*
3. *Як ти думаєш, чому половці жодного разу не напали на єдиний морський порт русів у гирлі Дніпра?*

2. Королівство Руське

Складною проблемою Русі було успадкування влади великого князя київського. У X — на початку XI ст. після смерті батька сини влаштовували між собою війни і владу брав найсильніший. Нащадки князя Ярослава Володимировича правили спільно, визнавши владу за найстаршим із них. Щоб інші були задоволені, київський князь виділяв їм окремі території держави (князівства) для правління (князіння), однак це не позбавляло їх бажання зайняти Київ. Русь була розшматована між удільними князівствами, які між собою то укладали союзи, то воювали, і від цього Київська держава втрачала силу.

1. *Розглянь карту на стор. 228. Які князівства («землі») було утворено на Русі?*
2. *Чому з кожним поколінням князів кількість князівств збільшувалася?*

Ослабленням Русі скористалися монгольські кочові племена. У 1223 р. вони розбили об'єднане руcько-половецьке військо, у 1237 р. вдерлися в половецький степ, а в 1239 р.

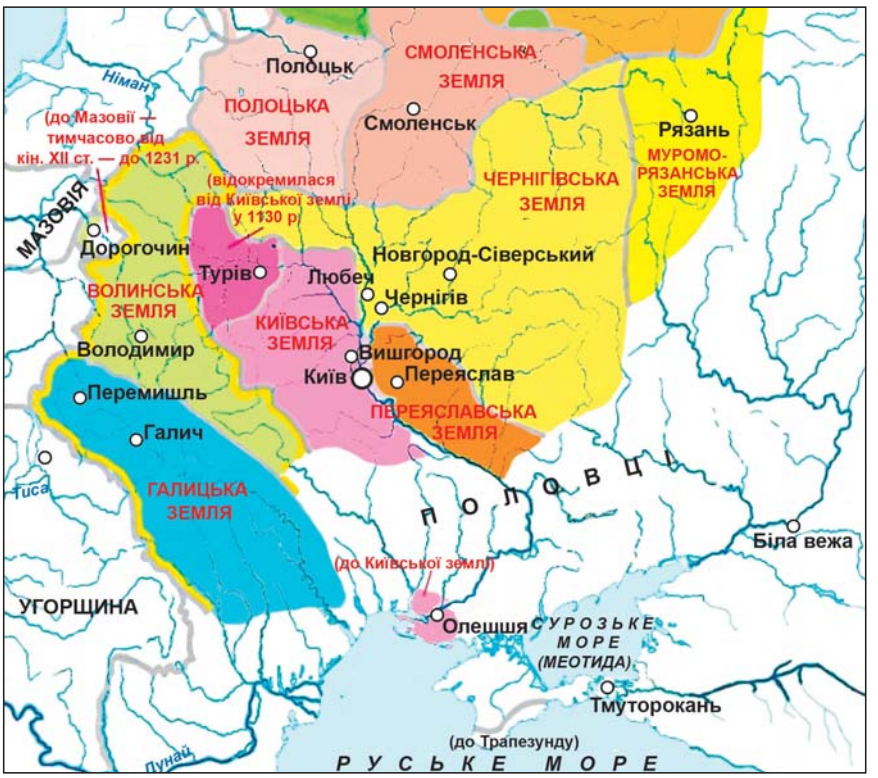

напали на Русь. Захоплення Русі зробило її залежною від монгольської держави — Золотої Орди, яка повинна була сплачувати данину і надавати війська монгольському ханові на його вимогу.

1. *Чому роз'єднаність князівств стала причиною їх поразки від монголів?*
2. *Як ти думаєш, чому половців монголи включили до своєї держави, а русів переважно зробили залежними?*
3. *Чому монголи вимагали від руських князів надавати їм своє військо?*

Спроб об'єднати руські князівства під владою одного князя було багато. У 1199 р. волинський князь Роман Мстиславович приєднав до своїх володінь Галицьке князівство, а за кілька років установив контроль над Києвом. Після його смерті Галицько-Волинське князівство розпалося.

Справу Романа Мстиславовича продовжив Данило Романович. У 1238 р. він знову об'єднав Галичину та Волинь і встановив контроль над князівствами. Монгольська навала спонукала його шукати союзників серед європейських держав. *У 1253 р. Данило прийняв королівську корону від Папи Римського і його державу було визнано Королівством Русь.* Нащадки короля Данила були впливовими володарями, мали тісні зв'язки із сусідніми країнами. Їхня влада поширювалася на Галицьке, Волинське, Турово-Пінське і Чернігово-Сіверське князівства. Королівство Русь існувало у XIII—XIV ст.

1. Проаналізуй печатку короля Юрія Львовича. Які висновки на основі її зображень ти можеш зробити?

2. Двадцять четверта окрема механізована бригада Збройних сил України має ім'я короля Данила. Як ти думаєш, чому її так названо?

3. Народи України у складі різних держав

На землі Королівства Русь зазіхали сусідні держави. Після смерті останнього галицько-волинського князя Юрія Болеслава в 1340 р. почалася війна за них між Угорщиною, Польщею і Литвою.

Волинські землі переважно підтримали литовських князів, оскільки вони не посягали на традиції та мову народу, приймали православну віру й обіцяли захист від Золотої Орди. Тоді ж до Литви приєдналися київські та сіверські землі. Країну було названо Велике князівство Литовське і Руське. Литовсько-руські війська відвоювали в Орди зем-

лі колишнього Переяславського князівства, Поділля та все Правобережжя до моря.

1. *Чому литовським князям вдалося поширити свою владу на землі Русі?*
2. *Визнач за картою, які землі Русі вступили в союз із Литвою.*

Наприкінці XV ст. Галичина перейшла під контроль Польського королівства. На південних землях України утворилося Молдовське князівство, яке було залежним від Польщі, а з XVI ст. — від Османської імперії. Землі Закарпаття входили до Угорського королівства і нетривалий час були під контролем Королівства Русь.

1. *Опиши географічне розташування українських земель у складі Польщі, Молдови та Угорщини.*
2. *Розглянь фото Луцького замку на стор. 231. Чому литовський князь Любарт замінив його дерев'яні укріплення на цегляні?*

Усіх підвладних Золотій Орді кочовиків називали татарами. До них зараховували нащадків половців та інших на-

родів, які жили в Степовій Україні та в Криму. У них була спільна релігія — іслам.

Кримські татари в боротьбі за свою незалежність кілька разів піднімали повстання. І лише за підтримки Литви в середині XV ст. їм вдалося створити незалежне Кримське ханство. У 1475 р. турецькі війська захопили Південний Крим, і кримські татари були змушені визнати свою залежність від Туреччини.

1. Опиши географічне розташування Кримського ханства.

2. За зображенням опиши воїна-кримця.

На початку XVI ст. Чернігівщина і Слобожанщина опинилися в Московському царстві, яке сформувалося на території сучасної Росії.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

РОЗУМІЮ

1. Які історичні дослідження ти здійснив/здійснила під час вивчення цього параграфа?
2. Яке значення в історії мало утворення Русі-України та Королівства Русь?
3. Назви держави, у складі яких опинилися українські землі, починаючи з XIV ст. Чому так сталося?

РОБЛЮ

1. Проаналізуй уривок історичного джерела «Літопис руський». Які висновки про діяльність князя Володимира можна зробити на основі його змісту? Переведи роки в нашу систему літочислення.

> У РІК 6496... І сказав Володимир: «Се недобре є, [що] мало городів довкола Києва». І став він городи зводити по Десні і по Остру, і по Трубежу, і по Сулі, і по Стугні. І став він набирати мужів ліпших із словен і з кривичів, і з чуді, і з вятичів, і ними населив він городи, бо була війна з печенігами. І воював він із ними, і одолівав їх.

2. Проаналізуй уривок «Руської правди». Які висновки про закони князівства можна зробити з його змісту? Розстав тварин у списку за їх вартістю, починаючи від найбільш вартісної, якщо 1 гривня = 25 кун = 20 ногат.

Якщо уб'є муж мужа, то мстити братові за брата або батькові, або синові, або дітям брата, якщо ніхто не буде мстити, то треба заплатити 80 гривень.

Якщо вкрадуть княжого коня і наявного не буде, то платити за нього 3 гривні, а за інших по 2 гривні.

А це плата за худобу

За кобилу — 60 кун, а за вола — гривню, за корову — 40 кун, за третяка — 30 кун, за лошицю — півгривні, за теля — 5 кун, за барана — ногату, за жеребця об'їжджeного — гривня кун, а за лоша — 6 ногат, — це плата смердом, що платять князівську продажу.

3. Проаналізуй уривок історичного джерела «Документ на дозвіл купцям м. Торуня на вільну торгівлю на руських землях (1320 р., серпня 27)». Які висновки можна з нього зробити?

Андрій, Божою ласкою князь Володимирщини і володар Русі, висловлює достойним мужам радникам, лавникам і всім громадянам у Торуні прихильність і палку у всьому зичливість. ... [ми] надаємо всім приїжджим на ... прохання таке право, що жоден з митників наших або урядовців не повинен від них брати тканини або товарів, ні їх конфіскувати... Також, якщо якомусь приїжджому або купцеві, що прибув на нашу землю, хтось із наших у нашому краю завдасть якусь кривду, прикрість чи насильство, і це буде доказано, то за кожен несправедливо відібраний або взятий динар зобов'язуємося віддати два (1320 р.).

ДУМАЮ

1. Чому у складі Русі були слов'янські та неслов'янські племена?
2. На які давні народи були подібні за стилем життя руси, половці, кримські татари?
3. Чому на гербі України поміщено тризуб князя Володимира Великого?

31. Знайомимося з Новою історією України

Які роки охоплює період Нової історії?

1. Річ Посполита

У 1569 р. Польське королівство і Велике князівство Литовське об'єдналися в одну державу — Річ Посполиту (в перекладі з польської — Республіка). Ця держава проіснувала до 1795 р. До її складу входила значна частина території сучасної України. На той час Річ Посполита була найбільшою країною Європи. Її багатомільйонне населення було різноманітним за національним складом і релігійністю.

1. Розглянь карту. Території яких сучасних держав входили до складу Речі Посполитої?

2. Які відомі тобі історико-етнографічні регіони України входили до складу Речі Посполитої?

3. До складу яких держав входили українські землі поза Річчю Посполитою?

Влада в Речі Посполитій належала шляхті. Так називали привілейований стан, що ніс військову службу, мав право володіти землею, ухвалювати закони та обирати короля. Українська шляхта була рівноправною із шляхтою інших народів.

Більшість населення становили селяни. За право користування землею шляхти селяни мусили сплачувати гроші, віддавати продукти або відпрацьовувати. Вони не мали права вільного пересування. Це спричинювало їх незадоволення, втечі в малозаселені степові землі та повстання. Міські жителі займалися переважно ремеслом і торгівлею. Вони домагалися права самостійно керувати містами.

У XVI ст. у Речі Посполитій могли вільно сповідувати свої релігії католики, православні, протестанти, юдеї та мусульмани. І все-таки католики мали більші можливості. Це було однією з передумов об'єднання в 1596 р. на Берестейському соборі значної кількості православних вірян з католиками в Руську (Українську) греко-католицьку церкву. Вона визнавала зверхність Папи Римського, католицьке віровчення, але зберігала православні обряди. Багато православних не визнали цього об'єднання і домоглися збереження Київської православної митрополії.

Посилення релігійної нетерпимості та гноблення селян у XVIII ст. спричинило внутрішні конфлікти й ослаблення Речі Посполитої.

Чи можна вважати Річ Посполиту демократичною державою?

У результаті перебування України у складі Речі Посполитої відбулося поєднання в її культурі традиційних елементів з європейськими. Це проявилося в архітектурі, містобудуванні, мистецтві, музиці.

1. *Розглянь зображення Собору Святого Юра на стор. 236.*
2. *Яку інформацію можна отримати із зображень?*

Собор Святого Юра
(Львів, XVIII ст.)

3. Чи дає змогу лише одне зображення скласти повноцінне уявлення про споруду? Чому?
4. Опиши споруду, узагальнивши три зображення.

Послабленням Речі Посполитої скористалися сусідні країни. Вони розділили землі Речі Посполитої між собою і в 1795 р. ліквідували її як державу.

2. Козацтво та козацька держава

У шостому параграфі підручника ти вже ознайомився/ознайомилася з появою козацтва. Козацтво — військова спільнота колишніх шляхтичів, міщан і селян.

1. Коли козаків уперше згадано в письмових документах?
2. Пригадай, чим займалися козаки.
3. З якою метою було засновано Запорозьку Січ?
4. За гравюрою 1622 р. опиши зовнішній вигляд козака.

Першу Запорозьку Січ, за даними деяких істориків, заснував князь Дмитро Вишневецький (Байда) на дніпров-

ському острові Хортиця. Це була дерев'яна фортеця, обнесена валом і частоколом.

Січ — укріплення (фортеця), адміністративний і військовий центр козацтва.

Козаки постійно воювали, тому їхні січі часто зазнавали руйнувань. Із цих причин за 200 років у різних місцях Запорожжя було сім січей. Займалися козаки і промислами: мисливством, рибальством, бортництвом, добуванням солі та селітри, охороною кордонів. Усі справи вирішували на спільній раді. Для керівництва січчю обирали старшину (від слова «старший») на чолі з кошовим отаманом (*кіш* — укріплений табір; орган козацького управління).

Військові дії козаки вели самостійно або наймалися до європейських володарів і знаті. Мали авторитет неперевершеної піхоти: влучно стріляли, ефективно штурмували фортеці й оборонялися в таборах, вправно долали відстані на човнах у річках і в морі.

1. *Опиши реконструкцію Запорозької Січі (сучасна фотографія).*
2. *Визнач сильні та слабкі сторони фортеці козаків.*

У козаків були часті конфлікти за землі, на які претендувала шляхта. Також вони домагалися прав, які мала шляхта. Їхні повстання підтримували селяни та міщани, які теж страждали від її зловживань.

Чи можна вважати козаків демократичною спільнотою?

У 1648 р. повстання козаків на чолі з Богданом Хмельницьким переросло в національно-визвольну війну, яка тривала багато років. *Війна примусила Річ Посполиту визнати державу Військо Запорозьке, яка існувала в середині XVII—XVIII ст.* Главою держави був гетьман, тому її часто називали Гетьманщина. Важливе місце посіли в ній козаки. Ними вільно могли стати селяни та міщани.

1. *Які українські землі увійшли до козацької держави?*
2. *Які українські землі опинилися поза козацькою державою?*

Суперечності між козаками призводили до боротьби за владу. У цій боротьбі вони зверталися по допомогу до сусідніх держав, а ті прагнули встановити контроль над Військом Запорозьким. Це спричинило розкол Гетьманщини. Його наслідками були відновлення на Правобережжі Дніпра влади Речі Посполитої, а на Лівобережжі — посилення позицій Московського царства.

Спроба гетьмана Івана Мазепи на початку XVIII ст. розірвати союз із Московією зазнала поразки. Упродовж XVIII ст. Російська імперія (так називалося Московське царство) неухильно обмежувала права Гетьманщини. У 1775 р. царські війська захопили і зруйнували Січ. Через кілька років було остаточно ліквідовано самоврядування Гетьманщини та окуповано Кримське ханство.

Козацтво є важливою віхою в державотворчій традиції та історичній пам'яті українців.

Історична пам'ять — пам'ять народу про своє минуле.

Козаків пам'ятають як свідомих і мужніх борців за права, свободу та державу.

1. *Які причини розколу Гетьманщини?*
2. *Поміркуй, чому Російська імперія неухильно обмежувала права Гетьманщини.*

ЦІКАВО ЗНАТИ

Історичними джерелами про події, пов'язані з козацтвом у XVII—XVIII ст., є козацькі літописи. До наших днів дійшли Літопис Самовидця, Літопис Григорія Граб'янки і Літопис Самійла Величка, написані наближеною до народнорозмовної літературною мовою. За стилем письма вони не подібні на давні літописи. Їх вважають першими історико-літературними творами.

3. У складі імперій

Наприкінці XVIII — на початку XX ст. українські землі перебували переважно під владою Австрійської (від середини XIX ст. — Австро-Угорської) та Російської імперій.

1. *Розглянь карту. У складі якої імперії опинилися території України, позначені зеленим кольором, а якої — жовтим? Чому зелений колір охоплює більшу територію? Як це можна пояснити?*

2. *У яких державах опинилися колишні землі Речі Посполитої та Гетьманщини?*

Наприкінці XVIII ст. Австрійська імперія урівняла в правах представників різних релігій, дозволила початкову освіту рідною мовою. Однак більшість українців не могли брати участь у виборах до органів влади, оскільки належали до бідних верств населення.

Чи можна Австро-Угорську імперію назвати демократичною державою?

Становище українців у Російській імперії було ще складнішим. Кріпосне право зробило селян товаром — аж до 1861 р. їх можна було продавати. Було ліквідовано міське самоврядування, заборонено греко-католицьку церкву та обмежено українське православ'я. Влада нав'язувала дум-

ку, що українці не є окремим народом, вони — частина російського народу. Українська мова була заборонена в школах, державних установах і в громадських місцях.

Чи можна Російську імперію вважати демократичною державою?

У XIX ст. в Україні розвивалася промисловість, розросталися міста, ставало більше освічених людей. Освічені українці об'єднувалися і дедалі частіше заявляли про свої права. Поступово серед них визріла думка, що лише у власній державі українці зможуть бути повноправними господарями. Наприкінці XIX — на початку XX ст. вони об'єднувалися в політичні організації, які боролися за вільний розвиток української мови, демократію, поліпшення становища людей і створення Української держави.

Виданє Р. У. П. — Ч. 1.

Самостійна * * Україна

ПРОМОВА.

Ціна 20 сот.

ЛЬВІВ 1900

Видав К. Косевич.

1. Що зумовило об'єднання українців в обстоюванні своїх прав?
2. Чому народ не може вільно розвиватися без власної держави?
3. Яку ідею, на твою думку, виражає назва брошури?

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

РОЗУМІЮ

1. Які факти про Річ Посполиту, що збереглися в історичній пам'яті українців, тобі відомі?
2. Як характеризують козаків прислів'я: «Де козак, там і слава», «Козак на печі — ворог Січі», «Щирий козак ззаду не нападає», «Степ та воля — козацька доля», «Козацькому роду нема переводу», «Гляди, козаче, щоб татари сидячого не взяли»?

3. За характерними ознаками, про які йшлося у параграфі, визнач, хто зображений на картині Іллі Рєпіна. Знайди її назву, скориставшись пошуковими системами.

РОБЛЮ

1. Запиши століття утворення та припинення існування Речі Посполитої. Чи збігаються ці дати з датами появи та ліквідації козацтва? Порахуй, скільки часу минуло між цими подіями.
2. Скориставшись пошуковими системами, охарактеризуй пам'ятку архітектури козацької доби — Георгіївську церкву Видубицького монастиря в Києві — за таким планом:

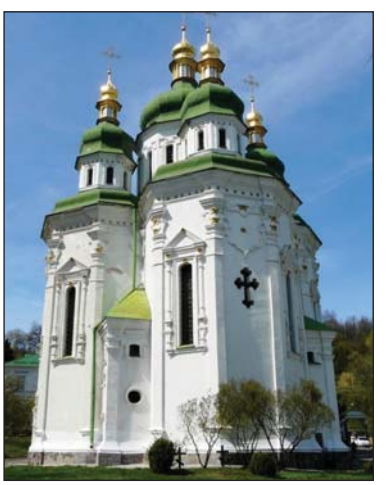

— назва;
— місце розташування;
— час спорудження;
— як називалася держава в той час, коли було збудовано церкву;
— архітектор;
— матеріал, з якого збудовано церкву;
— споруда є частиною архітектурного ансамблю чи автономною;
— значення архітектурної пам'ятки для історії та культури України.

3. Здійсни віртуальну подорож Музеєм під відкритим небом «Запорозька Січ», скориставшись QR-кодом. Занотуй трьома тезами, що тебе найбільше вразило.

ДУМАЮ

1. Розглянь карту (https://museums.authenticukraine.com.ua/ua/), на якій продемонстровано розташування козацьких січей. Чому саме на цих територіях вони розташовані?

2. До яких наслідків для України призвів указ Катерини II, уривок з якого подано: «Запорозька Січ остаточно зруйнована, з викоріненням на майбутнє й самої назви запорозьких козаків, за образу нашої імператорської величності, за зухвалі вчинки цих козаків і за неслухняність до наших височайших повелінь»?
3. Чому російський уряд у XVIII—XIX ст. не зміг винищити в українців прагнення відновити самостійну Україну?

32. Новітня історія України

Скільки часу триває період новітньої історії України?

1. Українська Народна Республіка

У 1914 р. розпочалася Перша світова війна. У неї були втягнуті 38 країн, які мали намір розширити свої території

за рахунок інших. Бойові дії відбувалися в Європі, Африці та Азії. Російська та Австро-Угорська імперії воювали одна проти одної, тому українці, які служили в імперських арміях, змушені були вбивати один одного. Страждало й мирне населення, адже бойові дії точилися на території Західної України.

Війна завжди несе лихо людям, навіть якщо вони не воюють. Рівень життя в ті роки дуже погіршився. Людське невдоволення спричинило повалення імператорів і розпад імперій.

Чому Перша світова війна для українців була братовбивчою?

Багато українців зрозуміли, що, не маючи власної держави, вони мусять воювати і гинути за інтереси чужих держав. У 1917 р. у Києві було утворено представницький орган українських сил — Українську Центральну Раду (УЦР), метою якої було відновлення української державності. До неї входили представники всіх народів України. Її головою було обрано Михайла Грушевського. У листопаді 1917 р. УЦР проголосила створення Української Народної Республіки (УНР).

ЦІКАВО ЗНАТИ

Михайло Грушевський (1866—1934) — український історик, державний діяч. Автор понад 2000 історичних, літературознавчих праць, найвідоміша з яких — «Історія України-Руси».

Висловлювання М. Грушевського: «Завдяки історичній пам'яті людина стає особистістю, народ — нацією, країна — державою», «Український народ належить до… європей-

ського кругу не силою тільки історичних зв'язків... а й самим складом народного характеру», «Тепер наше гасло — самостійність і незалежність».

Висловлювання про М. Грушевського: «Чоловік широкої освіти, незломної волі і невичерпаної енергії», «Була це людина великого масштабу, бистрого розуму, надзвичайно широких розумових зацікавлень. Він мав подиву гідну ерудицію... Працездатність мав колосальну».

1. Що об'єднує фотографію і плакат? Які думки вони в тебе викликають?

2. Яку територію займала УНР (див. параграф 21)?
3. Поясни наведені вище слова М. Грушевського. Чи згоден/згодна ти з ними?
4. Як сучасники характеризують М. Грушевського?

Унаслідок військового перевороту наприкінці 1917 р. владу в Росії захопили більшовики. Вони обіцяли поліпшити життя найбідніших за рахунок пограбування заможних людей. Право українців мати незалежну державу вони не визнавали і почали війну проти УНР. Українцям не вистачило єдності в ті грізні часи, чим скористався агресор.

На українських землях Австро-Угорщини 1918 р. було створено Західноукраїнську Народну Республіку (ЗУНР). Проти неї виступали Польща та Румунія, які поривалися поділити ці землі між собою.

22 січня 1919 року ЗУНР і УНР об'єдналися в одну державу, проте вороги були сильніші. Більшовики, прихильники небільшовицької Росії, Польща воювали проти УНР. У 1921 р. Україну поділили між собою сусідні держави. Отже, Українська Народна Республіка проіснувала у 1917—1921 рр.

1. Що зображено на плакаті?

2. Яким було становище України в цей період?
3. Чому, на твою думку, у війнах 1917—1921 рр. за незалежність українці зазнали поразки?

2. Радянська окупація

1. Які держави захопили територію України в 1920—1930-ті роки (див. карту на стор. 247)?
2. Опиши географічне розташування Української РСР.

Захопивши владу на більшій території України, більшовики проголосили Українську Радянську Соціалістичну

Республіку (УРСР), встановили в ній жорстокі порядки. У 1922 р. УРСР стала частиною Радянського Союзу (СРСР). Політика СРСР у багатьох питаннях була продовженням політики Російської імперії. Радянська влада не допускала свободи слова, думки, зібрань, віросповідання. Вибори до органів влади не були вільними та демократичними, тому країною правили тільки більшовики та їх прихильники. Усіх невдоволених переслідували. Мільйони людей було ув'язнено. Такі дії мали залякати людей і спонукати їх до покори.

1. Назвіть факти, які доводять, що УРСР не була демократичною державою.
2. Які права людини порушували в УРСР?

Відбулося масове пограбування людей. У них забирали підприємства, землю та іншу власність. Усе мало стати державним, тобто підконтрольним більшовикам. Люди ставали залежними від держави.

Більшовики намагалися поширити владу СРСР на весь світ. Для цього їм потрібна була велика і сильна армія, а їй — військове спорядження, техніка, зброя. У зв'язку із цим почалося будівництво тисяч нових заводів. Необхідні

для цього ресурси насильно вилучали в селян, яких заганяли в підконтрольні державі колгоспи (колективні господарства). Тих, хто чинив опір, саджали в тюрми, вивозили з України, розстрілювали. Найжахливішим способом приборкання селян був голод. У них забрали зерно та інші продукти харчування. В 1932—1933 рр. мільйони їх померли голодною смертю. Ці трагічні події відомі всьому світові як Голодомор.

1. *Що символізує скульптура дівчинки перед входом на територію Національного музею Голодомору-геноциду?*

2. *Чому позаду неї є пам'ятник у вигляді свічки? Що означає для українців таке зображення? Як це може бути пов'язане із вшануванням жертв Голодомору?*

З метою збереження в людській пам'яті важливих подій історії та видатних осіб установлюють пам'ятники.

Пам'ятник — архітектурна або скульптурна споруда в пам'ять про важливі події, на честь видатних осіб.

Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932—1933 рр. на Михайлівській площі в Києві

Пам'ятники бувають у формі статуї, бюста, меморіальної дошки тощо. Багато їх нагадує про трагедії Голодомору.

1. Поясни символіку пам'ятника на фото.
2. Які пам'ятники є у твоїй громаді?

3. Боротьба за українську державність у XX столітті

1 вересня 1939 року нацистська Німеччина напала на Польщу. Так почалася Друга світова війна. Скориставшись цим, Радянський Союз заволодів землями Західної України і Білорусі. На цих територіях він здійснював жорстоку політику: людей позбавляли прав, власності, незгодних арештовували або знищували.

Кожен агресор прагне самостійно панувати — це було головною причиною німецько-радянської війни, яка почалася в червні 1941 р. Німеччина дуже швидко захопила значну територію СРСР, зокрема Україну. Нацистський «новий порядок» був не кращим за радянський. Позбавлення прав, пограбування, знищення українців продовжилося.

Українські патріоти об'єднувалися задля звільнення України від усіх окупантів і створення самостійної незалежної держави. Для цього було створено Українську повстанську армію (УПА).

Війська СРСР були підсилені допомогою США і Великої Британії. Упродовж 1943—1944 рр. їм вдалося вигнати нацистів з України, а в 1945 р. завершити війну.

Більшовицька влада і надалі не визнавала прав України. Як і раніше, вона переслідувала прихильників незалежності. Кримських татар було вивезено зі своєї батьківщини на інші території СРСР. Боротьба більшовиків з УПА тривала ще понад десять років після закінчення Другої світової війни.

1. Чому між нацистською Німеччиною та Радянським Союзом почалася війна?
2. Чому українцям не сподобався новий нацистський режим?

3. Прочитай написи на листівках УПА. Які головні їхні ідеї?

У другій половині 1950-х рр. СРСР дещо зменшив військові витрати і послабив тиск на населення. Мільйони людей повернулися з ув'язнення додому. Активні громадяни, яких називали дисидентами (в перекладі — «незгідними»), виступали за поглиблення змін. Вони вимагали дотримання прав людини, вільних виборів, розширення прав УРСР, повернення кримських татар на рідні землі. Серед дисидентів були Левко Лук'яненко, В'ячеслав Чорновіл, Мустафа Джемілєв, Василь Стус та багато інших. Комуністичний режим жорстоко розправлявся з ними: засуджував на десятки років, відправляв у психіатричні лікарні, доводив до смерті.

Воля народам, воля людині!
Громадянине!

Чи зробив ти висновок, що дав українському народові жовтневий переворот 1917 р.? Він зліквідував здобуту народами внаслідок повалення царизму волю, придушив молоду Українську народну республіку, принісши твоєму народові ще гірше рабство, ніж було царське. І він спричинив до загибелі кращих твоїх братів і друзів, до загибелі української

культури і до знищення твого добробуту. Чи згоден ти й надалі терпіти більшовицьке ярмо?

Українські революціонери
(*листівка 1956—1959 рр.*)

1. *Чому виник рух дисидентів? Чи були справедливими їхні вимоги?*
2. *Чому, на твою думку, влада СРСР не виконувала вимог дисидентів?*
3. *Про що йдеться у листівці? Чому її автори діяли таємно?*

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

РОЗУМІЮ

1. Які причини війни більшовиків проти УНР?
2. З якою метою більшовицька влада створювала колгоспи?
3. Із чим були не згодні українські дисиденти? За що вони боролися?

РОБЛЮ

1. За допомогою пошукових систем випиши назви міст, де встановлено пам'ятники М. Грушевському.
2. Напиши три тези, які підтверджують думку про те, що Голодомор — приклад порушення прав людини.
3. Склади додаткові питання до параграфа, щоб поставити їх ученим-історикам.

ДУМАЮ

1. Що символізує пам'ятник героям Крут, які загинули в боях проти більшовиків узимку 1918 р.?
2. Чи погоджуєшся з думкою Л. Лук'яненка: «Незалежність в Україні прийшла — як результат впертої, послідовної, безупинної боротьби української нації»? Що підтверджує цю думку?

3. Чому влада в Радянському Союзі не допускала навіть появи думок про можливість незалежної України?

33. Україна — незалежна європейська держава

Як ти розумієш зміст понять «незалежність» та «держава»?

1. Проголошення незалежності України

Організація життя простих людей і господарювання в Радянському Союзі була вкрай поганою. У країні не вистачало необхідних товарів, їхня якість була низькою. Влада ігнорувала конституційні права людей. Стан довкілля загрожував їхньому здоров'ю. Особливо стривожила країну аварія на Чорнобильській атомній електростанції. Невдоволення людей життям посилювалося. Країну потрібно було реформувати, передусім надати людям свободу слова, господарювання, виборів влади. Це суперечило устоям, на яких трималася влада в колишньому СРСР, тому реформи відбувалися повільно.

У серпні 1991 р. кілька високопосадовців СРСР вирішили взагалі зупинити і скасувати демократичні реформи. Саме тоді перед українським народом постало питання: він буде господарем у своїй країні чи й далі житиме за вказівками з Москви? Народ обрав свободу.

24 серпня 1991 року Верховна Рада прийняла Акт проголошення незалежності України.

З Акта проголошення незалежності України

Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року, продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні, виходячи

з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами, здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної української держави — УКРАЇНИ.

Територія України є неподільною і недоторканною. Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України. Цей акт набирає чинності з моменту його схвалення.

1. *Чому, на твою думку, влада СРСР не хотіла давати повну свободу своїм громадянам?*
2. *Про що йдеться в Акті проголошення незалежності України?*
3. *Розглянувши фото, опиши позицію, яку підтримували громадяни.*

Мітинг біля Верховної Ради 24 серпня 1991 року

Для підтвердження Акта проголошення незалежності України було вирішено провести всеукраїнський референдум — усенародне опитування. 1 грудня 1991 року понад 90 відсотків громадян підтримали його.

Пригадай, що таке «відсоток». У скільки разів було більше прихильників незалежності, які проголосували «так», ніж її противників?

Того дня відбулися перші вибори Президента України. Ним було обрано Леоніда Кравчука. Через кілька днів він присягнув на вірність українському народові, поклавши руку на Пересопницьке Євангеліє, Конституцію України та Акт проголошення незалежності України.

У залі парламенту лунала молитва за Україну. У промові Президента України найбільш повторюваними словами були: «Україна», «держава», «незалежність», «народ».

Інавгурація Леоніда Кравчука

1. *Опиши фото присяги першого Президента України.*
2. *Поміркуй, чому під час присяги не лунав гімн України.*
3. *Чому, на твою думку, Леонід Кравчук деякі слова вживав найчастіше?*

Створення нової держави потребувало зміни законів. Україна мала стати повноправною незалежною державою. Закони мали утвердити права та свободи громадян.

1. *Поясни схему на стор. 255. Які ознаки держави були в Україні ще за часів СРСР?*
2. *Які ознаки держави потрібно було утвердити?*

2. Конституція України і права людини

Важливим етапом розвитку Української держави було ухвалення Конституції України 28 червня 1996 року.

У межах кордонів радянської соціалістичної республіки	Громадяни СРСР, що проживали в Україні, та інші, за бажанням	Спадок радянської соціалістичної республіки	Представництво в ООН, потреба в міжнародному визнанні
	Населення		**Суверенітет**

УКРАЇНА

Видання законів	**Право примусу**	**Збирання податків**	**Символіка**
Закони не відображали потреб сучасної демократичної держави	Потрібно було створити власну армію, реформувати поліцію та інші служби	Потрібно було запровадити власну грошову одиницю, податки і мито	Постало питання повернення країні національних символів

Конституція (устрій, порядок) — основний закон держави, який визначає особливості держави, органів влади, виборчої системи, права та обов'язки держави, суспільства і громадян.

Конституція держави має найвищу силу. Інші закони держави спираються на неї і не повинні її порушувати.

З Конституції України

Стаття 1. Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава.

Стаття 2. Суверенітет України поширюється на всю її територію. Україна є унітарною державою. Територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканною.

Стаття 3. Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю... Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Стаття 4. В Україні існує єдине громадянство. Підстави набуття і припинення громадянства України визначаються законом.

1. *Чому державі важливо мати конституцію?*
2. *Як ти думаєш, чому Конституцію України прийняли через п'ять років після проголошення незалежності?*
3. *Поясни суть поданих нижче статей Конституції України.*

Стаття 5. Україна є республікою. Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

Стаття 7. В Україні визнається і гарантується місцеве самоврядування.

Стаття 8. В Україні визнається і діє принцип верховенства права...

Стаття 10. Державною мовою в Україні є українська мова...

1. *Як ти розумієш положення Конституції України, що носієм влади є народ?*
2. *Обґрунтуй, що Україна є демократичною державою.*
3. *Як ти розумієш конституційний принцип поділу влади?*
4. *Чому державною мовою в Україні є українська?*

Стаття 21. Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними.

Стаття 22. Права і свободи людини і громадянина, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними. Конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані...

Стаття 24. Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом.

Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

1. *Чому права людини зафіксовані в Конституції України?*
2. *Як Конституція України гарантує рівність усіх громадян?*
3. *У чому полягає цінність рівності прав людини?*

3. Виклики сучасної України

Із проголошенням незалежності Українській державі потрібно було налагодити роботу державних органів і життя людей на основі демократії та свободи особистості. Це був сильний виклик для влади і громадян.

Ще одним викликом для українського народу було організування життя на засадах демократії і громадянських свобод. Як ми знаємо, демократія вимагає розсудливо ставитися до обіцянок політиків і відповідально виконувати свої громадянські обов'язки, особливо під час голосування на виборах. Якщо цього не робити, до влади приходять політики, які й не планують втілювати в життя те, що обіцяли.

Народ України рішуче виступав проти обману на виборах і несправедливої влади. Узимку 2013—2014 рр. відбулася

Революція гідності, коли громадяни України усунули президента, який зловживав владою, порушував їхні права та обкрадав країну.

1. Проаналізуй виклики України. Які їх причини?

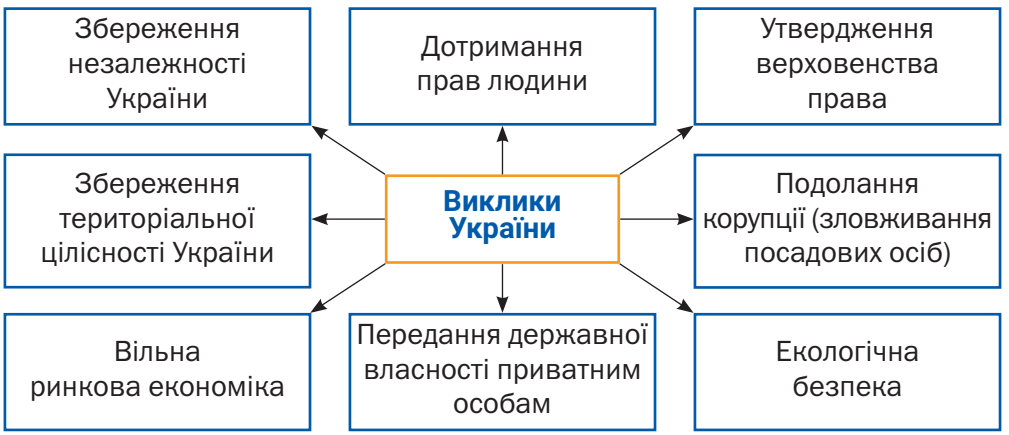

2. Які особливості Революції гідності відображені на фото?

Сильним викликом для країни є гібридна війна з Росією. У 2014 р., порушивши міжнародні угоди, Російська Федерація захопила Кримський півострів. У її планах було загарбання південно-східних областей, а згодом і всієї країни. Російські війська почали наступ на Сході України. Щоб обстояти незалежність країни, тисячі українців та українок ішли до війська, на волонтерських засадах допома-

гали йому. Ціною неймовірних зусиль український народ зупинив агресора. Організація Об'єднаних Націй засудила Російську Федерацію. Проти неї було запроваджено санкції (обмеження). Під контролем Росії перебували Крим, Севастополь, частина Донецької і Луганської областей. Але 24 лютого 2022 року Росія почала ще більш жорстоку війну проти України, убиваючи мирних громадян, грабуючи міста і села на півночі, сході та півдні країни. Весь український народ, країни світу піднялися на боротьбу із загарбниками і вбивцями. Значних руйнувань зазнали десятки міст України. Тисячі людей утратили своїх рідних, залишилися без житла, вимушені були виїхати в безпечніші регіони. У патріотичному пориві всі українці об'єдналися і стали на захист своєї держави від російської агресії.

1. Чому російська агресія є порушенням прав людей?
2. Розглянь карту. Опиши географічне розташування окупованих Росією територій України.

УКРАЇНА у 2014–2021 роках

3. Яка сусідня країна теж зазнала російської агресії? Які висновки із цього можна зробити?

4. Як ти думаєш, чому ворог називав людей, зображених на фото, кіборгами?

Оборонці Донецького аеропорту. Фотографія Руслана Боровика

Український народ укотре довів, що він здатний боротися, аби наша країна була незалежною і демократичною. Він бачить майбутнє України в союзі європейських держав. Для цього вже здійснено багато важливих реформ. Їх потрібно продовжувати. А найважливіше — потрібно змінюватися всім нам: дотримуватися законів, обирати відповідальну владу, бути відповідальними у своїх вчинках. Потрібно бути господарями своїх слів і вчинків, своєї громади і країни.

1. Чому майбутнє країни залежить від громадян, які мають брати участь у виборах?
2. Як ти розумієш обов'язок бути відповідальними?

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

РОЗУМІЮ

1. У чому полягає значущість для громадянина/громадянки і суспільства проголошення незалежності України?
2. Які причини Революції гідності та війни на Сході України?
3. Поясни передумови національного, релігійного, політичного розмаїття в сучасній Україні.

РОБЛЮ

1. За QR-кодом перейди до тексту Конституції України (https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-вр#Text). Склади перелік прав громадян України.
2. Як ти розумієш зміст поняття «права людини і громадянина»?
3. Проаналізуй порядок дій у разі порушення прав дитини.

І. Звернення до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини має бути поданим у письмовій формі. Відповідно до статті 5 Закону України «Про звернення громадян» у письмовому зверненні має бути зазначено:

1. Прізвище, ім'я та по батькові заявника.
2. Місце проживання заявника.
3. Суть порушеного питання:
— найменування органу державної влади, місцевого самоврядування чи посадової особи, які порушили права;
— у чому полягає порушення прав;
— яких заходів ужито для поновлення прав; до яких органів чи посадових осіб зверталися (долучити копії їхніх відповідей та інші документи, необхідні для розгляду звернення);
— чи зверталися за захистом порушених прав до суду?
4. Суть Вашого прохання, звернення.
5. Дата та власноручний підпис.

ІІ. Письмові звернення до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини потрібно надсилати за адресою: вул. Інститутська, 21/8, м. Київ, 01008.
Письмове звернення до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини можна надсилати електронною поштою:

hotline@ombudsman.gov.ua

ДУМАЮ

1. Чому необхідно захищати права людини і громадянина, а також дотримуватися обов'язків громадянина?
2. У чому небезпека замовчування порушення прав людини?
3. Назви приклади дискримінації (утисків), булінгу (цькування). Визнач їх наслідки для особи і групи, до якої ця особа належить.

34. Узагальнення теми 5 «Історія України та її дослідники»

У темі 5 «Історія України та її дослідники» ти ознайомився/ознайомилася з історичними подіями і процесами, які відбувалися в Україні впродовж багатьох тисяч років.

Залюднення території України почалося майже мільйон років тому. Перші люди за зовнішністю, розумовим розвитком і способом життя відрізнялися від сучасних. Згодом територію України заселили сучасні люди. Вони перейшли від мисливства та збиральництва як основних занять до землеробства та скотарства. Найвідомішою землеробською культурою була трипільська. Разом з трипільцями існувала середньостогівська культура скотарів. Згодом тут поселились кімерійці, скіфи, сармати. На морському узбережжі свої міста заснували грецькі поселенці. На початку нашої ери з'явилися перші писемні згадки про слов'ян, які поступово заселили значні території Східної Європи. Основні джерела дослідження давньої історії України — археологічні. Зачинателем археології України є Вікентій Хвойка.

У часи середньовіччя на території України існувала одна з найбільших держав Європи Русь-Україна. Вона мала високий рівень розвитку культури та господарства. Про це відомо з писемних пам'яток, зокрема з «Повісті минулих літ», й археологічних досліджень. У XII—XIII ст. Русь-Україна розпалася на окремі князівства. Саме тому вона не змогла протистояти монголам і потрапила в залежність від них на сотню років. На заході Русі в середині XIII ст. утворилося Королівство Русь, яке продовжило традиції Русі-України. Через його ослаблення руські землі опинилися в середині XIV ст. у складі сусідніх держав: Великого Литовського князівства, Польського та Угорського королівств, Молдовського князівства. У Північному Причорномор'ї кримські татари вибороли незалежність від монголів і створили Кримське ханство.

У XVI ст. більша територія України була у складі багатонаціональної та багатоконфесійної Речі Посполитої. Влада

в країні належала шляхті, селяни виконували повинності на її користь, деякі міста отримали самоврядування. У прикордонних зі степом землях зародився новий військовий стан — козацтво. Козаки мали власну столицю — Запорозьку Січ. Їхня боротьба за землю та права вилилася в кілька повстань. Найбільше з них у середині XVII ст. привело до утворення козацької держави — Війська Запорозького (Гетьманщини). Втручання інших держав у справи козацької держави спричинило її розкол і залежність від сусідів. Події Гетьманщини описані в «козацьких» літописах. Найагресивнішим сусідом України було Московське царство, яке згодом стало називатися Російською імперією. Саме вона наприкінці XVIII ст. ліквідувала Січ і Гетьманщину, приєднала Кримське ханство та значну частину території Речі Посполитої. У XIX ст. українські землі були поділені між Російською та Австрійською імперіями. Деякі представники української інтелігенції активно боролися за економічні, політичні, культурні права українців.

На початку XX століття спалахнула Перша світова війна. Українці опинилися у військах Австрійської та Російської імперій, які воювали між собою. Спричинене війною тяжке життя людей призвело до руйнування імперій. У Києві в 1917 р. було сформовано Українську Центральну Раду, яка утворила Українську Народну Республіку. На Заході України постала Західноукраїнська Народна Республіка. Їм вдалося ненадовго об'єднатися для боротьби проти ворогів. У 1921 р. Лівобережну та Правобережну Україну захопили російські більшовики, а Захід України — Польща, Румунія, Чехословаччина. Радянська влада прагнула придушити опір українських селян, улаштувавши Голодомор у 1932—1933 рр., від якого загинули мільйони людей. Багато українців перебувало в концтаборах і тюрмах, сотні тисяч було розстріляно. У 1939 р. Радянський Союз і нацистська Німеччина розпочали Другу світову війну. У ній багато українців воювали в лавах Української повстанської армії проти нацистів і проти радянських військ. Україна дуже постраждала від війни. Радянські війська, знову захо-

пивши всю територію України, жорстоко придушили опір українців і їхнє прагнення до незалежності. Така політика тривала і надалі, особливо проти дисидентів.

Із часом радянська країна ослабла. Спроби її керівництва оновити країну поглибили кризу. Розпад Радянського Союзу був неминучим. У 1991 р. було проголошено державну незалежність України. Її розбудова почалася в складних умовах. Було обрано Президента, прийнято демократичну Конституцію України. Розвиток незалежної України відбувався непросто. Не завжди керівництво країни діяло ефективно і на користь усього суспільства. Щоб захистити демократію, українці виходили на мітинги. У 2013 р. почалася Революція гідності, у результаті якої було проголошено проєвропейський напрям розвитку України. У цей час Росія розпочала війну проти України, захопивши Крим, частину Луганської і Донецької областей. 24 лютого 2022 року Росія розпочала повномасштабну війну проти України. Весь український народ об'єднався для перемоги. Несхибним залишається курс України на європейські цінності, дотримання прав людини та демократію.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Який період в історії України тебе найбільше вразив? Чому? Склади план свого повідомлення не менше ніж із п'яти пунктів.
2. Заповни в зошиті хронологічну таблицю за поданим нижче зразком, використавши дані з теми «Історія України та її дослідники». Загальна кількість подій має бути не менше десяти.

Подія	Роки	Століття

3. Зістав подані на стор. 265 історичні пам'ятки з назвою області, де вони розташовані, та зазнач, що про них відомо. Скористайся пошуковими системами, щоб з'ясувати це за наведеними ознаками.

Назва	Зображення	Де розташована, що відомо
Успенський собор Києво-Печерської лаври		
Церква святого Пантелеймона в Галичі		
Кам'янець-Подільська фортеця	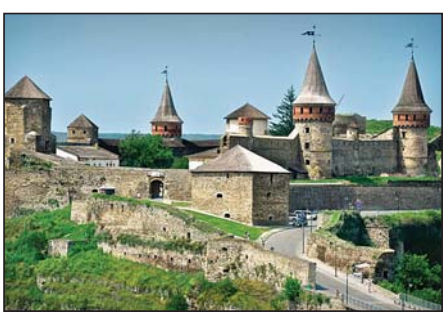	

Палац Кирила Розумовського в Батурині		
Будівля оперного театру в місті, яке до кінця XVIII ст. називалося Хаджибей		

4. Напиши три тези, щоб обґрунтувати необхідність збереження та охорони історичних пам'яток.
5. Склади ілюстровану мапу думок до одного з параграфів теми.

Термінологічний словник

Авдіовізуальне джерело інформації — матеріальний носій, що містить зображувальну та звукову інформацію, яку відтворюють за допомогою спеціального обладнання.

Архів — установа, яка приймає, описує та зберігає документи для подальших досліджень.

Бібліотека — установа, що збирає, систематизує і надає читачам друковані та рукописні джерела, а також доступ до електронних джерел.

Гідність — визнання цінності людини для суспільства і визнання людиною власної цінності в житті.

Господарство — виробництво, розподіл, обмін та споживання товарів і послуг задля задоволення потреб.

Громада — мешканці поселень, об'єднані для спільного розв'язання проблем.

Громадський простір — територія, будівлі та споруди, призначені для задоволення потреб громадян.

Громадянська освіта — набуття знань, умінь і навичок співжиття в демократичному суспільстві.

Демократія — процес прийняття важливих для суспільства рішень волею більшості зі збереженням прав меншості.

Державний кордон — межі сухопутної, водної території держави та її повітряного простору.

Державні свята — встановлені спеціальним законом святкові дні.

Джерело інформації — людина чи предмет, що зберігає інформацію.

Дискримінація — позбавлення або обмеження прав людини на підставі будь-якої ознаки.

Експонат — річ для огляду в музеї чи на виставці.

Ера — найбільша одиниця поділу історії; початок літочислення; система літочислення.

Етнографічне джерело інформації — пам'ятки, які зберігають відомості про побут, культуру, звичаї народу.

Закон — загальнообов'язкове правило (правила), яке має найвищу силу.

Значення події — її історична вага, роль, важливість.

Інтерв'ю — бесіда, що побудована за планом із обов'язковою фіксацією відповідей.

Історико-етнографічний регіон — частина території розселення народу, що має особливості історії, мови, побуту, культури.

Історична карта — карта, що відображає події, які відбувалися на конкретній території в конкретний час.

Історична особа — видатний діяч/діячка, які відчутно вплинули на перебіг історичних подій.

Історична пам'ятка — місця та об'єкти, пов'язані з важливими історичними подіями.

Історична пам'ять — пам'ять народу про своє минуле.

Історична хронологія — послідовність історичних подій у часі.

Історія — наука, яка вивчає розвиток людства та закономірності цього процесу.

Конституція (устрій, порядок) — основний закон держави, який визначає особливості держави, органів влади, виборчої системи, права та обов'язки держави, суспільства і громадян.

Контурні карти — карти, що фіксують контури географічних об'єктів.

Лінгвістичне джерело інформації — пам'ятки мови, що містять цінні для історії відомості.

Літописи — літературні твори історичного змісту з викладом подій у часовій послідовності.

Наслідок — результат дії причини.

Натуральне господарство — діяльність для задоволення власних потреб, а не для продажу.

Ознака — властивість кого-небудь або чого-небудь.

Особливість — властивість, яка вирізняє подію, процес чи явище із ряду подібних.

Пам'ять — закріплення, збереження та відтворення минулого досвіду.

Патріотизм — любов до своєї батьківщини, відданість їй, служіння їй на благо.

Період — проміжок часу, упродовж якого тривають якісь події.

Періодизація історії — поділ історії на періоди.

Писемне джерело — предмет, на якому записано інформацію.

Побут — звичаї проживання.

Подія — факт суспільного або особистого життя, що вже відбувся.

Поняття — називання об'єкта через розкриття його істотних ознак.

Потреба — відчуття нестачі чогось і прагнення досягти цього.

Правило — вимоги, яких дотримуються люди в конкретній діяльності.

Привід — справжня чи вигадана підстава для дій або вчинків.

Процес — послідовна, закономірна зміна подій та станів.

Речове джерело інформації — предмет, що зберігає дані про минуле і відображає діяльність людей.

Ринкове господарство — господарство, яке виробляє продукти для продажу.

Рід — група людей, що походять від одного предка.

Різноманітність — сукупність різних речей або людей.

Родина — велика група людей, які поєднані родинними зв'язками.

Родовідне дерево — схема родинних зв'язків.

Самоврядування — право територіальних громад створювати виборні органи влади для вирішення важливих питань.

Сім'я — група людей, які спільно проживають, господарюють, мають взаємні права та обов'язки.

Січ — укріплення (фортеця), адміністративний і військовий центр козацтва.

Судження — думка, твердження про предмети, події та явища.

Суспільство — організована спільність людей.

Територіальна громада — жителі села, селища, міста, а також добровільне об'єднання жителів кількох населених пунктів.

Термін — слово або словосполучення, яке виражає одне значення.

Торгівля — обмін товарів або послуг.

Умови — обставини, особливості реальної дійсності, за яких відбувається або здійснюється що-небудь.

Усна історія — інформація про людей, сім'ї, повсякденне життя і пов'язані з ними події.

Факт — подія, достовірність якої доведена.

Фейк — неправдива інформація.

Фольклор — усна народна творчість, яка виражає вірування, фантазії, думки, уявлення, почуття і переживання народу.

Хронологічна таблиця — послідовний перелік історичних подій та їх часових меж.

Зміст

Привіт, тебе чекає захоплива
і корисна мандрівка! 3

1. Вступ 6

ТЕМА 1 ЩО ТАКЕ СУСПІЛЬСТВО ТА ІСТОРІЯ

1

2. Що таке суспільство 13
3. Правила співжиття в суспільстві 20
4. Що таке історія 28
5. Що досліджує історія 35
6. Як дослідити історичний факт.....43
7. Поняття 51
8. Узагальнення теми 1
«Що таке суспільство та історія» 58

ТЕМА 2 ДЖЕРЕЛА ПІЗНАННЯ СУСПІЛЬСТВА

2

9. Джерела інформації.....64
10. Усна історія 70
11. Писемні джерела 76
12. Речові джерела інформації.....85
13. Авдіовізуальні джерела інформації 93
14. Етнографічні джерела інформації 100
15. Збереження історичних
джерел інформації..... 109
16. Узагальнення теми 2
«Джерела пізнання суспільства» 115

ТЕМА 3 ЧАС І ПРОСТІР

3

17. Час і календар 121
18. Періодизація історії 129
19. Історичні карти 138
20. Карта як джерело інформації 147
21. Узагальнення теми 3 «Час і простір» .. 154

ТЕМА 4 МІЙ КРАЙ ТА ЙОГО ІСТОРІЯ

4

22. Мій рід 160
23. Побут людей 167
24. Заняття людей 176
25. Мій населений пункт 185
26. Мій відпочинок 193
27. Історичні діячі та діячки..... 201
28. Узагальнення теми 4
«Мій край та його історія»..... 209

ТЕМА 5 ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ТА ЇЇ ДОСЛІДНИКИ

5

29. Давня історія України 214
30. Середньовічна історія України 224
31. Знайомимося
з Новою історією України 234
32. Новітня історія України 243
33. Україна — незалежна
європейська держава 252
34. Узагальнення теми 5
«Історія України та її дослідники» 262

Термінологічний словник 267

Навчальне видання

МОКРОГУЗ Олександр Петрович
ЄРМОЛЕНКО Алла Олександрівна

ВСТУП ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ

Підручник для 5 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України

Видано за державні кошти.
Продаж заборонено

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам
«Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей»

У підручнику з навчальною метою
використано деякі ілюстративні матеріали,
що перебувають у вільному доступі в мережі «Інтернет».

Відповідальна за випуск Г. А. Теремко
Редактор Г. Т. Сенькович
Коректор Т. А. Дічевська
Дизайн (композиція палітурки, титульного аркуша,
внутрішнього блоку) книжки В. М. Штогрина
Комп'ютерна верстка, обробка ілюстрацій,
оригінал-макет Є. М. Байдюка

Формат 70×100/16. Наклад 13 358 прим.
Ум. друк. арк. 22,1. Обл.-вид. арк. 10,94

Видавничий центр «Академія»,
03057, м. Київ, вул. Олександра Довженка, б. 3.
Тел./факс: (044) 456-84-63.
E-mail: academia.book@gmail.com
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
серія ДК № 7175 від 02.11.2020 р.

Видрукувано у АТ «Харківська книжкова фабрика "Глобус"
корпоративне підприємство ДАК "Укрвидавполіграфія"»,
вул. Різдвяна, 11, м. Харків, 61012.
Свідоцтво серія ДК № 3985 від 22.02.2011 р.

НОВА
УКРАЇНСЬКА
ШКОЛА

Вступ до історії України та громадянської освіти

5 клас

академія

academia-pc.com.ua